

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ**

**İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA
HAYATI, ŞAHSİYETİ VE FAALİYETLERİ**

**Nurdan MERCAN
2501151329**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ**

İSTANBUL-2019

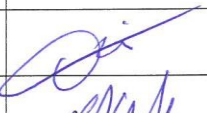
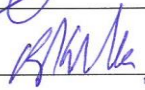
TEZ ONAY SAYFASI

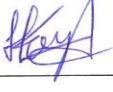
	T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS TEZ ONAYI	
---	--	---

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : NURDAN MERCAN Numarası : 2501151329
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Danışmanı : PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ
Tez Savunma Tarihi : 24.07.2019 Saati : 09:00
Tez Başlığı : "ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA HAYATI, ŞAHSİYETİ VE FAALİYETLERİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ		KABUL
2- PROF. DR. REMZİ KILIÇ		KABUL
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ BÜNYAMİN AYÇİÇEĞİ		

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. HÜSEYİN HÜSNÜ KOYUNOĞLU		KABUL
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ NEVZAT SAĞLAM		

ÖZ

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA

HAYATI, ŞAHSİYETİ VE FAALİYETLERİ

NURDAN MERCAN

Abdurrahman Paşa, 1836 yılında Kütahya'da doğup 1912 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Germiyanogullarından Kütahyalı Vezir Hacı Ali Paşa'nın oğlu ve Hacı Mirzâde Hacı Mustafa Ağa'nın torunudur.

Abdurrahman Paşa, II. Abdülhamid devrinin devlet ricâli arasında yer alır. Çalışmamızın amacı; hakkında çok yazılıp gündemde olmayan, tarihin arka sayfalarından bulup çıkardığımız mümtaz şahsiyetin hayatına bir nebze dokunmaktır.

Çalışmamızın çerçevesi; 1836-1912 yıllarını kapsamaktadır. Paşa Memuriyetinin ilk yıllarında babasının yanında kethûdâlık ve divan kitâbeti gibi idari işlerde bulunduktan sonra, Şumnu, Varna ve Niş mutasarrıflıkları ile Prizren, Tuna, Ankara, Diyarbakır ve Bağdat vâililiği görevlerinde de bulunmuş, Mithat Paşa'nın sadrâzamlığı sırasında vezirliğe kadar yükselmiştir. Osmanlı son dönem devlet ricâli arasında, Adliye Nâzırlığı ile daha çok tanınan, Türk Hukuk Tarihine etkisi ile de bilinen Abdurrahman Paşa'nın kısa süreli sadrâzamlık görevi ve Kastamonu'daki uzun süreli vâililiğine de değinilecektir.

Çalışmamız 5 bölümden oluşmaktadır;

1. Bölüm; Abdurrahman Nureddin Paşa'nın, ailesi, çocukluğu, eğitimi ve ilk görevleri; Tuna, Prizrin, Ankara, Bağdat, Diyarbakır, Trablusgarp Vilâyetlerindeki Vâililikleri,
2. Bölüm; Kısa süreli sadrâzamlık görevi sırasında gelişen olaylar, Mısır meselesi, sadrâzamlıktan azli ve istifası,
3. Bölüm; Kastamonu vâililiği dönemi ve sonrasında yapmış olduğu vâililikler,
4. Bölüm; Adliye nâzırlığı ve gelişen olaylar, Sadrâzam vekâletliği ve vefatı,
5. Bölüm de ise; Paşa'nın, şahsiyeti ve eserleri anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Abdurrahman Nureddin Paşa, Sadrâzam, Adliye Nezaret-i, Kastamonu Vâililiği, Bağdat Vâililiği.

ABSTRACT
ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA
LIFE, PERSONALITY AND ACTIVITIES
NURDAN MERCAN

Abdurrahman Pasha was born in 1836 in Kütahya and died in 1912 in İstanbul. The Germiyanogulları he is the grandson of Hacı Mustafa Ağa and Hacı Mirzâde.

Abdurrahman Pasha is among the state officials of the period of Abdülhamid II. The aim of our study; about the very back of the history of the unrevealed that we find and remove from the back of the life of the person is to touch a little bit.

The framework of our study; It covers the years 1836-1912. Pasha, During his early years in office, he served in administrative positions alongside his father, such as the Keshabath and his Divan book. He also served as governor of Shumen, Varna and Nis, and governor of Prizren, Tuna, Ankara, Diyarbakir and Baghdad. During the grand vizier of Mithat Pasha, he rose to the vizierry. Abdurrahman Pasha, who is known by the Ministry of Justice for his role in the history of Turkish law, is among the most recent Ottoman state ministers. The long-term governorate of Kastamonu will be mentioned.

Our study consists of 5 parts;

Part 1; Abdurrahman Nureddin Pasha's family, childhood, education and first duties; Governorships in the Danube, Prizrin, AnkaraBaghdad, Diyarbekir, Tripoli

Section 2; The events during the short-term sadrabzism, the Egyptian issue, the abolition and resignation from the grand vizier,

Section 3; Kastamonu governor's office and the governorates he made,

Section 4; Courtship and events, Sadrâzam power and death,

In Section 5; Pasha, personality and works will be explained.

Keywords: Abdurrrahman Nureddin Pasha, Grand Vizier, The Ministry of Justice, Kastamonu Validity, Baghdad Validity.

ÖNSÖZ

Biyografiler, Batı literatüründe tarih yazımının bir parçası olarak tarihi besleyen damarlardan sayılır. Biyografi yazımı da tarih yazımının gelişim çizgisinde hareket etmiş epeyce yol almıştır. Karşılaştığı sorunlar olmakla beraber, şahsın tarih içindeki konumu ve etkisini bilimsellik çerçevesinde sunmak önemlidir. Günümüzde tarihi biyografi türüyle ele alınan eserler, tarihi kişiliğin hayatını yeniden inşa etmek ve olayları canlandırmak kaygısını yaşar. Çalışmamızda bu kaygıları yaşamakla beraber hakikatleri sunma amacı taşımaktayız.

Çalışmamızın amacı, hakkında çok yazılıp gündemde olmayan, tarihin arka sayfalarından bulup çıkardığımız mümtaz şahsiyetin hayatına bir nebze dokunmaktır. Bu düşünceyle, Osmanlı son dönem devlet ricâli arasında, Adliye Nâzırlığı ile daha çok tanınan, Türk Hukuk Tarihine etkisi de ile bilinen Abdurrahman Paşa'nın biyografisini tez konusu yaptık.

Abdurrahman Paşa'nın biyografisini konu edinmiş iki temel eser bulunmaktadır. Birinci eser İbnü'l Emin Mahmut Kemal İnal'in Son Sadrâzamlar adlı eseridir. Mahmut Kemal İnal, II. Abdülhamid'in hal'inden sonra saraya verilmiş olan jurnalleri tasnif ve imha ile görevlendirilmiş, bu sayede Yıldız Sarayı Evrakını inceleme imkânını bulduğundan, eseri bir hal tercümesi kitabı olmakla beraber, birçok yerde siyasi olaylar, devrin fikri ve kültürel yapısı hakkında bize yardımcı olmuştur. İkinci eser ise; Ünlü Biyografi yazarı Mehmet Zeki Pakalın'nın Son Sadrâzamlar ve Başvekiller eseri olup, ikisi de Paşa'nın siyasi hayatını ele alıp farklı kaynaklarla desteklemişlerdir. Hatıralarla da konuyu ele alan bu eserler bazı konularda yetersiz kalmaktadır. Kaynak gösterme açısından sıkıntıları sebebiyle akademik anlamda eleştirilse de, İki zatı muhteremde döneme yakınlık itibariyle olaylara tanık olma ya da tanık olanlarla münasebeti bakımından kıymetli kaynak olarak görülmektedir. Bunun dışında muhtelif kitaplar da Paşa hakkında kısa ve eksik bilgiler sunmaktadır.

Araştırmamıza başlarken, Paşa'yı merkeze alıp onun etrafında gelişen olayları onu anlamak adına ele aldık. Olayları seçerken Paşa'yı daha iyi anlamak maksatlı olduğundan dönemin olaylarını anlamada tezimiz yetersiz kalmaktadır. Tezimizin içinde yer olan olaylar ayrı ayrı inceleme konusudur. Buradaki amaç bu mümtaz şahsiyeti tanımaya çalışmaktır.

Araştırmamız sırasında imkân dâhilinde konumuzla alakalı arşiv vesikalarından da yararlanmaya çalıştık. Dönemin siyasi olayları dışında eksik kalan yönleri de Hatırat türü eserlerle tamamlamaya çalıştık. İstifâde ettiğimiz eserler arasında Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa, Said Paşa ve Kamil Paşa'nın Hatırat'ları yer almaktadır. Ayrıca, Dönemin canlı tanıklarından biri olan Ebu Bekir Hazim Tepeyran'ın Hatıralar eseri de yer almaktadır.

Yüksek lisans öğrenimim boyunca ve tez sürecinde yardımını hiçbir zaman esirgemeyen ilgili, anlayışlı danışman hocam Prof. Dr. Nurettin Gemici'ye, tez komitesinden Sayın Prof. Dr. Remzi Kılıç Hocam'a ve Doç. Dr. Sayın Hüsnü Koyunoğlu Hocama, tezimin büyük bir titizlikle tashihini yapan Editör Mehmet Deri'ye, çalışmam süresinde bana destek olan eşim Ahmet Mercan'a, diğer dost ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi bir borç bilirim.

İstanbul-2019
Nurdan MERCAN

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
RESİMLER LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA'NIN AİLESİ, YETİŞMESİ VE İLK GÖREVLERİ

A. Ailesi ve Doğumu	4
B. Çocukluğu ve Eğitimi.....	5
C. İlk Görevleri	6
D. Tuna Vâililiğine, Prizrin Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın Tâyini	7
E. Ankara Vâililiğine, Tuna Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın Tâyini	9
F. Bağdat Vilâyetine Abdurrahman Paşa'nın ve Ankara Vilayetine Rauf Paşa'nın Memuriyeti.....	11
G. Abdurrahman Paşa'nın Diyarbakir Vâililiğine ve Akif Paşa'nın da Bağdat Vâililiğine Tâyin Edildiklerinden, Görev Yerlerine Hareket Etmelerinin Bildirilmesi.....	12
H. Abdurrahman Paşa'nın Bağdat Vâililiği	15
1. Paşa'nın İkinci Defa Bağdat Vâililiğine Tâyin Edilmesi.....	15
2. Bağdat Vilâyetinin Genel Durumu	15
3. Hıttâ-i Irâkiyenin Islâhına Dâir Bağdat Vâli-i Esbakı Abdurrahman Paşa'nın Lâyihası ve Melfûfâtı	17
a) Memleket ve Ahalinin İhtiyâcât-ı Umûmiyesi	18
b) İhtiyâcât-ı Umûmiye Ma'ârif.....	21

c) İhtiyâcât-ı Umûmiye Ziraat.....	22
d) İhtiyâcât-ı Umûmiye Sanat	26
e) İhtiyâcât-ı Umûmiye Ticaret.....	27
İ. Trablusgarp Vilâyeti Vâlisi İzzet Paşa'nın Görünen Lüzum Üzerine Azli ve Yerine Bağdat Eski Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın Tâyini	30

II. BÖLÜM

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA'NIN SADRÂZAM OLUŞU VE GELİŞEN OLAYLAR

A. Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Sadâreti Öncesi Devletin İçinde Bulunduğu Durum ve İkinci Abdülhamid'in İç ve Dış Politikası.....	32
B. Said Paşa'nın İkinci Sadâret Görevinden Azledilmesi.....	38
C. Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Sadrâzam Oluşu.....	39
D. Abdurrahman Paşa'nın Sadrâzamlığı Sırasında Gelişen Olaylar.....	41
1. 14 Mayıs 1882'de Rusya ile Harp Tazminatı Antlaşması Yapılması.....	42
2. 30 Mayıs 1882'de Alman Askeri Reform Heyeti'nin Göreve Başlaması	44
3. Mısır Meselesi.....	46
E. Abdurrahman Paşa'nın Sadrâzamlıktan Azli	51

III. BÖLÜM

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA'NIN KASTAMONU VALİLİĞİ DÖNEMİ VE SONRAKİ GÖREVLERİ

A. Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Kastamonu Vâliliğine Tâyini	54
B. Kastamonu Vâlisiyken Yaptığı Hizmetler	56
C. Aydın Vâliliğine Abdurrahman Paşa'nın Tâyini ve Osmâni Nişânı Verilmesi. 62	
D. Aydın Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın Edirne Vilâyeti Vâliliği'ne Tâyini ve İmtiyaz Nişânı Verilmesi	64

IV. BÖLÜM

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA'NIN ADLİYE NÂZIRLIĞI

A. Adliye Nezâretine Abdurrahman Paşa'nın Tâyini.....	68
---	----

B. Adliye Nezâreti'nin Genel Durumu ve Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Getirdiği Yenilikler	69
C. Adliye Nâzırıyken Gelişen Olaylar	75
1. Kâğıthane-Hamidiye Suları Projesi.....	75
2. Galata ve İstanbul Limanlarının Devletçe Satın Alınması İçin Teşebbüsler .	75
4. Hicaz Demiryolu Projesi	77
5. Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'nın, Üsküdar Tramvay ve Elektrik İmtiyâzını Talep Etmesi	80
D. Sadrâzam Halil Rıfat Paşa'nın Rahatsızlığı Dolayısıyla Yerine Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'nın Vekâlet Etmesi.....	81
E. Halil Rıfat Paşa'nın vefat etmesiyle Abdurrahman Paşa'nın Padişah'tan İkinci Defa Sadâret Teklifi Alması	83
F. Meclis-i Vükela'ya Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa Tarafından Riyaset Edilmesi	88
G. Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'ya Murassa İftihar Nişânı ve İhsanı Altın Liyakat Madalyası İtâsı.....	89
H. Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Vefâtı.....	90

V. BÖLÜM

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA'NIN ŞAHİİYETİ VE ESERLERİ

A. Şahsiyeti	92
B. Hâmil Olduğu Nişân ve Madalyalar.....	94
C. Eserleri.....	95
SONUÇ.....	99
KAYNAKÇA	102
EKLER.....	111

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Abdurrahman Nureddin Paşa.....	111
Resim 2: Abdurrahman Nureddin Paşa'nın kısaca hayatı.	112
Resim 3: Sadrazam Said Paşa'nın azli Abdurrahman Nureddin Paşa'nın sadrazamlığa getirilişini ifade eden belge.	113
Resim 4: Sadâret maaşının 25 bin kuruş tahtid edilmesi çok görüneceğinden zammın şimdilik tehiri ve ihtiyaç olursa durumun bildirileceğine dair Sadrazam Abdurrahman Paşa'nın arzı.....	114
Resim 5: Abdurrahman Paşa'nın Adliye Nezareti'ne Tâyini.....	115
Resim 6: Abdurrahman Nureddin Paşa'nın kabri, Fatih türbesi haziresindedir.	116
Resim 7: Kastamonu Hapishanesi.....	117
Resim 8: Kastamonu İdâdîsi	118
Resim 9: Kastamonu Saat Kulesi.....	119

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
M.	: Milâdi
s.	: Sayfa
v.	: vefâtı
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
HAT	: Hatt-ı hümayûn
İ.MMS.	: İrade Meclis-i Mahsus
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı
İ.DH.	: İrade Dâhiliye
İ.TAL.	: İrade Taltifat
Y.PRK.UM.	: Yıldız Perakende Evrakı Umumi
DH.MKT.	: Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kalemi
Y.PRK.BŞK.	: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.A.HUS.	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
İ.TAL.	: İrade Taltif
DH SAİDd.	: Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahval Defterleri Fihristi.

GİRİŞ

Abdurrahman Nureddin Paşa; M.1836 / H.1251 senesi zilhicce ayında Kastamonu şehrinde dünyaya geldi. M. 1912 / H. 1330 senesi Şaban ayında İstanbul'da vefat etmiştir. Abdurrahman Paşa, eski vâlilerden ve Germiyanogullarından Kütahyalı Vezir Hacı Ali Paşa'nın oğlu ve Hacı Mirzâde Hacı Mustafa Ağa'nın torunudur. Annesi, Defter Kethûdâsı Osman Efendinin kızıdır. Tanınmış Türk müzikoloğu Hüseyin Sadeddin Arel Paşa'nın kızı Pakize Hanım'la evlenmiş olup onun damadıdır. Oğlu Arif Hikmet Bey ise Sultan Abdülhamid'in damadı olmaktadır.

Paşanın yetişme tarzı bilgi, görgü ve tecrübeye dayalıdır. Hacı Ali Paşa, oğlunun iyi bir eğitim alması için, hususi muallimlerden Arapça gramer, mantık, edebiyat, matematik, ordu idaresi, gibi ilimler tahsil etmesini sağlamıştır. Ayrıca babası, ona idâri işlerin inceliklerini de öğretmiştir. Paşa, babasının Şehri Zur, Şam ve Cidde vâlilikleri esnasında kethûdâlık ve divan kitâbeti gibi idari işlerde de bulunarak bu işlerdeki tecrübesini kısa surede artırmıştır. Aldığı iyi eğitim ve hâli hazırda bulduğu siyaset bilgisi, yaşamı boyunca tecrübeli bir siyaset izlemesine neden olmuştur. Küçük memuriyetlerden sonra, Şumnu, Varna ve Niş mutasarrıflıkları ile Prizren, Tuna, Ankara, Diyarbakır ve Bağdat vâliliği görevlerinde de bulunmuştur. Ticaret ve Ziraat Nâzirliği'na da getirilen Paşa, Doğu-Batı dil ve kültürlerine sahip olduğu için çalışmalarında hep başarılı olmuştur.

Abdurrahman Paşa, II. Abdülhamid devrinin haysiyet sahibi, dürüst ve namuslu, geniş bilgili, dirayet ve liyakatli bir devlet adamıdır. Memuriyet hayatı, dürüst olup görevini eksiksiz yapmak için nasıl titizlikle çalıştığını gösteren örneklerle doludur. Paşanın görevi ne olursa olsun çalışkanlığı, icraatları ve ileri görüşlülüğü dikkatimizi çekmiştir. Birçok vaziyetlerde hakkı müdâfaa için pâdişahın irâdesini bile reddedecek kadar celâdet ve metânet gösterek kendisinden sonraki nesillerle örnek olmuştur. O, pak ve nezih bir geçim yolu takip ederek paradan çok haysiyetini sevmiş ve onu her zaman korumuştur. Akilâne ve arifâne hizmetler etmiştir. Adliye nâzirliği ile ilgili anlatılan olaylar, adâleti sert duruşu ve tavizsiz tavrını göstermektedir. Bu mümtaz şahsiyetin hayatını tez konusu yaptık.

Çalışmamızın çerçevesi; 1836-1912 yıllarını kapsamaktadır. Abdurrahman Nureddin Paşanın hayatı, faaliyetleri, Osmanlı coğrafyasında yaptırmış olduğu eserleri, sonuç, arşiv belgeleri ve fotoğrafları ile sınırlandırılmıştır.

Araştırmaya ilk olarak konunun tespiti ile başlanmış olup konunun daha iyi kavranabilmesi içinde, kütüphane çalışması ile geçmiş yıllarda bu konu ile ilgili yapılan tüm çalışmalar, makaleler ve diğer yayınlar elde edilerek, Literatür taraması ile arşiv belgelerinin elde edilmesi ve transkripsiyonun yapılması gibi çalışmalar yapılmıştır. Tezimizin amacı ve konusunun önemi belirlendikten sonra da çerçeve dışına çıkılmadan bölüm ve alt başlıklar belirlenmiştir. Kimi zaman da araştırmamızın seyrine göre yeni alt başlıklar oluşmuş ve araştırmamız bu yönde derinleşmiştir.

Çalışmamız 5 bölüm ve 29 alt başlıktan oluşmaktadır;

1. Bölüm; Abdurrahman Nureddin Paşa'nın, ailesi, çocukluğu, eğitimi ve ilk görevleri anlatılarak başarılı siyasi hayatına temel olacak yetiştirme tarzına değinilmiştir. Daha sonra Tuna, Prizrin, Ankara, Bağdat, Diyarbakir, Trablusgarp Vilâyetlerindeki Vâililikleri alt başlıklar halinde tezimizde yer bulmuştur. Bu dönemler siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik unsurları açısından değerlendirilmiştir. Bağdat Vâililiği sırasında, Dersaâdet'e göndermiş olduğu Lâyiha'nın içeriği hakkında da bilgi verilecektir.

2. Bölümde; Kısa süreli sadrâzamlık görevi sırasında gelişen olaylar, Mısır meselesi, Sadrâzamlıktan azli ve istifası gibi, Paşa'nın siyasi hayatına ciddi yansımaları olan süreç aktarılmıştır.

3. Bölüm; Sadrâzamlıktan azli sonrası gönderilmiş olduğu Kastamonu vâililiği dönemi ve orada uzun bir süre görev yaptıktan sonra yapmış olduğu Aydın ve Edirne Vilâyetlerindeki Vâililikleri,

4. Bölüm ise; Adliye nâzırlığı ve gelişen olaylar, Adliye Nezâretine getirmiş olduğu yenilikler, Adliye Nâzırı iken Sadrâzam'ın hastalığı sürecinde Sadrâzam vekâletliği, Sadrâzam'ın vefatı ile kendisine ikinci kez teklif edilen Sadrâzamlık görevini reddetmesi, yaşlılığını öne sürerek Adliye Nâzırlığından istifa etmesi ve kısa süre sonra vefat etmesi aktarılmıştır.

5. Bölüm de ise; Paşa'nın, şahsiyeti ve eserleri konu başlığı altında, şahsiyeti, kişiliği ve Osmanlı Devletinde yapmış olduğu faaliyetler de incelenecektir.

Sonuç kısmında ise çalışmamızla ilgili genel bir değerlendirme yapılarak, çalışmanın kaynak taraması, arşiv incelemesi ve döneme ait fotoğraflar ile tamamlanmıştır.

Devletini ve milletini çok seven bu devlet adamı, M. 6 Ağustos 1912 / h. 23 şaban 1330 senesinde İstanbul'da vefat etmiş, Fâtiş semtinde bulunan Fâtiş türbesi haziresine defnolunmuştur.

I. BÖLÜM

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA'NIN AİLESİ, YETİŞMESİ VE İLK GÖREVLERİ

A. Ailesi ve Doğumu

Abdurrahman Nureddin Paşa'nın (bkz. Resim 1) ailesi ve kökeni hakkında; Kütahya'da Germiyânoğlu Hacı Mustafa Bey'in torununun oğlu, Hacı Mirzâde Hacı Mustafa Ağa'nın torunu,¹ Vezir Hacı Ali Paşa'nın oğlu olup M. Nisan-1836 / H. Zilhicce-1251' de Kütahya'da doğmuştur.² Doğum tarihi ile ilgili farklı görüşler de bulunmaktadır. M.1833 H.1249 gibi. M.6 Ağustos 1912 / H.23 Şaban 1330 / R.24 Temmuz 1328'de İstanbul'da vefat etmiştir.³ Annesi, Defter Kethûdâsı Osman Efendinin kızıdır.⁴ Ailesi, köken olarak Germiyanoğulları Beyliği'ni kuran Germiyanoğulları ailesine mensuptu. Hacı Alî Paşa'nın tek oğlu olan Abdurrahman Paşa'nın, 3 kız kardeşi daha bulunmaktadır.

Abdurrahman Paşa'nın babası Hacı Ali Paşa, aslen Kütahyalı olup hayatı boyunca birçok şehirde farklı görevlerde bulunmuştur. Ramazân 1259'da (Ekim 1843) mîrû'l-ümerâlıkla Bozok, Zilkade 1260' da (Kasım-Aralık 1844) Kudüs mutasarrıfı, Zilkade 1261'de (Kasım 1845) Şam ve Rebiyyülevvel 1262'de (Mart 1846) Harput muhafızı olup Rebiülâhir'de (Nisan) azledildi. Şevval 1262'de (Eylül-Ekim 1846) vezir rütbesiyle Harput vâlisi olup Zilhicce 1263'de (Kasım 1847) azledildi. Zilhicce 1267'de (Kasım 1851) Şehr-i Zûr ve Rebiyülâhir 1274'de (Kasım-Aralık 1857) Şam ve Cemâziyelâhir 1275'de (Ocak 1859) Cidde vâlisi olup Rebiyülâhir 1278'de (Ekim 1861) azledildi. Safer 1279'da (Ağustos 1862) Rumeli vâli kaymakamı olup Rebiyyülevvel 1282'de Ağustos 1865) Trabzon, Safer 1284'de (Haziran 1867) Ankara vâlisi olup Rebiyülâhir 1286'da (Temmuz 1869) azledildi. Rebiyülâhir 1289'da (Haziran 1872) Halep, 23 Cemâziyelâhir 1290 (18 Ağustos 1873) Kastamonu vâlisi olmuştur.⁵

¹ Mahmut Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrâzamlar**, MEB. Yayınları, Ankara 1957, s.1320.

² BOA, Abdurrahman Nurettin Paşa'nın Kısaca Hayatı, DH SAİDd., 3/186.

³ İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Doğu Yayınevi, İstanbul 2011, c. 5, s. 109.

⁴ İnal, a.g.e., s.1321.

⁵ Mehmet Süreyya, **Sicil-i Osmanî**, C. I. Matbaa-i Âmire, İstanbul 1311, s. 286-287.

Kütahya Şehrinde 18 Ağustos 1873-6 Haziran 1874 yılları arasında Vâililik görevi yapmıştır.⁶ Recep 1292'de (Ağustos 1875) Konya vâlisi olup Rebiyyülevvel 1293 de (Nisan 1876) azledildi. Emekli olup Kütahya'da oturdu.6 Ramazân 1296'da (24 Ağustos 1874) vefat etmiştir. Hacı Ali Paşa, yumuşak huylu, sakin, tedbirli ve güçlüydü.⁷ Halk tarafından da çok sevilen Paşa, Şabanî tarikatı mensuplarından da olduğu için cenazesi büyük bir ihtiramla kaldırılmış,⁸ Kastamonu'da Şeyh Şaban-ı Veli Türbesi haziresine defnedilmiştir.

Germiyanoglu Hacı Abdurrahman Nureddin Abdurrahman Paşa'nın da 3 zevcesinden 7 oğlu ve bir kızı oldu.⁹ Ayşe hanımdan doğan oğlu ve karakter bakımından babasına benzeyen Ârif Hikmet Paşa, II. Abdülhamid'in kızlarından Nâile Sultan ile evlenmiştir. Meşrutiyet devri Adliye nâzırlarından Arif Hikmet Paşa,¹⁰ onun dört oğlundan biridir.¹¹ Abdurrahman Nureddin Paşa'nın tek kızı Pâkize Hanım'la da Sâdeddin Arel evlenmiştir.¹²

B. Çocukluğu ve Eğitimi

Abdurrahman Nureddin Bey, Mahsûs muallimlerden sarf ve nahiv ve mantık ve ma'ânî ve beyan ve belîğ ve tarih ve muhazârat ve miktar Faris ile ulûm-ı riyâziye okumuştur. Ve fenn-i harbden sevkü'l-ceyş ve ta'biyetü'l-ceyş kitaplarını dahi tedris eylemiştir. Türkçe kitâbet eder ve Fransızcaya âşinâydı.¹³ (bkz. Resim 2)

Medrese öğretimi çerçevesine giren dersleri özel eğitim olarak okudu.¹⁴ Babası oğlunun iyi bir eğitim alması için hususi muallimler tutmuştur. Öğrenim hayatı boyunca Arapça gramer (sarf ve nahiv), Edebiyat (Edebî san'atlara ait usul ve kaide-lerin ilmi (meanî, beyan ve bedî), Farsça, ulûm-ı riyâziye (Matematikle bağlantılı

⁶ Tülay Ercoşkun, "Salnamelere göre Kastamonu Vâilileri Listesi", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C,54, Sayı:2, 2014, s.381.

⁷ Süreyya, a.g.e., C. I, s. 286-287.

⁸ Mahmut Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**, İnsan Yay., İstanbul, 2004, s.720.

⁹ İnal, a.g.e., s.1321 vd.

¹⁰ Dâmâd Ârif Hikmet Paşa (Prizrin, 13.12.1872 - Beyrut, 23.4.1942=69, 4, 8), izdivâcî Kuruçeşme Sarayı,27.2.1905, izdivâc müddeti 37, 1, 26, (Müliyeler Târihi, III, 1199).Vezir, senatör, adliye nâzırı, maârif nâzırı vs.

¹¹ Ahmet Emin Yaman, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sadr-ı Âzamlık (1876-1922)**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1999, s.24.

¹² Yılmaz Öztuna, **II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti**, Kubbealtı Yayınevi, İstanbul, 2008. s.66-67.

¹³ BOA, Abdurrahman Nurettin Paşa'nın kısaca hayatı, DH SAİDd., 3/186.

¹⁴ Ahmet Emin Yaman, a.g.e., s. 25 vd.

ilimler), Mantık, sevkulceyş ve tabiyatül ceşş (ordu idaresi ve askerî birliklerin gerekli alana sevk edilmesi) gibi ilimler tahsil eylemiştir.

Şehrin ileri gelen âlim ve şeyhlerinden olan Seyyid (Ahmet Hicâbî) Efendi'den Mesnevi okumak talebinde bulunan Abdurrahman Paşa, şeyhin tavsiyesi üzerine bu dersi talebesinden Ballıklızâde Ahmet Mahir Efendi'den okumuştur. İleri derecede Arapça bilir, bu dilde okur ve konuşurdu. Defalarca Mesneviyi hatmettiği için Farsçası da iyi idi. Hatta bu ünlü eserin pek çok beytini ezberine almıştı.¹⁵ Yaşı kırkı geçtikten sonra Fransızca'yı öğrenmeye cesaret etmiş, abonesi olduğu "Tan" gazetesinin başmakalesi gibi muğlâk siyasi makaleyi anlayacak kadar dil bilgisine sahip olmuştur.¹⁶ Babasının vâililiklerinde kethûdalık ve divan kâtipliklerinde bulunarak mülkiye mesleğini de öğrenmiştir.¹⁷ Paşa'nın ayrıca pek ziyade satranç merakı da vardı. Yalısında cuma günleri arkadaşları ile geç vakte kadar satranç oynardı.¹⁸

C. İlk Görevleri

Abdurrahman Paşa, İlk idâri işlerin inceliklerini babasının yanında öğrenerek tecrübe kazânmıştır. Babasının Şehr-i Zur, Şam ve Cidde vâililikleri esnasında H.1269-1277 / M.1852-1860 Kethûdalık ve Divân kitâbeti hizmetlerinde bulunarak Ümuru mülkiyeye vakıf olmuştur.¹⁹ Bu görevlerde bulunduktan sonra, Ticaret ve Ziraat Nâzırlığı'na getirilmiştir.²⁰

Bin iki yüz atmış dokuz sene-i hicriyesinde on sekiz yaşında olduğu halde pederi müşârünileyh ile Şehr-i Zûr'da bulunduğu esnada ve Rusya mesele-i sâbıkasında Resul Paşa refâkati ile dört bin beş yüz süvari ve piyâde tahrîr ve mevki'-i harbiye tesyîre me'mur olarak bekâ-yı vazife ile M. 1 Mart 1854 / H.1 Cümadelâhira 1270 senesinde mîrû'l-ümerâlîk rütbesini ihrâz etmiştir.²¹

Abdurrahman Paşa, M.1860 / H1277 senesinde Mekke-i Mükerrerme emiri ile babası tarafından Hicazâ Para ve zahire sevkine memur edilmiş, daha sonra da altı

¹⁵ Abdülkerim Abdulkadiroğlu, "Abdurrahman Nureddin Paşa", **İlmî Araştırmalar**, Sayı:13, İstanbul 2002, s.8.

¹⁶ İnal, a.g.e., s. 1339.

¹⁷ Ahmet Emin Yaman, a.g.e., s.24.

¹⁸ İnal, a.g.e., s. 1346

¹⁹ İnal, a.g.e., s. 1320

²⁰ Nâzım Tektaş, **Sadrâzamlar, Osmanlıda İkinci Adam Saltanatı**, Çatı Kitapları Yay., İstanbul 2009, s.649.

²¹ BOA, Abdurrahman Nurettin Paşa'nın Kısaca Hayatı, DH SAİDd., 3/186.

bin kuruş maaş ile Rumeli aşarının bi't-tahmîs miktâr-ı senevîsinin ahaliye kabul ettirilmesi memûriyetiyle Tolçı ve Köstence cihetlerine gönderilmiştir.²² Müteâkiben M. 6 Ağustos 1861 / H.29 Muharrem 1278 yılında on bin kuruş aylık ile İzmir'in iâde-i aşarına me'mur olmuştur. Sultan Abdülmecid Dönemine de 1839-1861 rastlayan bu görevlerinin ardından, Devlet hizmetinde; Anadolu, Arabistan ve Rumeli'nin çeşitli şehirlerinde vâililikler de yapmıştır.²³

İzmir'de dört ay kadar görev yaptıktan sonra, Sultan Abdülaziz'in 1861-1876 dönemine de rastlayan, M.1862 / H.1279 yılında Dersaâdet'e gelerek yetmiş dokuz senesi evâilinde birkaç mâh (ay) meclis-i rûsumâtâ devam ile yine sene-i mezkûre zarfında beş bin kuruş maaş ile M.1863 / H.1279 Şumnu sancağı kaymakamlığına getirilmiştir. Ertesi yıl, Tuna vilâyetinin teşkîliyle orasının kazâyâ tahvîlinden dolayı on iki bin beşyüz kuruş aylık ile Varna sancağı mutasarrıflığına me'mur ve iki sene üç ay icrâ-yı hizmetle rütbe-i mîr-i mîrânî ve üçüncü rütbe mecidî nişânına nâil olmuştur.²⁴

1867 Niş mutasarrıfı olarak beş buçuk yıl görev yaptıktan sonra 1872 de vezâret rütbesi ile Prizren vâlisi olmuştur.²⁵ M.20 Mart 1868 / H.26 Zılkade'de Rumeli beylerbeyliğine getirilmiş ve dört yıl sonra ikinci rütbe Mecidî nişanı ile taltif edilmiştir. M.14 Ağustos 1872 / 9 Cumâdelâhıra 1289 de Mithat Paşa'nın sadrâzamlığı sırasında Prizren'e vâli olup vezirliğe kadar yükselerek²⁶ vezaret rütbesi almıştır.²⁷

D. Tuna Vâliliğine, Prizrin Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın Tâyini

M.18 Nisan 1873 / H.19 Safer 1290'da kırk bin kuruş maaşla Tuna vâliliğine atanan, Prizrin Vâlisi Abdurrahman Paşa ile ilgili arşiv belgesi;

"Tuna vilâyeti vâliliğine Prizrin vâlisi devletli Abdurrahman Paşa Hazretlerinin icrâ-yı me'muriyeti müte'allik şerefsudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâs-ı

²² İnal, a.g.e., s. 1320

²³ Sinan Kunalp, **Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber**, İstanbul, 1999, s.52.

²⁴ BOA, Abdurrahman Nurettin Paşa'nın Kısaca Hayatı, DH SAİDd., 3/186.

²⁵ Mithat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, TTK, C,4, Ankara,2011, s.3434.

²⁶ Ekrem Işın, **Osmanlılar Ansiklopedisi**, "Abdurrahman Paşa", Yapı Kredi yay., KY, 2008, s.31.

²⁷ Abdülkadiroğlu, a.g.m., s. 9-10.

pâdişâhî iktizâ-yı âlîsinden bulunmuş olmakla fî 19 S Sene 1290 tarihinden itibaren hazînece îfâ-yı muktezâsına himmet buyurulmak bâbında."²⁸

Tuna Vâliliği, Prizren Vâlisi sâbık Abdurrahman Paşa'ya Prizren Vâliliği, Bosna Vâlisi esbak Âkif paşa'ya; Edirne Vâliliği, Konya Vâlisi sâbık Takî Paşa'ya tevcih olundu.²⁹

1864 yılında Osmanlı reform uygulayıcıları tarafından Tuna vilâyeti'nin oluşturulmasına dâir kanun çıkarıldı. Bu vilâyetin başına Mithat Paşa tâyin edildi.³⁰ Tuna vilâyeti; Niş, Vidin ve Silistre eyaletlerinin birleştirilmesiyle kurulmuştur. Yani Edirne hariç olmak üzere bütün II. Ordu mıntikasını içine alan bir bölge idi.³¹ Mithat Paşa, Tuna vilâyetinde köklü reformlar yapmıştır. Mithat Paşa'nın ve ondan sonra vâililik yapanların Bulgaristan'daki hizmetleri büyük olmuştur.³² Mithat Paşa'nın Tuna Vilâyeti'ndeki başarıları diğer vâililer için örnek teşkil etmiş, bazı vâililer oluşturulan yeni kurullarla birlikte görev yaptıkları vilayetlerin çağdaş bir kent görünümü kazânması yolunda önemli adımlar atmışlardır.³³

Abdurrahman Paşa'nın Tuna Vâliliği (1873-1874) döneminde, bizzat devlet tarafından mektepler inşa edilmiş ve bu arada Bulgar çocuklar için yapılacak mektep arazileri de devlet tarafından ücretsiz olarak verilmiştir. Bu şekilde mektep sayıları, gittikçe artmıştır.³⁴ Çocuklar, hasırlar üzerine bağdaş kurmaktan kaldırılıp sıralara oturtulmuş, okullara beş kıtanın haritaları ve yer küreleri alınmıştır. Vilâayette sıbyan mektepleri ve rüştiyeler ağı genişletilerek eğitim bakımından Tuna Vilâyeti, İstanbul ve çevresinden sonra, İmparatorluğun en ileri bölgesi olmuştur.³⁵

1873-1874 yılları arasında, Balkan isyanı genişlemiş, açlığının etkileri de hissedilmişti. Buna, İlkbahardan beri için için kaynayan ve Temmuz ayında Hersek'te şiddetli bir ayaklanmaya dönüşen isyanın gerginliği eklenmişti. Müslüman toprak beyleri ile Ortodoks köylüler arasındaki bir arazi tartışmasının bahane olduğu isyan,

²⁸ BOA, Tuna Vâliliğine, Prizrin Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın Tâyini, MKT. MHM. , 1290 Ca 19, 96/1290.

²⁹ M.Münir Aktepe, **Vakanüvis Ahmet Lütü Efendi Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 199, C,15, s.45.

³⁰ Slavka Draganova, **Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu**, TTK Yayınları, Ankara 2006, s.1.

³¹ İlber Ortaylı, **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler**, 1840-1878, Sevinç Matbaası, 1974, s.40.

³² Muzaffer Erendil, **Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri**, Genelkurmay Basımevi, 1976, s.66.

³³ Özlem Gülenç İğdi, Abidin Paşa'nın Ankara Vâliliği, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 53, Sayı: 2, 2013, s. 226.

³⁴ Işın, a.g.e., s. 32-33.

³⁵ Bilal N. Şimşir, **Bulgaristan Türkleri 1878-1985**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1986, s.27.

Bab-Âli'nin yoğun biçimde gerek duyduğu gelirleri elde etmek için her zamankinden daha bozuk vergi toplama yöntemleri uygulamasıyla olgunlaşmıştı. Ordu mensuplarının aylıklarının geciktirdiği için parasızlık sebebiyle ve demiryolu olmadığından da iyice sıkışan Bab-Âli, yayıldıkça hazineye ek yük getiren isyanı bastırmakla çok yavaş hareket etmiştir. Vilâyet sistemindeki memurların çarpıtılmış raporları, bozuk sistem ve yolsuzluk hükümete engeller çıkarmıştı. Bazı bölgelerde bazı yıllarda öşür ya tamamen ya da kısmen affedilmiş, ama son zamanlarda tekrar yüzde on iki buçuğa kadar yükselmişti, ancak asıl oran yüzde ona indirilmiş ve bu bile her yerde aynı biçimde yapılmamıştı. Türk memurların büyük kısmı yetersiz olup, hükümetin gönderdiği yardım malzemelerini bile çalmışlardır.³⁶ Abdurrahman Paşa sıkıntılı bir döneme denk gelmiş olduğundan bunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.

E. Ankara Vâililiğine, Tuna Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın

Tâyini

Ankara'da 1873-1874 ve 1880-1881 yıllarında kıtlık ve açlık görülmüştür. Ankara ve çevresinde 18000 kişi açlıktan ölmüştür.³⁷ Büyük zarara uğrayan Ankara'nın vâlisi görevden uzaklaştırılır ve yerine Midhat Paşa'nın Tuna Vilayetindeki en iyi adamlarından birisi olan ve bazı yardım tedbirlerini dikkatlice uygulayan Abdurrahman Paşa geçer.³⁸

Abdurrahman Paşa, M. Nisan 1874/ H. Rebiülevvel 1291'de otuz bin kuruş maaşla Ankara vâililiklerine tayin olur ve ona M.25 Ocak 1875/H.17 Zilhicce 1291'de birinci rütbe Mecidî Nişanı verilir.³⁹ Kıtlık zamanına denk gelen Vâli hızla çalışmalarına burada da devam etmiştir. Kıtlığın ve açlığın önüne geçmek için, Ankara'nın ileri gelenlerinden oluşan bir komisyon kurulmuştur.⁴⁰ Komisyon, Ankara sancağına yaklaşık 10000 ton tahıl gönderilmesini kararlaştırmıştır. Buna göre, kişi başına yaklaşık 200 kilo buğday ve 50 kilo kadar arpa dağıtılacaktır. Ankara'ya Sivas vilayetinin

³⁶ Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)**, Agora Kitaplığı İstanbul 2005, s. 319.

³⁷ Asuman Koçak, *Salnamelere Göre Ankara Vilayeti (1871-1907)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniv. SBE., Ankara, 2013, s.151.

³⁸ Roderic H. Davison, a.g.e., 2005, s.315.

³⁹ İnal, a.g.e., s. 1321

⁴⁰ İ.MMS.69,3213,Ankara vilayetinde zuhura gelen kıtlaktan dolayı komisyon teşkili ve riyasetine Abdurrahman Paşa'nın tâyini.1298, L,2.

den, İzmit, Kırşehir ve Yozgat sancaklarına ise hükümet stoklarından yardım gönderilecektir.⁴¹

Bunun üzerine, Ankara Vâlisi Abdurrahman Paşa, tüm kazâ ve köylere memurlar gönderip, durum saptamaları yaptırdı, ölüm adetlerini, terk edilmiş hane ve köyleri belirledi. Vilâyet merkezine sığınmış olanlar için aşevleri ve barınaklar açtı. Vilâyet nüfusunu ihtiyaç oranlarına göre 5 sınıfa ayırdı. Devlet buğday stoku yapan tüccarın malına el konulmasına izin verdi.⁴² Halkın ihtiyaçlarını belirleyip buna göre hizmetlerde bulunan Vâli, Eylül 1874-1875 tarihleri arasında, senenin en verimli ürününü veren Çukurova buğdayının ihracını, ihtiyaç fazlasının afet bölgesine kullanılması için, devletçe yasakladı.

Bölgede Vâlilerin denetimi altında yardım kampanyaları açıldı. Bosna, Bağdat, Girit ve Tuna vilayetlerinde para toplandı.⁴³ Alınan tedbirler sayesinde, Ankara'ya yardım ulaşımında çeşitli güçlükler yaşansa da bir takım gecikmeler olsa da açlıktan ölümler engellenmiştir. Yine yetersiz olmakla birlikte en etkili yardım komitesi, Amerikalı bakanın yönetiminde oluşturulmuştur. Bunu da Amerikalı ve İngiliz misyonerler ile İskoç tüccarların sağlamış olması, Osmanlı idâresinin eksikliğini ortaya sermektedir.⁴⁴

1875 yılına gelindiğinde ise; Ankara vilayetindeki bir kazâ, iki yıl önce 52 bin hesaplanan nüfusun ancak 25 binini koruyordu. 20 bini ölmüş, 7 bini göç etmişti. Oradaki koyunların sayısı 1873'teki sayısının yüzde dördüydü; Öküzler ise sadece yüzde yirmisi. Tifüs yayılmış ve mâli açıdan da darlık çeken hükümet, iyice yoksullaşan köylüden daha ağır vergiler almaya çalışıyordu, ama pek çok mültezim buna istekli değildi. 1875'te açlık sona ermişti ve o yılın hasadı iyi olmuş ama yine de büyük çilenin sonuçları kolay kolay sinmemiştir.⁴⁵

1875 yılında ilköğretimin geliştirilmesi ve malî sorunlarının çözümüne yönelik 34 maddelik bir talimatnâme yayınlanmış ve bu talimatnâme ile sıbyan okullarının yönetimi mahalle halkı tarafından kurulacak “Tedris Meclisi” ve “Tedris Meclisi Şubeleri”ne bırakılmıştır. Mekteplere ait avarız akçelerinden, vakıflardan, öğrenci

⁴¹ Asuman Koçak, a.g.e., s.151.

⁴² Tarih ve Toplum, Dergisi, C,13, Sayı; 76, Nisan 1990, s. 247.

⁴³ Tarih ve Toplum, a.g.e. s.247.

⁴⁴ Davison, a.g.e., s.315.

⁴⁵ Roderic H. Davison, a.g.e., s.315.

velilerinden alınacak ücretler ve cezalardan bu meclisler sorumlu olacaklardı. Mekteplere hoca tâyini ve hocaların uygunsuz davranışları sebebiyle azli de bu meclislerin yetkisine verilmiştir. Diğer taraftan, iptida-i mekteplerde uygulanmak üzere bir komisyon tarafından “Rehnüma-i Muallimin-i Sıbyan” (Sıbyan Mektepleri Muallimleri Kılavuzu) adlı eser hazırlanmıştır. Bir taraftan sıbyan mekteplerinin ıslâhına yönelik yukarıda belirtilen talimatnâmeler çıkarılırken, diğer yandan II. Abdülhamid devrinde sayıları artmaya başlayan ve yeni usulde öğrenim yapan iptidâi mektepler açılmaya başlanmıştır.⁴⁶

F. Bağdat Vilâyetine Abdurrahman Paşa'nın ve Ankara Vilâyetine Rauf Paşa'nın Memuriyeti

Ankara Vâlisi Abdurrahman Paşa, 1875 (14 Cumâdelâhıra 1292) 30.000 kuruş maaşla Bağdat vâililiğine getirilir. Abdurrahman Paşa, Bağdat vâililiğinde; 1875-1877 / 1878-1879 olmak üzere iki kez görev yapmıştır. Abdurrahman Paşa'ya birinci osmanlı nişanları ve ilaveten Altıncı ordu nezareti ilâve-i me'mûriyet olarak verilir.

Başkitabet'in tezkiresinin sureti,

"Devletli Efendim Hazretleri, Bağdat vilâyetinin ehemmiyetine ve Ankara vilayetinde bulunan devletli Abdurrahman Paşa Hazretlerinin liyâkat ve kefâletine mebnî onun Bağdat ve devletli Re'fet Paşa Hazretlerinin dahi ankara vilayeti vâililiklerine icrâ-yı becâyîş me'muriyetleri ve bu takdirce beşinci ordu-yı hümayuna kumanda etmek ve devletli Nasır Paşa Hazretlerinin Basra ve Müntefik mutasarrıflığına tâyini mukarrer olmasına göre oraya da fırka kumandanı olmak üzere iki ferîkin bi'l-intihâb nasb edilmesi zımında keyfiyetin istizânı hususlarına emr ve fermân-ı hümayun hazreti şâhâne müte'allik ve şerefsâdır buyurulmuş olmakla ol babda emr ve ferman hazreti veliyyü'l-emrindir fî 14 Cemâziye'l-Ahire Sene 92 "⁴⁷

Bağdat Vilâyetinin önemine binâen, Ankara Vilâyeti Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın bu işe ehil olmasından ötürü ataması yapılmıştır. Paşa'ya Ankara Vâililiğinden sonra Basra Vâililiği görevi de verilmiştir.

⁴⁶ Abdülkadiroğlu, a.g.m., s. 11 vd.

⁴⁷ BOA, Bağdat Vilâyetine Abdurrahman Paşa'nın ve Ankara Vilâyetine Rauf Paşa'nın Memuriyeti, İ.DH., 1292 C 14, 704/49291.

Başkitabet'in tezkiresinin sureti,

1292 C 14 (1875 18 Haziran) da Ankara Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın Basra Vâliliğine, Rafet Paşa'nın Ankara Vâliliğine, 5. Ordu Kumandanı Nasır Paşa'nın Basra ve müntefik mutasarrıflığına tâyin edilmesi.⁴⁸

G. Abdurrahman Paşa'nın Diyarbakir Vâliliğine ve Akif Paşa'nın da Bağdat Vâliliğine Tâyin Edildiklerinden, Görev Yerlerine Hareket Etmelerinin Bildirilmesi

II. Abdülhamid dönemine 1876- 1881 gelindiğinde, Basra vâliliğinde bulunan Paşa, 1294 Rabiülevvel 20 / 3 Nisan 1877'de yirmi beş bin kuruş şehriye ile Diyarbakır vilâyetine tahvîl-i me'mûriyet verilerek Abdurrahman Paşa'nın Diyarbakir Vâliliğine getirilmesi uygun görüldü.

"Fî 19 Şevval Sene 94

Resîde-i dest-i ta'zîm olan işbu tezkere-i sâmiye-i vekâletpenâhîleri manzûr-ı ma'al-mevfûr hazreti pâdişâhî buyurulmuş ve istîzân-ı âlî-i âsîfâneleri vecihle müşârünileyhâdan Abdurrahman Paşa'nın Diyarbakır vâliliğine me'muriyetiyle hemen ordu-yı hümayun müşiriyetine tevdi'-i umûr ederek hemen Diyarbakır'a azîmet etmesinin telgrafla kendisine bildirilmesi ve Akif Paşa'nın dahi Bağdat vâliliğine ta'yini müte'allik buyurulan idâre-i seniyye-i cenâb-ı cihanbânî mantûk-ı münîfinden bulunmuş olmakla ol babda."⁴⁹

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı, 1875'ten itibaren başlayan Balkan karışıklıklarının, Avrupa diplomasisinin de işe karışması ile meydana getirdiği gelişmelerin bir sonucu olmuştur.⁵⁰ Osmanlı Rus Savaşı başladığı sırada Diyarbakır Vâlisi Abdurrahman Paşa idi. Abdurrahman Paşa, 1877 Nisan ayı sonlarında Diyarbakır'a atanmıştı. Böylesine nazik ve kargaşalı dönemde Abdurrahman Paşa'nın vilâyeti en iyi şekilde idare etmeye çalıştığı görülmektedir. Abdülgani Fahri Bulduk⁵¹, Abdurrahman Paşa'nın bu dönemde "bir taraftan "umûr-ı vilayeti idareye ve bir yandan IV.

⁴⁸ BOA, Ankara Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın Basra Vâliliğine, Rafet Paşa'nın Ankara Vâliliğine, 5. Ordu Kumandanı Nasır Paşa'nın Basra ve Müntefik Mutasarrıflığına Tâyin Edilmesi, MB.İ.,1292, C. 14, 31/89.

⁴⁹ BOA, Abdurrahman Paşa'nın Diyarbakir Vâliliğine ve Akif Paşa'nın da Bağdat Vâliliğine tâyin edildiklerinden, görev yerlerine hareket etmelerinin bildirilmesi, MB.İ. , 1294 Ra 19, 34/138.

⁵⁰ Fahir Armaoğlu, **19 Yüzyıl Siyasi Tarihi**, TTK. Yay., Ankara, 2003, s.489

⁵¹ Osmanlı dönemi, Diyarbakır'ın yetiştirdiği son devir ilim adamlarından Tarihçi ve Şair.

Orduya mürettep mebâliğ ve zehâir ve sair levazım sevkine bezl-i himmet ve müsa-
raat ettiğini” belirtmektedir.⁵²

İstanbul’da bulunan Rus elçiliği, Nisan 1877’de Osmanlı Hariciye Nezareti’ne bir nota vererek, Rusya’nın Osmanlı Devleti ile olan diplomatik münasebetini kestiğini⁵³ ve savaş halinde olduklarını bildirmiştir. Sırbistan ve Karadağ da savaşa katılıp Devletin zor durumundan yararlanıp toprak arzusu içine girmişti. Osmanlı-Rus Savaşı Balkanlar ve Kafkas cepheleri olmak üzere iki koldan devam etmiştir. Kafkas cephesi Rus kuvvetlerinin çeşitli yerlere saldırısı ile devam etmiş Kasım 1877’de Karsın düşmesi ile Erzurum’a doğru ilerlemiştir. Nitekim Diyarbakır Valisi Abdurrahman Paşa tarafından Mabeyn-i Hümayun Baş Kitâbet Dairesine gönderilen 10 Temmuz 1877 tarihli telgrafta, Cizre havalisi tertibatından bu sefer dahi 185 süvari ve 450 piyade nefer-i muavenenin Siirt yoluyla orduya sevk olunduğu belirtilmiştir. Aynı gün gönderilen bir başka telgrafta ise iki gün içerisinde 18.086 kıyye hinta ve 4.336 kıyye peksimetin daha Erzurum’a sevk olunduğu ifade edilmiştir. Ruslara karşı verilen mücadelede Diyarbakır Vilayeti’nden de asker ve gıda sevkiyatının yapılmasına rağmen askerin yetersiz ve donanımsız olması nedeniyle bölgeden asker toplanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı-Rus Savaşı sonrası vilayetin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar ve krizi atlatmak için valilik tarafından yardım kampanyaları yapıldığı dönemin vilayet gazetesinden anlaşılmaktadır.⁵⁴

Osmanlı-Rus Savaşının bölgede yol açtığı ekonomik ve siyasi istikrarsızlık Diyarbakır vilayetini de olumsuz etkilemiştir. Savaşın yanı sıra kuraklık da baş göstermiş ve fiyatlar önceki yıla göre beş kat daha artmıştır. Bu ortamda özellikle Diyarbakır vâlisinin bazı Kürt aşiretlerinin, iktidar boşluğundan kaynaklanan taşkınlıklarını bastırabilmek için ellerinden geleni yaptığı ancak mevcut nizâmi kuvvetlerin ve imkânların sorunları çözmeye yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum halkın yönetime olan güven ve umudunu olumsuz etkilemiştir. Tanzimat meclisleri olarak değerlendirilen bu meclisler kent sakinlerine yarar sağlamak bir tarafa, çoğu zaman suçlu zorbaların sığınağı olmuştur. Nitekim ilgili makamlar bir ayaklanmayı bastır-

⁵² Oktay Bozan, Osmanlı Rus Savaşı’nın Diyarbakır Vilâyetine etkileri ve ıslahat komisyonunun faaliyetleri, **Turkish Studies**, C.13, 2015, s. 267.

⁵³ Fahir Armaoğlu, **19 Yüzyıl Siyasi Tarihi**, TTK, Ankara, 2003, s. 516.

⁵⁴ Armaoğlu, a.g.e., s. 517.

mak için kuvvet kullanmak istedikleri zaman, meclisteki ilgili aşiretleri destekleyen kişiler hemen onlara haber salarak ya kaçmalarına ya da karşı koymak için hazırlanmalarına sebebiyet vermiştir. Bu koşullarda Diyarbakır ahâlisi Kafkas Cephesindeki askerlerin ihtiyaçlarını sağlamak zorundaydı. Cephe ihtiyaçlarının önemli bir yükünü üstlenen vilâyet halkı, ekonomik ve sosyal hayatta ciddi sıkıntılar çekmekteydi. Bölgede bulunan konsolosluk yetkilileri bu süreçte özellikle, Vali Abdurrahman Paşa'nın kentteki yolsuzlukları ve asayiş sorununu çözmek için elinden geleni yapmaya çalıştığını, ancak Kafkas cephesinde devam eden savaşlar ve bölgedeki iktidar boşluğunun yanında denetim altına alınamayan aşiretlerin⁵⁵ sorunları uğraştırmıştır.

Yine, Van, Erzurum ve Diyarbakır havalisinde Kürtler, Çerkesler ve diğer konar göçerlerin yalnız Ermenilere değil, bütün ahaliye tecavüzleri tahammül derecesini aşıp halkın can, mal ve namuslarını ayaklar altına aldığı halde bunların önlenememesi⁵⁶ sıkıntı meydana getirmiştir. Bu ortamda vilayeti en iyi şekilde yönetmeye çalışan Abdurrahman Paşa, düzeni bozan kişiler tarafından engellenerek ve hakkında iftiralar ileri sürülerek etkisiz kılınmaya çalışılmıştır. Kısa bir süre sonra Abdurrahman Paşa'nın hastalığını ileri sürerek istifa etmesi vilayetin güvenliğini olumsuz etkilemiştir. İran konsolosunun da arasında bulunduğu bu kişiler vilayetin güvenliğini tehdit edecek hareketlerde bulunmuşlardır. Nitekim Diyarbakır'da ikamet eden Donato Kapuçini adlı rahibin 19 Şubat 1878'de Fransa Sefaretine gönderdiği bir telgrafta bu durum şöyle ifade edilmektedir: “Vali-i Esbak Abdurrahman Paşa Hazretlerinin ahval-i hazır-i nazike de idare-i memlekette meşhur olan sa'y (çalışma) ve gayreti semeresiyle huzur ve istirahatımız ber kemal olduğundan ashâb-ı nâmus ve haysiyetten bulunan ahali-i İslamiye ve Hristiyanıye kendisinden memnun ve müteşekkirdirler. Valinin istifası pek münasebetsiz olacağı ve fesâde-i merkûmeden bazıları buradan nef' ve icla (sürgün) edilmezse bir takım hareket-i ihtilacuyane vukuuna dahi sebebiyet vereceğini iş'ar eylerim” demiştir. Abdurrahman Paşa'nın valilikten ayrılmasından sonra Mehmet İzzet Paşa Mayıs 1878'de Diyarbakır'a vali olarak atanmıştır.⁵⁷

⁵⁵ Bozan, a.g.e., s.268.

⁵⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, **Mirat'ı Hakikat Tarihi**, Haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, İstanbul 1983, s.630

⁵⁷ Bozan, a.g.e., s.269.

Abdurrahman Paşa'nın Bağdat'a, İzzet Paşa'nın Diyarbekir'e ve Feyzi Paşa'nın da Musul'a vali olarak tayinleri yapılmıştır.⁵⁸

H. Abdurrahman Paşa'nın Bağdat Vâliliği

1. Paşa'nın İkinci Defa Bağdat Vâliliğine Tâyin Edilmesi

Abdurrahman Nureddin Paşa, 10 Mart 1877⁵⁹ / 24 Safer 1296'da 35.000 kuruş maaşla İkinci defa Bağdat vâliliğine getirilir. R. 5 Şubat 1294 yılındaki ikinci tahvili ise 1 yıl 10 ay 29 gün sürmüş ve 1880'de 2 Zilhicce 1297'de azl edilmiştir. İstanbul'a geldiğinde kendisine 75.000 kuruş mâzûliyet maaşı tahsis olunmuştur.⁶⁰ Abdurrahman Paşa Bağdat'ta 1294 ise 1 yıl 9 ay 23 gün, ikinci ise, 1294 1 yıl 10 ay 29 gün görev yapmıştır.⁶¹

17 Şubat 1879'un ortalarında Abdurrahman Paşa, ikinci kez Bağdat'ta Vâli oldu ve 1880 yılının Kasım'ın başlarında istifasına kadar bu pozisyonda kalmıştır. Abdurrahman Nureddin Paşa'nın dürüstlüğü evrensel olarak tanınmıştır ki, Bağdat'taki İngiliz Yerli Nixon,⁶² kendisini yetenekli bir vâli olarak görür ve Sultan Abdülhamid'in merkezileşme sisteminin ona manevra yapması için yeterli yer vermediğinden söz eder. Paşa'nın, İkinci Bağdat Vâliliğine dönmesiyle, yetmiş yedi ve yetmiş dokuzlu yıllar arası İran züvvârının emniyet-i kâileye mazhariyetleri sebebiyle İran devleti tarafından gray kordonu ile beraber şirkorşir nişanının birinci rütbesi kendisine verilmiştir.⁶³

2. Bağdat Vilâyetinin Genel Durumu

II. Abdülhamid döneminde Kuzey Irak'a baktığımızda genel olarak şu tabloyla karşılaşırız: Ne zaman iç ve dış problemler nedeniyle merkezi otorite zayıflasa bölge kargaşa içine girmiştir. Aşiretler-içi ve aşiretler-arası ihtilaf/çatışma hiç eksilmemiş, aşiretlerin sınır geçişleri Osmanlı devleti ile İran arasında sürekli problem

⁵⁸ BOA, Abdurrahman Paşa'nın Bağdat'a, İzzet Paşa'nın Diyarbekir'a ve Feyzi Paşa'nın da Musul'a vali olarak tayinleri, İ.MMS., 1296, S 21, 60/2850 .

⁵⁹ Miladi yıl olarak 17 Şubat 1879 olmalı.

⁶⁰ İnal, a.g.e., s. 1321.

⁶¹ Editörler: Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi, “Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat” ORSAM Yayınları, Ankara 2012, s.78.

⁶² General Nixon, Bağdat'ta bulunan konsolos yardımcısı.

⁶³ BOA, Abdurrahman Nurettin Paşa'nın kısaca hayatı, DH SAİDd., 3/186

meydana getirmiştir . Şeyh aileleri de birbirleriyle ve bazen kendi içlerinde daha fazla toprak/aşiret (yani daha fazla servet/güç) için çoğu zaman silahlı mücadeleye varan bir rekabet içine⁶⁴ girmişlerdir. Önemli bir kısmının göçebe hayatı tercih etmesi, birbirlerine eşkiyalık yoluyla ani baskın yapmaları ve halka saldırmaları gibi sorunlar ortaya çıkarmış, Devletinde önlem olarak bölgeyi sürekli asker sevki ile kontrol altına almak ve yerleşik düzeni kurma çabalarını doğurmuştur. Devlet politikası olarak Kürt ve Arap aşiretlerini merkeze bağlayıp ve bunların iskânlarına önem verilmiştir. Zaman zaman hediye ve nişân vererek de bu aşiretlerin, Devlet'e vergi vermeleri sağlamıştır. Ancak, bu kez alınan vergi miktarının yüksek olması aşiretleri Devlet'e karşı tekrar asi kılmıştır.⁶⁵

Döneme ait belgelere bakıldığında, aşiretlerin ıslah edilmesi için onarılmış, bakımlı köylere yerleştirilmesi ve bunlara; işlemeleri ve geçimlerini sağlamaları için arazi verilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁶ Ayrıca Devlet'in bölgenin kuzeyine güvenlik ve asayiş sağlamak adına, redif taburlarından birini Başıkada'ya, Türk köyü diye bilinen üssü kurmasıdır.⁶⁷

Bağdat'ın dolayısıyla Irak'ın yönetimi söz konusu olduğunda Osmanlı Devleti; vilâyetin üst düzey yöneticileri arasındaki mücadele, diğer memurlar arasında yolsuzluk ve usulsüzlükler gibi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu çerçevede sürekli olarak bu duruma çözüm arayışı ile uygun yöneticilerin atanmasına yönelik gayretler göze çarpmaktadır. Nitekim buraya atanacak valilerden; yolsuzlukların önüne geçmesi, memurlar arasındaki ihtilaflara son vermesi, aşiret problemlerini çözmesi, bölgede yaygın mezhepler arası sorunlarla başa çıkması, yerel güçlere karşı koyması gibi hizmetler beklenmiştir.⁶⁸

1870'lerin sonlarından itibaren Irak'ta reform ve kalkınma hakkında yazılan bütün raporlarda, idarenin esaslı bir şekilde yeniden yapılandırılması, Irak'a yönelik "tevsi-i mezuniyet" talepleri çeşitli kereler söz konusu olmuştur. Bu doğrultuda öne-

⁶⁴ Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid döneminde Kuzey Irak'ta Tarikat Aşiret ve Siyaset", **Divan İlmî Araştırmalar Dergisi**, Cilt,4 Sayı: 7, 1999, s.154.

⁶⁵ Selda Güler, Irak Sabitlerine Dair Bir Asayiş Dosyası (1873-1898), **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 18, 2013, s.15.

⁶⁶ Enes Demir, **Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Mîsâk-ı Millî II**, Hiperlink Yay., İstanbul 2017, s.38

⁶⁷ Enes Demir, a.g.e., s.41.

⁶⁸ Ahmet Köksal, "Giritli Sırrı Paşa'nın Bağdat Valiliği", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. 14, Sayı: 1, 2014, s.199.

riler; “tevs-i vezâif” yoluyla vali ve mutasarrıfların otoritesinin güçlendirilmesi, valilere daha geniş yetkiler verilmesi, Bağdat, Basra ve Musul’un mülkî, askerî ve malî idare üzerinde tam yetki sahibi güçlü bir valinin yönetimi altında birleştirilerek tek bir vilayet haline getirilmesi⁶⁹ gibi, olmuştur.

Abdurrahman Paşa, Vâli olarak görevine başladıktan hemen sonra birçok sulama ve imar projesi için uğraşır ama 1875’teki Osmanlı Devleti’nin iflası ve Osmanlı-Rus savaşından sonraki gergin durum, il içi sürdürülmesi gereken projelerinde sıkıntı meydana getirmiştir.⁷⁰ Ayrıca, Osmanlı-İran Savaşları bölgedeki vâlileri idâri ve halk işlerinden uzak tutmuştur. Bu savaş ve mücadeleler bölgeyi harabe haline getirmiştir. Özellikle de erzak, eşya ve çeşitli malların telefine ve kaybına neden olmuştur. Ayrıca bu savaşın sonucunda İran’dan birçok kimseler Irak’a ve Kuzey Irak bölgesine göç etmiştir. Bu göçmenler vâlileri nüfus sayımında da güç duruma sokmuştur.⁷¹

Osmanlı bu stratejik vilayetine her zaman önem vermiş, en dirayetli ve muktedir devlet adamlarını vali olarak Bağdat’ta görevlendirmiştir. Aynı zamanda Osmanlı, uçlarda merkezî otoritesini oluşturabilmek için, o bölgenin eşraf ve âyânından yani yörenin önde gelenlerinden yararlanmış ve daha esnek politikalar uygulamıştır.⁷²

3. Hıttâ-i Irâkiyenin Islâhına Dâir Bağdat Vâli-i Esbakı Abdurrahman Paşa’nın Lâyihası ve Melfûfâtı

Abdurrahman Nureddin Paşa, 29 Eylül 1880 senesinde [H.24 Şevval 1297/ R.17 Eylül 1296] Irak Bölgesinin ıslahına dâir rapor sunmuştur. Lâyiha beş konu başlığı altında incelenecektir. İlk önce Bölgedeki asayiş sorununa değinen Paşa, daha sonra eğitim, ziraat, zanaat (sanat) ve ticaret gibi konulardaki eksik ve ıslaha lüzum gelen hallere değinecektir. Lâyiha’nın ek kısmında; Bağdat Vilâyet’ine bağlı sancaklardaki doğum ve vefat edenlere ait bilgi tablosu bulunmaktadır. Daha sonra

⁶⁹ Gökhan Çetinsaya, “Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı, Merkeziyetçilik”, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi**, İstanbul 2018, s. 23.

⁷⁰ Çetinsaya, a.g.m., s. 24 vd.

⁷¹ Turan Yazgan, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2005, s.202

⁷² Cengiz Eroğlu, a.g.e., s.34.

Vilâyet'e bağlı şehir ve kasabalarda en ziyâde kıdem ve haysiyetli olanlarla servet ve emlakçe ahâli-i sâireden mümtâz bulunanlara ait defter yer almaktadır.

Lâyiha'nın giriş kısmında;

Hıttâ-i Irâkiye'nin kâbiliyet ve mevka'ay vüs'at-ı arzîyesi ve hâvî olduğu üç büyük nehir imara salih olmakla beraber mukâta'anın yai kâbil-i ziraat olan arazisi-nin kuvve-i inbâtiyesi ve meskûn ve gayri meskun ahâli ve aşâirinin ahvâl ve âdât ve ahtercesi itibarıyla ihtiyâcât-ı umûmiyesi pek mühim ve azîm olup bu bâbda bi hakkın lazım ve lâbid olan tahsîsât hal ve zamanının tahammül edemeyeceği bir derece-i fevkalâdede olmasından sarf-ı nazar ihtiyâcât-ı umûmiye-i mezkûreyi tamamıyla mütâla'a ve îcâbât ve mukteziyât-ı hakîkiyesini tefekkür ile elzemi lazım ve ehemmi tercih olunarak ve keşfiyât-ı lâzîme icrâ kılınarak lâyhalarını tahrîr ve tenmîk uzun vakte ve bu dahi külliyyetli masrafa muhtaç olduğundan tahdîd ve irâde buyurulan müddet zarfında şimdiki halde en ziyâde ehem ev elzem olarak gözde görünenlerinin muhakkak elviye mutasarrıflarıyla kazalar kaymakamlarının levâyih-i mevrûde ve iş'ârât-ı vâkıalarıyla mezc ve telfik olunarak arz ve inhâsına mücâseret olunur.⁷³

Metinde, Irak coğrafyasının kabiliyeti, geniş arazisi, İmara uygunluğu, üç büyük nehir barındırdığı ziraate elverişli olduğu, eşref ve ahalinin ahval ve adetine uygun, büyük ve mühim bir ihtiyaç olarak buraların ıslâhı için para ve yardım istenmektedir.

a) Memleket ve Ahalinin İhtiyâcât-ı Umûmiyesi

Abdurrahman Paşa, Memleket ve Ahalinin genel ihtiyaçlarını önem sırasına göre; eğitim, ziraat, sanat ve ticaret olarak sıralayıp en çok muhtaç olunanın hüsn-i muâşeret olduğunu, Irak'taki hüsn-i muâşeretin meydana gelmesini emniyetin ve asayişin oluşturulmasına bağlıyordu. Vilâyette yaşayan Hiçbir kavme ve memlekete benzemeyen bu halk ve kabilelerin, üç çadırdan bile oluşsa şaşılacak mizacı ve tabiatı gereği, askerin gücü ve şiddeti olmazsa merkezin emir ve nizâmına uymayacaklarını, Ara sıra meydana gelen çekişmelerde ise asker sevki ile emniyet ve asayişin sağlandığını ifade eder. Bu durumda emniyeti sağlamlaştırma ve asayişin devamını

⁷³ BOA, Irak Kıt'ası'nın kabiliyeti, genişliği ve havi olduğu üç büyük nehrin imâra salih olduğuna göre memleket ve ahalisinin ihtiyacını karşılamak üzere alınması lazım gelen tedbirlerle, yapılması icabeden işler hakkında, Bağdad Valisi Abdurrahman Paşa'nın mufasssal layihâsı, Y.E.E.. 1297,L,24, 2/8.

sağlamak için bazı tedbirlerin alınmasını, bundan dolayı konunun izahına gidildiğini ifade eder.

Abdurrahman Paşa, kuvve-i zaptiyenin⁷⁴ durumu hakkında, zaptiye kuvvetlerini genel düzeni sağlamak için başka bir yere kaydırıldıkları zaman, bölgenin ihtiyacı olduğunda asker bulunamamasından yakınmaktadır. Ayrıca bu kuvvetlerin sayılarının yeterli olmadığını, askeri techizatlarının da işlevini yitirdiği ve bunların değiştirilerek modern hale getirilmesini ister. Kadrolara da bölgeyi ve ahaliyi tanıyan işe ehil ve erbab olanların getirilmesi, iş bilmez boş yere maaş alan kişilerin de kadro dışına çıkarılmasının gerektiğini, ayrıca zaptiyelerin aylıklarının üç'te bir oranının da düşürüldüğü için onların ihtiyacı karşılamadığından bahsederek, askerlerin zaruret durumuna düşürülmemeleri aksi takdirde kendi ve ailelerinin geçimi için gayri meşru yoldan kazanarak ahaliye yarardan çok zarar vereceğini ifade etmiştir. Dersaâdet'te tahsisat önceliğinin askerlerin maaşı olması ve bu maaşların da vakti zamanında tahsil edilmesinin önemine dikkat çeker.

Paşa, tam asayişin sağlanması için süvari birliklerin önemi üzerinde durmuş, zaptiye kuvvetleri ne derece toplu ve muntazam bulundurulsa da yeterli olmadığı ve sayılarının arttırılması gerektiği, atlı birliklerin dağınık asilerle daha iyi mücadele ettiğini belirtmektedir. Geniş arazilerde zaptiyenin bir bölgeye sevki ile başıboş eşkiyanın çöllere ya da İran sınırına kaçtığını ve takip etmenin zorlaştığını, bu yüzden takviye kuvveti gelinceye kadar eşkiyanın ahaliye zarar verdiğini, ayrıca Asâkir-i nizâmiye-i şâhânenin⁷⁵ bölgeye sevki konusunda; şu kadar asker sevki lazımdır diye orduya ve kumandanlara vilayetten tezkere-i resmiye yoluyla merkez ordu-yı hümayunun ve kumandanların mecbur ve mükellef tutulması, sevk olunmadığı zaman da meydana gelecek feci hallerden ve devlet malına zarardan askeriye kolunun mesul tutulmasını talep etmektedir. Burada askeri mesuliyetin yerel yönetime bırakılmaması konusunda uyarı yapılmaktadır.

Yargılanmadaki sıkıntılara da değinen Paşa, Suçluların sorgu sual sonrası gerekli cezayı almaması hemen salıverilmesi insanlarda devlete olan güveni sarstığı için, bu gibi durumlarda halkın ihbar ve şehâdetten çekindiğini, suçun da normalleş-

⁷⁴ Jandarma teşkilâtı. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında jandarma teşkilâtında birtakım düzenlemelere gidildi, asayişsizliğin bulunduğu bölgelerde jandarmanın yetersiz kaldığı durumlarda kır serdari unvanıyla yerel halktan zâbita gücü oluşturuldu, fakat bunlardan da yeterince yararlanılamadı.

⁷⁵ Padişaha bağlı düzenli askeri birlikler.

tiğini söyleyip isyancıların cezası ve asayişin sağlanması konusunda adliye zabıtlarına tam yetki talep etmektedir. Yine yönetimle alakalı olarak taksim edilen idari bölümlerinin yeniden düzenlenmesi, burada görevli ziraat memurlarının yerine getirilen aşar memurlarının mahalli ihtiyacın dışında öşri işlerle meşguliyete vakitlerinin kalmaması dolayısıyla iki vazife ile devlet malına ve emniyete zarar verdiğini bu yüzden birçok yerde yeniden kaymakamlıklar ve nahiye müdürlükleri oluşturulması gerektiğini ifade eder. Bu talebi bulunduğu Vilâyet'in özel durumundan kaynaklanmaktadır.⁷⁶

Vilâyet'te, vaktiyle idari birimlerin (liva, kaza ve sancak) sınırlarının değiştirilmesi ve düzenlenmesinde nasıl önem verilip bazı mukataa memurlarına ziraat memurları sıfatıyla mülki idare görevi verildiyse de buraların güvenlik ve asayiş kaygısı çok önemli bir yer tutmaktadır. Bağdat'ın İran hududunda olması ve bölgede büyük aşiretlerin bulunması nedeniyle, Vâliler zaman zaman bazı idari birimlerin birleştirilmesini gündeme getirmekteydi. Ancak Abdurrahman Nureddin Paşa'ya göre vilayetin idari yapısında ihtiyaç duyulan değişikliklerin birçoğu önemli maddi kaynakla mümkün olabilecektir.

Paşa, ıslahatların yapılabilmesinin temeli, öncelikle asayişin sağlanmasına, eğitim ziraat ve diğer hususların ise sonra mümkün olabileceğine değinmiş, halkın huzuru ise can ve mal güvenliğine bağlamıştır. Halk güvende olursa toprağını ekip biçer. "Anadolu Celâli isyanlarında da aynı durum görülmüştü. Köyleri tahrip edilen Halk merkeze olan şikâyetlerinde, eğer eşkiya ortadan kalkmazsa topraklarını bırakıp gideceklerini yazmışlardı." Şayet istenilen asayiş sağlanabilirse, göçebe olanların bile yerleşik düzene imreneceği, meskûn ve gayri meskûn bilcümle ahalinin ve memleketin âsâyîş ve emniyeti sağlanacağı bildirilmektedir.

Abdülhamid'in politikası da bu yönde olmuş, doğu vilayetlerindeki aşiretlerin iskân edilmeleriyle pek çok hedef gerçekleştirilmek istenmiştir. Aşiretlerin yerleşik bir düzene geçirilmeleriyle zirai açıdan üretim arttırılacak, bu şekilde vergi tahsilâtı da artacaktır. Ayrıca aşiretlerin insan potansiyeli dolayısıyla askerî güçlerinden de yararlanılması planlanmıştır.⁷⁷ Bu yüzden iskân politikası devlet için önemlidir.

⁷⁶ İran'a da sınır olan bölgede, birçok aşiretin varlığından dolayıdır.

⁷⁷ Köksal, a.g.e., s. 214.

b) İhtiyâcât-ı Umûmiye Ma‘ârif

Osmanlı hâkimiyeti altında kalan Bağdat'ta modern askerî okullar XIX. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat Valisi Mithat Paşa devrinde (1869-1872) açılabilmiştir. Mithat Paşa, ilk olarak 1869 yılında Iraklı subaylar yetiştirmek için önce askerî rüşdiye inşa ettirmiş, sonra da sivil rüşdiye okulu açtırmıştır. Bu okullar eğitime 1870 yılında başlamıştır. Mithat Paşa'dan sonra gelen Vali Redif Paşa (1873-1874) da onun eğitim alanındaki faaliyetlerini sağlamlaştırmış ve 1880'lere gelindiğinde Irak'ta eğitim durumu daha da düzeltilmiştir. Bu arada Bağdat şehri dışında Basra ve Musul Vilâyetleri'nde de Maarif Meclisleri tesis edilerek, bunlar ve Bağdat Maarif Meclisi İstanbul'daki Maarif Bakanlığına bağlanmıştır. Bundan başka, çağdaş okul kitapları da yazan Mithat Paşa, yetimlerin temel eğitimin yanı sıra zanaat eğitimi de aldıkları bir teknik okul kurmuştur⁷⁸

Abdurrahman Paşa da eğitimin eksikliklerine bu lâyhada değinmiştir. Vilâyet'te halkın ileri gelenlerinin eğitim gördüğünü ama halkın geri kalanının bu konuda cahil kaldığını belirtmektedir. Ayrıca, eğitim kurumlarının da yetersiz sayıda olup ve var olanlarında da eğitimin işin ehline verilmediğine işaret etmekte, buralarda verilen eğitimin ise sınırlı konularda (fıkıh ve hadis vb.) olup eksiklik oluşturduğundan bahsetmiştir. Halkın niyeti de çocuklarını okula gönderip buralarda sanat ve ticaret bilgisi alıp kendilerini geçindirebilecek duruma getirmelerini sağlamaktı. Buralarda yetişen öğrenciler ise ancak devlet dairesinde mübeyyiz olabilecek şekilde olduğundan, halkın da bu tarz mekteplere talebinin giderek azaldığından bahseder. Hâlbuki ilim, ahlakla süslenmedikçe ne bireye ne de topluma fayda sağlardı. Eğitimin ıslah edilmesi şarttı. Bu yüzden modern tarzda eğitim kurumlarının sayısının artması gerektiği, halkın da arzunun bu yönde olduğu bildirilmiştir.⁷⁹

Abdurrahman Nureddin Paşa lâyihasında vilayetteki eğitim konusuna değinmiş ama Şiiliğin önlenmesinde önemli bir tedbir olarak görülen eğitimin içeriği ve müfredat konusunda herhangi bir detaya girmemiştir.⁸⁰

⁷⁸ Nurgül Bozkurt, "Bağdat Vilâyeti'nde Osmanlı Dönemine Ait Modern Askerî Okullar", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Sayı: XXXI, 2017, s.85.

⁷⁹ Roderic H. Davison, a.g.e., s. 168.

⁸⁰ Ceylan, Ebubekir: " Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Osmanlı Irak'ına Dair 1880 Tarihli Lâyihası Üzerine", **Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi**, C: XIX Sayı:37 (2014/2), s.109

Devamında, Mekteb-i rüşdîsi olan mahallerde birer de rüşdiye-i askeriye yapılması ve rüşdîsi olmayan yerlerde birer rüşdiye yapılmasını talep etmiştir. Islahı gereken kurumların tanzim edilmesi ve masrafinin da Vilâyetçe karşılanması, ıslah olmayanların ise yeniden tanzimi gerekmektedir. Mektebi olmayan köylere sıbyan mektebi yapılması ve buradaki eğitiminde zorunlu olması, uymayanlara da (mücâzât-ı nakdiye ve tekdîriye) yani para ve tekdir cezası verilmesi, bu maddelerin de bağlayıcı olması bakımından nizamnâmeye eklenmesini talep eder.

c) İhtiyâcât-ı Umûmiye Ziraat

Bağdat'ın arazisi oldukça verimli olup her türlü mahsulün yetiştirilmesine de müsait bir bölgeydi. Bu verimliliği sağlayan en önemli faktör Dicle ve Fırat gibi nehirlerin ve onlardan doğan ya da ayrılan pek çok küçük nehrin bu toprakları sulamasıydı. Ancak tarım ürünlerinin yıllık verimi suların artış veya azalmasına bağlıydı. Suların taşması hem tarıma hem de şehre zarar veriyordu.⁸¹ Nehrin suları az miktarda taşarsa da bu sefer nehrin iki tarafında bulunan cetvel ve kanallar su alamaz, o sene kuraklık yaşanırdı. Nehirde suların istenilen seviyede taşmasıyla bütün cetvel ve kanallar su alır, tarım alanlarını sular ve ihya ederdi. O sene bolluk ve bereket artardı. Yalnız, 1293 senesi Abdurrahman Paşa'nın da Vâliliğine denk gelen yıl, nehir suları taşarak 30 gün boyunca Bağdat şehrine zarar vermiştir.⁸²

Abdurrahman Paşa da, Lâyihanın en kapsamlı bölümü olan ziraat'te öncelikle Irak bölgesinin tarıma uygun sulak ve verimli arazisinde istenilen ziraatın ve hâsılâtın yapılamamasını hayretle ifade etmektedir. Geçmiş yıllarda yaşanan iki üç yıl süren kıtlık dönemine de işaret ederek Hindistan'dan getirilen zahire ve Avrupa'dan alınan undan bahsetmiştir.

Layihânın devamında bu bölgedeki sulamanın yağmur suyu ile değil zaman zaman taşan ve bolluk getiren nehirler kanalıyla yapıldığını, sulamanın Anadolu ve Rumeli taraflarında olduğu gibi zahmetli olmadığını, yalnız su bentlerinin tahkim ve onarımı yapılmazsa senenin belirli zamanlarında taşmalar sonucu ziraat'e zarar verdiğini ifade etmiştir. Hindiye ve Ammâre gibi yerleri örnek göstererek buralarda olu-
şan göl civarındaki bataklıklarda tohum ekilip pirinç ekimi yapılabildiğini yalnız bazı

⁸¹ Köksal , a.g.e., s.213.

⁸² Cengiz Eroğlu, a.g.e., s.144.

yerlerde kuraklık yaşanırken bazı yerlerde su taşkını ile telef olan araziden bahsedip fenni bir set inşasıyla icabı kadar su kullanılabilceğini anlatır. Yine devamında, Hindiye mukâta‘ası su altında kalmaktan kurtulacak ve Hulle taraflarında ziyadesiyle verim alınacağı, yapılacak seddin iş bilen mühendislerle yaptırılması ve masrafın karşılanması ise buralardan alınan hâsılatla olacağını ifade eder.

Bağdat'ta tarım sulama nehirlerden sağlandığı için buraların idaresi iltizam sahiplerine bırakılırsa bakım ve masrafının devletin yıllık ödeneğinden harcanmayıp daha itinalı yapılır, ziraat de düzenli ve verimli hale gelecektir. Örnek olarak yine Hindiyye nehrini vermiş, Sevkü’ş-şübûh kazasında benzer durumun varlığından söz ederek, Setlerdeki bozukluğun sıkıntı oluşturduğunu, vehemetli havanın Kurna'nın arkasından Basra'nın cenûb-ı gayrîsine yayıldığını, med ve cezir olayları ile de suyun elli atmış saatlik mesafede bulunan çöllerde biriktiği ve büyük göller oluşturduğu, sular azalınca da kötü kokulu bataklıklar ortaya çıktığı bununda ancak sedlerin onarımı ile ortadan kaldırılabileceğini anlatır. Basra şehrinin önemine binâen, buraların mamur olması hem halkına hem de devlete menfaat sağlayacaktır. Şehir bu sayede eski itibarını alacak, Burada, sed yapımı ile de buralar ziraate açılıp kendi kendine yeten, masrafını karşılayan bir bütçe oluşturacağından Masrafların dahi Vilayetçe karşılanması sağlanacaktır.

Bağdat'ta yetiştirilen ziraat ürünlerine gelince; birinci derecede buğday, arpa, pirinç ve hurmadır. İkinci derecede ise akdarı, kum darı, pamuk, susam, loby (börölce), bakla, nohut, mercimek, fasulye ve hortman gibi hububat elde edilirdi. Vilayette halk genel olarak yaşamını buğday, pirinç, hurma ve diğer hububatlarla sürdürmektedir. Bazı yerlerde tütün, ipek ve afyon da yetiştirilirdi. Son senelerde meyân kökü bitkisinden fazlaca istifade olunmakta ve bazı yerlerde zeytin yetiştirilmektedir.⁸³ Bu ürünlerin ticareti önemli olduğundan nakil araçlarının da ıslahı gerekmektedir.

Abdurrahman Paşa, ziraatın yaygınlaşması ve yükselmesi ancak ürünün uzak diyarlara nakline bağlı olduğu bunun da gerekli yolların yapılması ile gerçekleşece-

⁸³ Cengiz Eroğlu, a.g.e., s.145.

ğini belirtir. Bu hususta Irak'ın birinci ihtiyacı ise, Bahr-i Sefid'e⁸⁴ kadar bir demir yolu yapılmasıdır.

Nehirlere yakın mahallelerde mukâta'âtın⁸⁵ mahsûlât-ı öteden beri sefine ve kayıklarla yapıldığı, daha sonra Basra ve Bağdat arasında nehir vapurlarının yapımı ile nakliyatın kolaylaştığı, buradan da büyük deniz vapurları ile Fars'tan Şattü'l-Arab'a girip Basra'ya oradan da büyük denizlere ulaşp, Hindistan'a ve Avrupa'ya kadar nakil yolunun açılmış olduğunu belirtmektedir. Bu yüzden, uzak diyarlara naklin arttırılması için nehir vapurlarının tanzim ve ıslahı mühim bir konu olmaktadır. Nehre yakın kasabalar ve mevki arasında yollarda arabalar işleyebilirse de buralarda nakliyat adet üzere deve, at ve eşek üzerinden yapıldığından arabalara ihtiyaç duyulmamıştır. Lâkin Anadolu ve Rumeli de olduğu gibi yük taşımak için dört tekerlekli hafif talikalar ve insan taşımak için de braşo⁸⁶ denen arabaların bazı numûneleri yapıp halk teşvik edilmeye çalışıldıysa da başarılı olunamamış, şayet bu tarz arabaların inşa ve imalini bilen Rumeli muhacirlerden bir iki usta gönderilirse nakliyat işinde fevkalâde işe yarayacağından bahsetmektedir.

Lâyihada bahsedilenler büyük hayaller olup masraf gerektirse de nehirlerin düzenlenmesi ve çöllerin her tarafına güvenli yolların yapımı ile Hicâziye ve Yemâniye ile karışan ve münasebeti olan bedeviler için yerleşik hayatı özendirip onları Devlete boyun eğen ve itaat eden duruma getirecektir. Bu işlerin aceleye gelmeden ihtiyatla birer birer keşif ve masrafları da tahmin edilerek yapılması gerekmektedir.

Paşa, ziraat yapan sınıfı ikiye ayırmış; birinci sınıf şehir ve kasabaların civarlarında ve Dicle ve Fırat sahillerinde nehrin seviyesinden aşağıda kalıp su taşkını olmadığı zamanlarda susuz kalıp öküz ve beygir gibi hayvanların vasıtası ile su taşıyarak sulama yapıp bu vesile ile de ziraat yapanlardır. Bunlar civarında bulundukları şehir ve kasabalarda vaktiyle nüfusları tahrir olunarak kur'a-i şer'iyeye dâhil olmuşlardır. Kendileri fukarâdan olmalarıyla beraber büyük aşîretlere mensup olmadıklarından tahvîl-i mekân edemeyip ücretle arazi sahiplerinin nezrinde ziraat ve çiftçilik

⁸⁴ Akdeniz, Bahr-i Rum da denir.

⁸⁵ Bağ bahçe haline getirilen ekim toprağından alınan vergi.

⁸⁶ Üstü kapalı dört tekerlekli araba.

ederler. İkinci sınıf ise, mukataaların eskiden beri sahibi olup fellahların⁸⁷ büyük kısmını kapsarlar. büyük aşiretlerden iseler de hiçbir hal ve suretle mekanlarında değiştirme yapmadan, yalnız mevsim-i zira'atte çadırlarını zira'atlerinin yanı başında kurup oralarda oturup ve mevsim-i ziraatin dışında hayvanlarına ot vesaire bulabilecekleri mahallere giderler. Bu sınıf gayet sulu yerlerde sarife⁸⁸ denen adi hanelerde oturup emval ve mevâşilerini⁸⁹ nehirler içinde istedikleri yerlere nakl ve îsâl ederler. Bu sınıfların şehirlerle ve şehirde bulunan maarif ve sanayi erbabı ile karşılaşmaları pek olmadığından yalnız mukâta'aları tefvîz olunmuş ise menfûzlarını ve olunmamış ise mültezim ve emânet memurlarıyla tahsîli emvâl-i mîriye için gidip gelen sair hükümet memurlarını tanıyıp medeniyet ve marifetten bihaber kalıp ziyade çalışarak ziraat yaptıkları mukâta'adan araziyi imar ile hane yapıp bağ ve bahçe yaparlarsa hemen askere alınacakları gibi bir fikir ve hayale sahip olduklarından bahseder.

Abdurrahman Paşa da bu soruna şu çözüm yolunu getirmiştir. Irak'ın mamuriyetine bağ ve bahçeler yetiştirilmek ve hâneler ve sekeneler ihdâsıyla katkıda bulunanların on seneden az olmamak kaydıyla askere alınmaması ve bunun da ahaliye duyurulmasını talep etmektedir. Böylelikle göçebe aşiretlerin yerleşik düzenin lezzetine alışacakları ve on yıl sonra bedevi hayatı tercih etmeyeceklerini ifade eder.

Zira-i ve fellah takımının muhtaç oldukları tohumlar ya arazi menfuzları ve yahut o arazi mîrî uhdesindenki hükümet tarafından verilip mahsul zamanında aynen geri almak ya da bazı mahallerde tohum vesair malzeme tedarik için bir miktar akçe verilmektedir. Bazı senelerde ahâli elinde mahsul kalmadığında ziraat sıkıntıya girmekte buna çare olarak kolay ödenebilecek faizle akçe verilmesi ya da Tuna'da ya da diğer bölgelerde icra edilen nizamnâmeğe uygun menâfî sandıkları teşkil edilmesi uygun ve zaruri görülür.

Irak arazisinin kâbiliyet ve istidâdı gereğince buralarda her çeşit hubûbât yetiştirmeye elverişli olduğundan, şimdiye kadar burada yetiştirilmesi âdet olmayan şeker kamışı ve afyon ve kök boya vesair çeşitli mahsûlâtın yetiştirilmesini bilen ve ahaliye öğretmeye muktedir adamların ziraat nezâret-i celîlesince buralara gönderil-

⁸⁷ Çiftçi.

⁸⁸ Kumaştan yapılmış ev.

⁸⁹ Davar (koyun keçi ve inek)

mesini, Ziraat mektebine buradan yetişen memurların talebe olarak kaydedilmesi ve bir şube'nin de buraya açılmasını talep eder.

d) İhtiyâcât-ı Umûmiye Sanat

Abdurrahman Paşa ihtiyacı umûmiyenin üçüncüsü sanattır diyerek bu konuda elzem olan bazı hususlara değinmiştir. Örneğin; vapur ve bazı araçlar yolu ile ecnebi devletlerle karşılaşmış, İran, Hindistan ve Avrupa'dan her çeşit dokumalar ve ecnebi mallar girmeye başlamış ise de çok şehir ve kasabalarda âhad takımı ve Araplar ve kabile halkı çoğunlukla yerli dokumaları ibârelerine daha ziyâde rağbet ediyorlardı. İran'ın bazı dayanıklı ibareleriyle Hind ak meşesi fiyatça düşük olduğundan satışı çok oluyor. Bundan keza ecnebi mallara rağbet artığında yün ve ipek ve yumak ipliklerinin el ile imaline hâcet kalmayacak ve hâriçten de o misil ipliklerin alımına mecbûriyet vermeyecek surette fabrikaların inşâ edilmesi uygun görülmektedir.

Mevcut olan sanâinin yükselmesi için, şimdiye kadar burada alışlamayan bazı sanâti-i nefisenin vücûda getirilmesi ile muallim ve mâhir ustalar yetiştirilmesini sağlayacaktır. Mevcut olan ma'ârif yani sanat mektebinin de imâr edilmesi gerekmektedir.

Sanayinin gelişmesine engel olan bir durumdan bahsetmekte bu da, Vilâyette üretilen dokuma ve mallardan belediyeler tarafından alınan damga rûsûmu nâmıyla bir özel vergi bulunmaktadır. Bununla beraber Vilâyetin bazı mahallerinde hâlihazırda alına gelen ihtisâb rûsûmu da sanayinin gelişmesini engellediğinden bu vergilerin kaldırılması önemli ve gerekli görülmektedir. Bu durum Belediye gelirlerine zarar verse de ahâliyi tembelliğe alıştıran ve hiçbir mahalle kabul olamayan Bağdat kahvehânelerine bir hafif bir vergiyi getirmek suretiyle toplumsal soruna çare aramaktadır. Paşa, kahvehanelerde bazı kişilerin, başıboş beş para ile sabahtan akşama ve akşamdan gece yarısına kadar oturduklarını ve buraların fesat yuvasına dönüştüğünü, çözümü ise buralara gündüzleri icrâ-yı sanat ve ticârete müsta'id şahısların oturtulmasında görür.

e) İhtiyâcât-ı Umûmiye Ticaret

Abdurrahman Paşa, İhtiyâcât-ı Umûmiyenin sonuncusu olarak ticaretten bahsetmiştir. Paşa, öncelikle Bağdat Vilâyeti'nin ticaretini anlatırken, mahsulün feyz ve bereketiyle beraber, Basra'dan kalkan vapurlarla ecnebi diyarlara götürüldüğünü yani, Basra'nın dışa açılan bir pencere olduğunu söylemektedir. Ticaretinde ise; Bağdat'tan Zahir, hurma ve deri, Musul'dan emti'a ve emvâl-i sâire gibi ürünler ihraç ediliyor, buna misil olarak yabancı ülkelerden de çeşitli mal ithal ediliyordu. Dersaadet de Avrupa ve Hindistan'a akçe poliçe etmek gibi sarrafî işlerle uğraşıyordu. Ticaretin nakil işi ise, ziraat kısmında arz ve îzâh olduğu vecihle, buralarda arabalara rağbet olmadığından ticari vapurlarla yapılıyor, İran ve Irak arasında ve Vilâyet dâhilinde yapılan ticarete ise deve ve at gibi nakliye hayvanlarından yararlanılıyor. Paşa, şayet arabaların yapımı için iki usta gönderilirse, nakliyat ve ticaret işleri kolaylaşır, demektedir.

Basra'nın ticari geçmişine bakıldığında da, önemli adımlar Mithat Paşa zamanında yaşanmış, Paşa, Dicle üzerinde buharlı gemiciliği genişletmiş ve devlete ait bir buharlı gemi inşaatı kurmuştur. Süveyş Kanalı'nın açılışından sonra Basra'yı İstanbul ve Londra'ya bağlayan gemi hatları oluşturmuştur. Ayrıca Fırat Demiryolları projesiyle de sadece buharlı tramvayların kullanıldığı 12 km'lik Bağdat-Kazımiye hattını tamamlamıştır.⁹⁰ Abdurrahman Paşa'da bu demiryolu projesinin tamamlanmasının önemi üzerinde durarak, "Bağdat'tan Kerbelâ ve Necef'e ve yine Bağdat'ta hudûd-ı İrânîyeye yakın olan Hânîfete kadar bir şimendifer inşâsına irâde-i seniyye-i hazreti mülûkâne şerefsâdır olarak imtiyâz-ı fermân-ı âlîsi ihsân buyurulmuş olmasıyla mezkûr kumpanya tedârikât-ı lâzımeğe teşebbüs etmiş olduğundan bi minhu te'âlâ sâye-i terakkiyât sermâye-i hazreti pâdişâhîde mezkûr şimdendifer inşâ ve ikmâl olunca ticaret-i dâhiliye ve bu vâsıta ile İran'la olan ticaret-i hâriciye dahi filcümle terakkî ederek şu halin ihtiyâcât-ı umûmiyenin teshîliyle husûl-i servete hizmet edeceği şüphesizdir" demektedir.⁹¹

⁹⁰ Borisovic Lutskiy, **Arap ülkelerin Yakın Tarihi**, çev. Turan Keskin, Yordam Kitap, İstanbul 2016, s.134

⁹¹ BOA, Bağdad Valisi Abdurrahman Paşa'nın mufassal layihâsı, Y.E.E., 1297, L, 24, 2/8.

Bağdat'ı İstanbulTahran, Basra ve Hindistan'la bağlayan hattın yapılışı 1864 yılındadır.⁹² Bu hattın üzerinde yaşanan sıkıntılardan ve ticaretin gelişimine etkisinden bahseden Paşa, Dersaâdet'e talepte bulunarak; "Ziyâde teshîlâtı mûcip olmak ve ileride her kazada bir merkez ittihâz edilmek üzre evvel emirde Bağdat kazası dâhilinde kurbiyeti cihetiyle Şehribân'dan Mendelli'ye ve oradan Kûtü'l-Emâre ve Amâre'te ve Bağdat'tan Sahra ve Kâzımıye kazalarına ve Hulle sancağı dâhilinde vâki Dîvâniye'den Şâmye ve oradan Necef Eşrefe ve Dilim kazasının merkezi olan Rimâdiye'den Anh kasabasına kadar bir hatt-ı telgrafinin temdîd ve küşâdı ve çoktan beri münkesir ve mu'attal olup defa'ât-ı adîde ile merci'ine ve birkaç defa Bâb-ı Âlî'ye arz ve inhâ olunan Ammâre hattının tevdîd ve ihyâsı be gâyet elzem ve ol vecihle mevâki-i mezkûreden Ammâre'ye müceddiden ve Ammâre'den Kurna'ya kadar ta'mîren bu hattın inşâsı Hint muhâberâtını kâmilen bu tarafa celb ile menâfi-i azîmeyi istilzâm edeceği cihetle ehemdir' gereğinin yapılmasını istemiştir.⁹³

Paşa, zikri geçen hattın çoğunluğu ve özellikle Ammare'nin direkleri ve diğer gerekli levâzımâtın masrafı için, halk tarafından söz alınmış olup devletçe pek az masrafla yapılacağından söz etmiştir. Telgraf hattının varlığı, halkın günlük hayatını kolaylaştırdığı gibi hükümetin emirlerini vaktinde ilan ve infaz edilmesini ve eşkiya tasallutu olduğunda da istihbâri bilgilerin merkeze daha çabuk ulaştırılmasını sağlayacaktır. Bu yüzden ıslahı önem arz etmektedir.

Ticaretin istenilen seviyeye gelmesini de her hususta olduğu gibi eğitime muhtaç olarak tanımlamıştır. Okul sayısının artırılması ve eğitimin yaygınlaştırılmasıyla hesap kitap bilen sanat ve ticaret erbabı yetişmesi sağlanacak, bu surette uzak ülkelerle ticaret yapabilecek insanlar olacaktır. Layihâ'nın devamında daha önce de değinmiş olduğu ihtisab rûsumunun konusuna değinmiş, tüccar esnaf ve sanayi erbabının devamlı şikâyetinde bulunduğu, ticari muâmelata ve sanayinin ilerlemesine engel olan kara gümrüklerden daha zararlı verginin kaldırılmasını istemiştir.

Hâtime

İhtiyâcât-ı umûmiyeni tetimmât ve teferruâtından olarak sultânî ve ziraat ve sanat mektepleri ve şu'ubât vesaireye ve bazı mahallere yollar ve köprüler vesair

⁹² Lutskiy, a.g.e., s.134

⁹³ BOA, Bağdad Valisi Abdurrahman Paşa'nın mufassal layihâsı, Y.E.E., 1297, L, 24, 2/8.

te'sîsât-ı nâfi'aya lüzum vüçûb görölerek sûret-i umûmiyede nazar-ı mütâla'a ve tedkîkten geçirilmiş ise de hâl-i hazır nazaran Takdîmü'l-ehem ale'l-mühim kâidesine tevfiқан ehem ve enfa' olarak evvel emirde mevki'in îcâbâtına göre vücuda getirilmesi muktazî olan esbâb ve ihtiyâcât bâlâ-yı lâyiha-i kemterânemde muharrer husûsât olup bu dâirede icrâ-yı iktizâlarına fermân buyurulacakların evâmiri vürûdunda bir taraftan icraatına girişilmekle beraber esnâ-yı icraatta ve ondan sonra be tekrar enfa' ve elzem olaak tahakkuk edecek ve hatıra gelecek mevâddın ol vakit peyderpey îade buyurulacak mahalle veyahut müte'allik oldukları merci ve makâma arz ve inhâdan geri durulmayacağından kâtibe-i ahvâlde emr ve fermân hazreti veliy-yü'l-emrindir.⁹⁴

Fî 24 Şevval Sene 97 ve Fî 17 Eylöl Sene 96.

Vâl-i Vilâyet-i Bağdat, es-Seyyid Abdurrahman Nureddin

Layihâ'nın hatime kısmı Bağdat Vilâyeti'nin genel ihtiyaçları sıralanarak; sultânî ve ziraat ve sanat mektepleri ve bazı mahallere yollar ve köprüler gibi faydalı tesislerin tesisatı lüzumlu işlerden sayılmıştır. Bu işlerin öncelik sırası ise önemli olandan en önemliye göre kâidesince meydana getirilecektir.

Abdurrahman Paşa, Vâliliği süresince birçok hizmette bulunmuştur. Bölgenin hassasiyeti üzerinde durmasına rağmen, Basra'daki karışıklıkta askerî kuvvet kullanılması ve aşiretler arası dengenin bozulması Abdurrahman Nureddin Paşa hakkında birçok şikâyet dilekçesinin İstanbul'a gönderilmesine ve sonuç olarak da vâlinin azledilmesine neden olmuştur.⁹⁵

Mabeyn başkitabetinden çekilen M. 3 Kasım 1880 / R.22 Teşrinievvel 1296 tarihli telgrafta kendisine, "Ders-i adetçe lüzumuna binaen Bağdat vâliliğine Takiyüdin Paşa'nın Altıncı ordu kumandanlığına Ferik İzzet Paşa'nın tâyin kılındığı" bil-

⁹⁴ BOA, Irak Kıt'ası'nın kabiliyeti, genişliği ve havi olduğu üç büyük nehrin imâra salih olduğuna göre memleket ve ahalisinin ihtiyacını karşılamak üzere alınması lazım gelen tedbirlerle, yapılması icabeden işler hakkında, Bağdad Valisi Abdurrahman Paşa'nın mufassal layihâsı, Y.E.E.. 1297,L,24, 2/8.

⁹⁵ BOA, DH. MKT., 1333/38, (1880), BOA, HR. TO, 557/32, 557/33, 557/35, 557/36, 557/54 ve 557/103 (1880).

dirilmiştir. İstanbul'a geldiğinde "7500" kuruş ma'zuliyet maaşı kendisine tahsis olunmuştur.⁹⁶

İ. Trablusgarp Vilâyeti Vâlisi İzzet Paşa'nın Görünen Lüzum Üzerine Azli ve Yerine Bağdat Eski Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın Tâyini

Doksan yedi senesi zilhiccesinin ikisinde Bağdat Vâliliğinden ayrılarak doksan sekiz senesi şevvâlinde on bin kuruş maaş ile umûr-ı nâfi'a komisyon-ı âlisi a'zâsı görevine getirildi. Trablusgarp Vâliliği (23 Cumadelula 1298) meclisi vükalâce kararlaştırıldı. 1298 Ca 21(1881 Nisan 19) Trablusgarp Vilâyeti Vâlisi İzzet Paşa'nın görünen lüzum üzerine azli ve yerine Bağdat eski vâlisi Abdurrahman Paşa'nın tâyinine karar verildi.

"Trablusgarp Vilâyeti vâlisi İzzet Paşa Hazretlerinin sû-i idaresi hakkında vuku bulan şikâyet tekessür ederek ol babda Trablus mevki'i kumandanı Mirlivâ Abdî Paşa tarafından cevâben harbiye nezâretine vârid olan tahrîrât mü'dâsı dahi şikâyet-ı vâkı'anın sıhhatini mü'eyyed ve hükümet-i mahalliye'nin mübâlâsızlığı tesvîlât-ı ecnebiyenin artmasına sebep olduğunu mutazâmmın bulunmuş ve Trablusgarp vilayetinin ehemmiyet-i mevki'iyesi bu aralık bir kat daha tezâyüd edip şu halde müşârunileyhin orada devam-ı me'muriyeti caiz olamayacağı anlaşılmış idiğinden ve hatıra gelen zevât içinde Bağdat Vâlisi Sabık Abdurrahman Paşa ehl ve münasip göründüğünden müşârunileyh İzzet Paşa'nın azliyle yerine müşârunileyh Abdurrahman Paşa'nın tâyini tasvîr-i âliye mu'allakan miyâne-i âcizânemizde tensîb edilmiş ise de kâtibe-i ahvâlde emr ve ferman hazreti veliyyü'l-emr efendimizindir.

Fî 21 Cemâziye'l-Evvel Sene 98 Fî 8 Nisan Sene 97" (bkz Resim 7).⁹⁷

İtirazı mutazâmmın belgenin sunulması ile Paşa'nın Trablusgarp Vâliliği'ne tâyinden vazgeçildi. Kurenadan Nişli Mahmut Bey'in Said Paşa ile atama konusunda görüş ayrılığı olduğundan, cevap namede şöyle ifade yer alır;

"Arîzayı takdim ettim' Trablusgarp'a Nazif ve Akif Paşalardan birini tâyin edeceğim. Benim burada isdihtam etmek istediğim zevatı, Said Paşa [Başvekil] dai-

⁹⁶ İnal, a.g.e., s. 1321.

⁹⁷ BOA, Trablusgarp Vilayeti Vâlisi İzzet Paşa'nın görünen lüzum üzerine azli ve yerine Bağdat eski vâlisi Abdurrahman Paşa'nın tâyini, İ. MMS., 1298 Ca 21, 69/3213.

ma harice göndermeye çalışıyor. Abdurrahman Paşa'nın doğrudan doğru bana mürâcaatından haz ettim. Kendisine söyle anı burada istihdam edeceğim" diye فرمان buyururarak Padişaha tavsiye ettiği bilinir.⁹⁸

Fî 28 Zilhicce sene 1297 ve Fî 29 Teşrîn-i Sânî sene 1229. Müşârünileyh (5 Kasım 1880) senesi zilhiccesinin ikisinde infisâ ile doksan sekiz senesi şevvâli selhinde on bin kuruş maaş ile umûr-ı nâfi'a komisyon-ı âlîsi a'zâsı silkine iltihâk edilir.⁹⁹ 1881'de on bin kuruş maaş ile umurı nafîa komisyonu âzalığına tâyin olan Paşa'ya aynı yıl da birinci rütbe Osmanî nişanı verilir.

Padişah kendisine başvekillik teklif ettiyse de hep taşra hizmetlerinde bulunduğu için bu mühim işi başaramayacağını, bir nezâret hizmetinde bir müddet çalışıp tecrübe kazânmasının ve Bâb-ı âlide yetişmesinin doğru olacağını bildirdi. Ancak, ısrar edildiği takdirde vâki olması muhtemel hatalarının da hoş görülmesini ve garazkârların sözlerine itibar edilemeyeceğinin takdim ettiği arıza ile vaad olunmasını bildirdi. Abdülhamid, onun bu arızasını okuduktan sonra 2 Mayıs 1882'de başvekilliğe tâyin etmiştir.¹⁰⁰

⁹⁸ İnal, a.g.e., s.1321.

⁹⁹ BOA, Abdurrahman Nurettin Paşa'nın kısaca hayatı, DH SAİDd., 3/186.

¹⁰⁰ Sertoğlu, a.g.e., s.3434.

II. BÖLÜM

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA’NIN SADRÂZAM OLUŞU VE GELİŞEN OLAYLAR

A. Abdurrahman Nureddin Paşa’nın Sadâreti Öncesi Devletin İçinde Bulunduğu Durum ve İkinci Abdülhamid’in İç ve Dış Politi- kası

II. Abdülhamid 1876-1909 tarihleri arasında, 34. Osmanlı Padişahı olarak Osmanlı Devleti’nin tahtında bulunmuştur. Bu dönem, sadece Osmanlı Tarihi için değil Avrupa, Afrika ve Asya açısından da önemli olaylara sahne olmuştur. Uluslararası plan da Osmanlı Devleti’ne büyük devletler tarafından her alanda yoğun baskıların yönetildiği bir zaman dilimi olmuştur. Balkanlarda yükselen milliyetçilik hareketleri, Balkan devletlerinin bağımsızlık talepleri, Bulgaristan’da ki karışıklıklar, büyük bir Bulgaristan kurma çabaları, Sırbistan ve Karadağ’ın bağımsız olmaları, Bosna-Hersek olayları ve Bosna-Hersek’in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından alınması, Makedonya üzerindeki baskılar, Arnavutların bağımsızlık talepleri, Rusya’nın Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirme çabaları ve Rus Ordusunun Yeşilköy’e kadar gelmesi, Ayastefanos barışı ile Rusya’nın sağladığı büyük avantajların, özellikle o sıralarda güney Afrika’da ki Boer isyanı ile meşgul olan İngiltere’nin sonradan devreye girmesi ile önlenmesi ve 1878 Berlin Barış Antlaşması’nın yapılması, İngiltere’nin bu hizmetine karşılık 1881’de Bardo Antlaşması ile Tunus üzerinde himaye düzeni kurarak bu Osmanlı Eyaleti’ne yerleşmesi¹⁰¹ gibi bir dize olaylar yaşanmıştı. Osmanlı Devleti maddi olanaksızlar nedeniyle bir tepki gösterememiş Tunus Beyi Mehmet Sadık Paşa, Fransız kuvvetlerinin sarayını âdeta basması üzerine 12 Mayıs 1881’de, Fransa ile Bardo Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti ise Avrupa’daki başkentlere gönderdiği telgraflarla, Fransa’nın Tunus’u işgalini ve Bardo Antlaşmasını tanımadığını söylemiştir.¹⁰²

¹⁰¹ Numan Hazâr, *Küreselleşme Sürecinde Afrika ve Türkiye ve Afrika ilişkileri*, USAK Yay., Ankara, 2011, s.148-149.

¹⁰² Fahir Armaoğlu, *19 Yüzyıl Siyasi Tarihi*, TTK. Yay., Ankara, 2003, s.356.

3 Mart 1878'de Rusya ile Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştı. Barış sözleşmesi Rusya açısından galibiyetle elde edilmiş bir senetti ve Osmanlı Devleti bunu mecburiyet karşısında imzalamıştı. Bu itibarla Ruslar, tasdik belgelerini süratle alıp-verip de Avrupa büyük Devletlerinin teklif edebilecekleri değişiklikleri, bu sözleşme çerçevesi içerisinde yaptırmak istiyorlardı.¹⁰³ İngiltere, Paris Antlaşması'nı ihlâl ettiği iddiasıyla Ayastefanos Antlaşması'nın milletlerarası bir konferansta gözden geçirilmesini istedi. Avusturya ve Almanya'nın da desteği ile Berlin Konferansı hazırlıkları devam ederken İngiltere Rusya ile gizlice anlaştı. Bir yandan da konferansta yardım vaadi ile Bâbiâli'den yeni tâvizler kopardı. Gizli görüşmeler sonunda, Kıbrıs'ın yönetimini geçici olarak İngiltere'ye bırakan antlaşma 4 Haziran 1878'de imzalandı. II. Abdülhamid, hükümetin bir oldubitti ile imzaladığı bu antlaşmayı onaylamamak için çok direndi. İngilizler askerî tehditte bulundular. Bunun üzerine padişah Kıbrıs'ta hükümrânlık haklarına asla zarar verilmeyeceği konusunda İngilizlerden bir belge almak suretiyle antlaşmayı onayladı. İngiltere de vaad ettiği desteği vermedi. 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile pek çok toprak kaybedildiği gibi, Rusya'ya karşı da ağır bir harp tazminatı ödenmesi kabul edildi. Ayrıca Kıbrıs'ın İngiltere'ye bırakılmış olması, diğer devletlerin de bu konudaki faaliyetlerini arttırdı. İngiltere'nin teşvikiyle Bosna-Hersek'in yönetimi Avusturya'ya bırakıldı. 1881'de Fransa Tunus'a, ertesi yıl İngiltere Mısır'a, bir oldubitti ile el koydular.¹⁰⁴ Bu kayıplar yaşanırken hükûmet, başka yollardan telâfi yollarını arıyordu.

Ayastafonos Barış Sözleşmesi'nin mağlubiyeti dolayısıyla Osmanlı Devlet'ine yüklediği ağır yükün Berlin Kongresi'nde hafifletileceği ümidine düşülmüşken, kongrenin Osmanlı Devlet'ine hususları müzakare için değil, aksine Avrupa menfaatlerinin belirlenip elde edilmesi için toplanılan Kongrenin Almanya yani Prens Bismarck politikasına hizmet ettiği anlaşılmıştır.¹⁰⁵ Avrupa'da ise bu yıllarda; İkinci üç imparatorlar lîgî (1881), Üçlü ittifak (1882), Fransa'nın Tunus'a yerleşmesi, İtalya ve Romanya'nın Üçlü ittifaka katılması, Avusturya- Macaristan ile Sırbistan Anlaşması (1881) gibi olaylar gerçekleşmiştir. Bismarck'in politikaları olan bu gelişmeler Avrupa'da barışın korunması adına yapılırsa da neticeleri bakımından pek de öyle olmamış-

¹⁰³ Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s. 585.

¹⁰⁴ Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C,1, s. 216 vd.

¹⁰⁵ Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.679.

tır. Üçlü ittifak'ın kurulmasından sonra, Avusturya-Macaristan, durumunu kuvvetlenmiş görerek Balkan politikasına hız vermiş ve Rusya ile çatışmaktan kaçınmamıştır.¹⁰⁶ Sultan II. Abdülhamid, bağımsızlık için mücadele eden Balkan devletlerine karşı, Balkan milletlerini birbirlerine düşürmeye yönelik bir politika izlemiştir. Büyük devletlerin müdahaleleri ile karşılaştığı durumlarda da bu devletleri birbirine karşı kullanmak suretiyle bir denge politikası gütmeye özen göstermiştir.¹⁰⁷

Sultan II. Abdülhamid hatıralarında: “Apaçık görüyordum ki, Avrupa'nın büyük devletleri kendi aralarında dünyayı bölüşmeye çıkmışlardı. Bölüşülecek ülkeler arasında Osmanlı mülkü de vardı. Ben bu kuvvetlerin önünde tek başına duramazdım. Gücümüz yetmezdi. Yapabileceğim tek şey, aralarındaki rekabetten yararlanıp, her birine daha büyük lokma ümidi dağıtarak birini ötekine düşürmekten ibaretti. Yine apaçık görüyordum ki, Almanya'nın kurulmasıyla bozulan Avrupa dengesi, eninde sonunda bu büyük devletleri birbirine düşürecek. Eğer o güne kadar memleketimi parçalanmaktan kurtarabilirsem, o çatışma koptuğu zaman, kümelenmelerden birine katılıp öteki tarafı kırmakla varlığımızı koruyabilirdim.¹⁰⁸ Nasıl bir yol tutacağımı dikkatle araştırdım. Büyük Devletlerin İstanbul'da yaptıkları konferans sırasında görmüştüm ki bunların niyetleri, iddia ettikleri gibi Hristiyan tebânın hukukunu temin değil, önce muhtariyetlerini, sonra İstiklâllerini temin suretiyle Osmanlı ülkesini parçalamaktır. Bunu, iki surette temin etmeğe çalışmaktadırlar. Birincisi, Hristiyan ahaliyi ayaklandırıp ortalığı karıştırmak ve böylece bunlara arka çıkarmak. İkincisi, bizi kendi aramızda parçalamak için Meşrutî İdareyi getirmek. Her iki gayeleri için de aramızda kolayca taraftar bulabiliyorlardı. Meşrutî İdarelerin bir millî vahdet halinde bulunan ülkelerde kolayca işlediğini, böyle bir vahdet içinde olmayan ülkelerin bu idareye itibar etmediğini fark edemeyen bazı Türk münevverleri, maalesef düşmanların ekmeklerine yağ sürmekteydiler” demektedir.¹⁰⁹

Sultan, Avrupa'da yapılan bölücü yayın faaliyetlerine karşı sıkı bir sansür uyguladı. Devletin toparlanabilmesi için zamana ihtiyaç olduğuna inanan Abdülhamid, bazı tâvizler pahasına da olsa, ağır bir yük oluşturan savaşlardan kaçınma yolu-

¹⁰⁶ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s.361.

¹⁰⁷ Numan Hazâr, a.g.e., s.153.

¹⁰⁸ İsmet Bozdağ, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, Pınar Yayınları, İstanbul 2002, s.72.

¹⁰⁹ İsmet Bozdağ, a.g.e., s.71.

na gitti.¹¹⁰ Abdülhamid son günlerinde bu konu ile ilgili olarak şu sözleri sarf eder; "Bu üç şahsiyetten biri ben, biri Kamil Paşa, öteki Sait Paşa. Bizi, birbirimize karıştırıyorlar. Hâlbuki yanlış yazıyorlar. Hatta iftira ediyorlar. Güya Bulgaristan rumeli-i Şarki'yi (Doğu Rumeli) ilhak ettiği zaman, ben harp taraftarı değilmişim. Hiç düşünmüyorlar ki bunun sebebi nedir? Eğer o zaman harp taraftarı olup ta harp etseydim, Rumeli'nin bugün başına gelen hal, daha o zaman vaki olacaktı. O vakit Bulgarların yirmi bin kişilik muntazâm bir kuvveti vardı ve bunu kırk bin kişiye de iblağa (ulaştırmaya) muvaffak olacaktı. Avrupa'nın siyasi cerayanları da bize müsait bir vaziyette değildi. Vaka zuhur ettiği (olay ortaya çıktığı zaman)düşündüm, eğer Bulgarlar daha dün bizden ayrılan ve bize çobanlık etmiş olan heriflere mağlup ve rezil olmaktansa, işi tedbir ile halletmeyi muvafık (uygun) gördüm. Ruslara yalvardım, ne yaptım, muharebenin önünü aldım" demiştir.¹¹¹

II. Abdülhamid, Saltanatı süresince daima idareli davrandı. Abdülaziz gibi devlet hazinesine el atmadı. Dış baskı aracı olarak kullanılan ağır borç yükünden bir an önce kurtulmak istedi. Avrupalı alacaklıların temsilcileriyle 20 Aralık 1881'de bir anlaşma imzalandı. Muharrem Kararnamesi adı verilen bu anlaşma ile alacaklı ülkelere belli devlet gelirlerini toplamak üzere Düyûn-ı Umûmiyye'yi kurma imtiyazı tanındı. Böylece Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlerarasındaki itibarı oldukça düzeldi. İslâm dünyası ile bağlarını güçlendirmeye çalışan ve bunu temel bir siyaset haline getiren Abdülhamid, Almanya'dan aldığı malî destek ile 1888'de Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattını Ankara'ya kadar uzatmaya teşebbüs etti. 1902'de Ankara'yı Bağdat'a bağlayacak hattın yapımını da Almanlar'a verdi. Abdülhamid, Avrupa devletlerinin Türkiye üzerinde birbiriyle çelişen çıkar ve ihtiraslarından faydalandı. Osmanlı Devleti'nin varlığı için en tehlikeli gördüğü İngiltere'ye karşı Rusya ile dostluk kurmaya yöneldi. Mısır'da İngiltere'nin karşısına, aynı bölge ile ilgilenen Fransa'yı çıkardı. Bu güçlerin desteğiyle ve ince hesaplarla bir denge politikası takip ederek İngiltere'nin etkisini kırmaya çalıştı. Büyük güçleri her fırsatta birbirlerine düşürmeyi dış politikasının âdeta temel unsuru haline getiren padişah, Kuzey Afrika'da da Fransa ile İtalya'yı karşı karşıya getirdi. Berlin Antlaşması'nın ortaya çıkardığı

¹¹⁰ Cevdet Küçük, a.g.e., s. 224.

¹¹¹ Ziya Şakir, **Abdülhamid'in Son Günleri**, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2011, s.392.

Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti aleyhine birleşmelerini önlemek amacıyla da aralarındaki anlaşmazlıklardan faydalanmıştır.¹¹²

1880'lerin başlarında ise, II. Abdülhamid iktidardaki geçiş sürecini tamamlamış, iç ve dış politikada temel ilkelerini belirlemiş ve tam anlamıyla uygulamaya başlamıştır.¹¹³ Padişah, Yıldız Sarayı'nda doğrudan kendine bağlı alternatif bir hükümet oluşturmuştur. II. Abdülhamid'in mutlak monarşi yönetimi süreç içerisinde muhaliflerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Bu muhalifler batılı ülkelerin desteği ile güçlenmişler ve padişahın otoriter yönetimine karşı bir güç merkezi olmayı başarmışlardır.¹¹⁴

Bütün bu dış krizlere rağmen, 1881 sonrasında oluşan on yıllık nisbî bir barış yahut iç istikrar dönemidir. 1881/1882 sonrasında meydana gelen dış buhranlar hiç şüphesiz, Ermeni ve Makedonya meselelerinde olduğu gibi iç siyasi buhrana dönüşmeyen yahut rejime muhalefeti tetiklemeyen olaylardır. Sultan Abdülhamid iç istikrarı bozmamak için bütün bu dış krizlerde (Mısır, Sudan, Doğu Rumeli) mütereddit davranmış, sonu belirsiz askeri müdahalelerden ısrarla kaçınmıştır.¹¹⁵

Osmanlı Devleti'nin iç durumuna gelince; Ali Suâvi'nin 20 Mayıs 1878'de giriştiği I. Çırağan olayı yaşanmıştı. Sultan beşinci Murat'ın hastalıktan dolayı tahtan indirilmesi üzerine, onun saltanatı zamanında yıllarca istifade emeline bulunup da hiçbir şeye nail olamayan bazı alçak tabiatlı kimseler ise, Suavi etrafında toplanmışlardı. Kısacası Suavi ve onun gibilerin amacı, Abdülhamid Han zamanında yükselmekten ümitlerini kesen bu şahıslar, akıllarınca Sultan Murat'ın şuuru yerindeymiş gibi meydana çıkarıp onu tekrar tahta oturtmaktır.¹¹⁶ Olaydan haberdar olununca gerekli tedbirler alınıp suçlular cezalandırıldılar. II. Abdülhamid bu gibi olaylar yüzden ülke yönetiminde sert bir politika izlemiştir.

V. Murat'ın tahttan indirilerek, II. Abdülhamid'in padişahlığa getirilmesinde etkin rol oynayan, Mithat Paşa'nın nüfuz ve kudreti artmıştı.¹¹⁷ Padişah II. Abdülhamid anılarında, Mithat Paşa'nın "hal" işine karışmakla, idare adamı olmaktan çıkarak,

¹¹² Cevdet Küçük, a.g.e., s. 224.

¹¹³ Çetinsaya, a.g.e., s. 373.

¹¹⁴ Çetinsaya, a.g.e., s. 374.

¹¹⁵ Gökhan Çetinsaya, a.g.e., s.385.

¹¹⁶ a.g.e., s.610.

¹¹⁷ Yavuz Özgüldür, Serdar Özgüldür, "1876 Anayasası'nın Hazırlanmasında Mithat Paşa'nın Rolü ve Fonksiyonu", **Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi**, Sayı 5, 1994, s. 348.

ihtilalciler sınıfına geçtiğini, dünyada hiçbir ihtilalcinin onun yıkmakta gösterdiği başarıyı, gösteremediğini belirtmektedir.¹¹⁸ Sultan Abdülaziz'in ölümünden sorumlu tutulan Midhat Paşa ve arkadaşları Yıldız Sarayı'nda kurulan özel mahkemede yargılanarak ölüm cezasına çarptırıldı. Ba'dehu Mahkeme-i istinaf-ı cinayetin ilamı ve evrak-ı müteferri'ası ve Mithat Paşa tarafından verilen itiraz lâyihası mutaala olunarak Mahkeme-i istinâf-ı cezanın ilamı tasdik edildi. Bunun üzerine Zat-ı Şahâne mütereddid kaldı. Nihayet mahkûmları İzzettin vapur-ı hümayun'una bindirerek, Taife gitmeleri için Cidde'ye gönderdi.¹¹⁹

Abdülhamid Han, Mithat Paşa için;

Adamlarına hiç dokunmadım ve ailesine musta'fi maaşlar verdirdim. Yetiştirdiği vezirlerden Abdurrahman ve Halil Rıfat Paşalar gibi işe yarayanları, ta Sadaret makamın kadar çıkardım.¹²⁰ Şimdi, mahkeme kararından da doktor raporundan da daha kuvvetli bir akıl delilini de ben öne süreyim: Sultan Aziz'i hâl' etmek fikri, en önce Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya gelmişti. Mithat Paşa ile bu işe karışmış öteki devlet adamları, olaya âdeta sürüklenerek karışmışlardır. Mahkeme, açık yapıldı. Muhakeme usulleri dışına çıkılmamıştır. Tanıklardan başka, bazı suçluların itirafları da var. Cinayet ve temyiz mahkemelerinin bu kadar önemli bir davada hak ve adâletten uzaklaşacak kadar vicdansız ve pervasız üyeleri ve kurulları bulunduğunu ileri sürmek, içlerinde Mithat Paşa'nın da bulunduğu bütün milleti aşağılamaktır. Ben bu konuda mahkemelerden de, vezirler, devlet adamları, din âlimlerinden kurulu fevkalâde Heyet'ten de insafli kalarak hükümlülerin hayatlarına merhamet ettim idam hükmü hiçbirini hakkında uygulanmadı.¹²¹ Bu olaylar yaşandıktan sonra Sultan Hamid Dönemi'nin bilindik sadaret değişikliği olayları sıklaşmıştı. Sene, 1882 olduğunda Sultân'ın azl edip defalarca geri getirdiği Said Paşa ikinci sadâret görevini yürütmekteydi.

¹¹⁸ Özgüldür, a.g.e., s.318.

¹¹⁹ Ahmet Cevdet Paşa, **Tezakir-i Cevdet**, TTK. Yay., Ankara 1953, s. 214 .

¹²⁰ İsmet Bozdağ, a.g.e., s.23.

¹²¹ İsmet Bozdağ, a.g.e., s.27-28.

B. Said Paşa'nın İkinci Sadâret Görevinden Azledilmesi

Said Paşa, çok zeki, Fransız lisanını öğrenmiş, çok okumuş, uzun bir tecrübe ile de mahmul bir zattı.¹²² Paşa hatıralarında naklettiğine göre, İngilizler Berlin ve Kıbrıs muahedelerine dayanarak Osmanlı Devletinde Ermeniler ile meskun bölgelerde yapılmasını istedikleri ıslahat konusunda baskılarını arttırdılar. Said Paşa da mevcut Şartlarda yabancıların isteklerini dizginlenmesinin zorluklarını dile getirerek istifaya teşebbüs etmiştir. Yazdığı uzun istifanâmesinde, aslında problemin özünün nezaretlerin görevlerinin ve mesuliyetlerinin tam olarak belirlenmemiş olması ve Görev ve mesuliyeti belirlenmemiş bir hükümetin iş göremeyeceğinden kanaatle göreve devam edemeyeceğini bildirmiştir. Padişah Paşa'nın istifasını kabul etmez ama İstifa teşebbüsünden yaklaşık üç ay sonra 3 Cemaziyelahir 1299 / 12 Nisan 1881'de Said Paşa'yı ikinci sadarettten azlederek yerine Abdurrahman Nureddin Paşa'yı getirmiştir. Yine Said Paşa'nın ifadesine göre, o günlerde Mısır'da cereyan eden hadiseler üzerine Abdülhamid 'in öngördüğü çarelere muhalefet ettiği için azledilmiştir.¹²³

Paşa, Mısır meselesi sebebiyle buraya donanma gönderilmesinin istendiğini, bunu bazı devletlerin itiraz ve müdâhelelerini çeker düşüncesiyle kabul edemediğini, Almanya arabulucu olabilir zannı ile Berlin sefâretinden gizlice sordurduğunu, gelen telgrafın kanaatını pekiştirdiğini yazmakta ve “Telgraf geldiğinin akşamı kurenâdan Remzi Bey'in, hâneme gelip mühr-i hümayûnu kendisinden istediğini” belirtmektedir.¹²⁴

Bu ifadelerden Paşa'nın azlinin, Mısır'a donanma gönderilmesini uygun görmemesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu azlın, Paşa'nın dediği gibi bir ihtilâftan değil, Mısır ahâlisinde görülen ve Bâbüalî'nin politikasını tenkîd eden fikirleri tatmin etmek için başvurulmuş siyasî bir taktik olduğunu kabul etmek, daha doğru görülmektedir.¹²⁵ Sultan II. Abdülhamid'in, zaman zaman kendisinden kuşkulanması, iç ve dış sorunların zaman içinde değişmesi azl ve tâyin nedeni olmuştur. Ama her ne olursa olsun, devlet güç durumda kaldığında Said Paşa'ya başvurulmaktadır. Kaynak-

¹²² İsmail Acar, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1986, s.142.

¹²³ Zekeriya Kurşun, Küçük Mehmed Said Paşa Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE., İstanbul 1991, s.40.

¹²⁴ Ziya Nur Aksun, **II. Abdülhamid Han**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.225.

¹²⁵ Ziya Nur Aksun, a.g.e., s.225.

larımız, birkaç kez sadrazamlık görevi yapan bir devlet adamının İngiltere Sefarethanesine iltica etmiş olmasını affedilemeyecek bir kusur olarak göstermektedir. Şahsi güvenliğini İngiltere Sefaretinde arayan Said Paşa'nın tekrar tekrar sâdr-ı âzam tâyin edilmesi ise İngiltere'nin desteğine sahip olması ve devleti güçlü kılıp, idare edebilecek daha güçlü devlet adamı yetişmemiş olmasına bağlanabilir.¹²⁶

C. Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Sadrâzam Oluşu

Abdurrahman Nureddin Paşa, 24 Eylül 1881 / 29 Şevval 1298 senesinde 10.000 kuruş maaşla, Nafia işleri komisyonu azâlığına tâyin edilmiş ve akabinde, Birinci Rütbe-i Osmanî Nişanı verilmişti. 22 Ekim 1881 / 28 Zilkâde 1298'de Paşa'ya, padişah tarafından başvekâlet teklif olunmuştur.

Tahsin Paşa Hatıralarında diyor ki: Ben Abdurrahman Paşa'ya sadâreti kabul ettirmeye gitmeden, Padişah buna vakit bırakmadan hemen "İsmet Beyi Said Paşa'ya gönderdi, şimdi gelecektir."dedi. Buradan anlaşılan, Görüldüğü gibi sadâret yükür artık, hiç kimse gönüllü talip değildir.¹²⁷

Abdurrahman Paşa'nın uzun müddet maiyetinde bulunarak kendine hususiyet kesp etmiş olan eski dâhiliyye nâzırlarından Ebu Bekir Hazin Bey "Canlı Tarihler"de paşanın sedâreti kabul etmemesinden bahs eylediği sırada; "Kabulden çekinmesinin sebebi olarak oğlu Arif Beyin tesiri vardı. Her şeyi pek ince tedkik ve tefekkür eden Arif Hikmet Bey, paşayı kısa bir müddetle sadârete getirmek istenildiğine kanaatle hüküm ediyordu. Paşa, vükela meclisinde padişahın arzusuna muvafık olarak verilen bazı kararları da haklı itirazlarla baltalamaktan geri durmadığı için sadâret makamına getirilmesinin bu kadar ısrarla arzu edilmesinden şüphelenmekte Arif Hikmet Bey'in, hatta bizzat paşanın hakları da vardı.¹²⁸

Abdurrahman Paşa, M.1 Mayıs 1882 / H.12 Cumâda'l-âhire 1299 yılında yirmi beş bin kuruş maaş ile başvekâlet makâm-ı celîline layık görülür. Paşa sadâret görevini ikinci teklifte kabul etmiştir. Şu arzayı takdim etmiştir:

"...Bâbîâlîde hizmetlerde bulunmayarak me'murîn-i ecnebiyyeye meyletmediğim için noksanii vukûf-i malumattan nâşi bu memuriyeti mühimmeyi layıkıyla idare

¹²⁶ Ahmet Emin Yaman, a.g.e., 1999, s.44.

¹²⁷ Tektaş, a.g.e., s.650.

¹²⁸ İnal, a.g.e., s.1331.

edemez isem, intihab buyrulmuş olduğumdan dolayı efendimize söz getirmiş olurum fikrini bu mazhariyet bişaretine nâil olduğum günden beri tefekkür ve te'mmülden hâli kalamıyorum. Eğer şimdilik kulunuzu bir nezaret hizmetinde bir müddet tecrube ve daire vukûf ve malumatı kemteranemin talim ve terbiye-i seniyyeleriyle tevsiine müsâade buyrulursa abdi memlûklerince daha ziyade hamdû şükre layık bir lütfi faik olur. Şayet heman şimdiden bu hizmeti mühimmede bulunmaklığım ferman buyruluyorsa efendimizi ve efendimizin hukuk-ı seniyye ve rızayı humayûnlarını her vech ile sadıkane muhafazâ uğruna bezli hayete ahdü misakla beraber efendimizce pek küçük, kullarınca pek büyük iki istirhamım var ki biri, yapamayacağımı, yani efendimize söz getirüb de kendim de hacil olacağımı anlayarak ve bila vasıta atabe-i seniyyelerine yüz sürerek bir başka hizmete nakl ve tâyinim için dehalet ve iltica edecek olur isem mealii nazârı şahanelerince zerrece hâlel gelmeyerek buna müsaade buyrulacağı ve ikinci de bazı mülâhazât ve evhamı beşeriyye-i kemterânem mani olmaksızın her şeyin vaktiyle doğruca veliyyi nimetine arzı vecibesini ifa edebilmek için şifai ve tahriri arzlarımda maslahat ve ifadatça kasde makrun olmayarak sehvü hatada bulunur isem anı aklımın ermemesine haml buyrulup zihni paki hümayunlarında bir gûne şüphe ve zan noktası hâsıl etmemekle beraber kulları, büsbütün efendimize teslimiyyeti ihtiyar emiş bir abdi memlûkleri bulunduğumdan herhalde köle de fermanda veliyy-i nimeti bi minnet efendimiz hazretlerindir."¹²⁹

Abdülhamid onun bu arızasını okuduktan sonra 2 Mayıs 1882'de başvekilliğe tâyin etti.¹³⁰ Abdurrahman Paşa,¹³¹ 49 yaşında Sadr-ı a'zam olmuştur. Sadâret müddeti: iki ay, on gündür.¹³²

Arşiv vesikası;

"Vezîr-i ma'âlî mîrim Abdurrahman Nureddin Paşa. Sait Paşa'nın hasbe'l-icâp azliyle başvekâlet hizmet-i mühimmesi derkâr olan ehliyet ve sadakatimize mebnî uhdenize tevcih ve ihâle kılınmıştır. Hemen Cenabı Hak terfîkât-ı sübhaniyesine mazhar buyura âmin. Fî 12 Cemâziye'l-Ahire Sene 99. (bkz. Resim 3).¹³³

¹²⁹ İnal, a.g.e., s.1322.

¹³⁰ Sertoğlu, a.g.e., s.3434.

¹³¹ Milliyeti, Türk; Tâyini, M.1882 / H.1299 senesi 2 Mayıs-13, Salı günü; İsti'fâsı, M.1882 / H.1299 senesi 10/11 Temmuz-23/24 Şaban, Pazârtesi/Salı gecesi.

¹³² Danişmend, a.g.e., s.109.

¹³³ BOA, Sadrâzam Said Paşa'nın azli Abdurrahman Nurettin Paşa'nın sadrâzamlığa getirilişini ifade eden belge, Y.EE, 75/29.

D. Abdurrahman Paşa'nın Sadrâzamlığı Sırasında Gelişen

Olaylar

Abdurrahman Nureddin Paşa için, aynı zamanda başvekâlet maaşının arttırılması hakkında da irade çıktıysa da, o bunu kabul etmeyerek öbür vezirlere iyi bir örnek oldu. Ancak Padişahın gücenmesinden çekindiği için bundan müstağni bulunmadığını, sadece bunu kendi menfaati için yaptırmış sanılacağından çekindiğini, dara düşerse padişahın ihsanlarına güveneceğini arz etti.¹³⁴

Sadaret maaşının 25 bin kuruşa çıkarılması çok görüneceğinden zammın şimdilik tehiri ve ihtiyaç olursa durumun bildirileceğine dair Sadrâzam Abdurrahman Paşa'nın arzı;

"O veliyyü'n-ni'amın bendesine her germi lâl eder emr-i teşekkürde zebân-ı kalemi beytinin medlûlü zamm-ı maaş hakkındaki irâde-i ihsan'âde-i velîni'metleri bir kat daha zâhîr olmağın atebe-i seniyyeye yüzler sürerek arz-ı tahmîdât ve teşekkürât-ı azm eylerim ma'amâfih külliyyât ve cüz'iyâtda velîni'metimi sıyânete ahd ve mîsâk eylediğimden bir gûnâ istiğnâ ma'nâsına mahmûl olmayarak mahzâ ifâdemizi vikâye farîzasını menfa'at-i zâtiyeme tercih fikrinin ilcâsıyla şurasının arzına müsaa-de niyâzında bulunurum ki tensîk-i ma'aş nizamnâmesinde başvekâlet maaşı yirmi beş bin olarak tahdîd olunmuş ve nizâmın mer'ıyyü'l-icrâ tutulması dahi irâde-i seniyye ile de musaddak bulunmuşdur. Şimdi nasb ve ta'yin-i çâkerânemin akabinde bunun intişârı kulunuz için daha ibtidâsından yalnız menfa'at-i şahsiyesini nizâm tağyîrinde aramaya başladı gibi bir sözün tekevvününü davet etmek tabî'îdir. Çâkerlerince bunun da te'siri olamaz. Çünkü bana yalnız rızâ-yı âlî-i velîni'met lazım halk ne derslerse desinler fakat mademki bu abd-i âcizi hiçkimsenin sevki olmayarak bilhassa efendimiz intihâb buyurdunuz şu intihâb-ı mahsûs hükmünce böyle ufak bir şeyden de efendimize söz getirmeyi kat'ıyyen istemem ve kulunuz her ne kadar tehîdest ve her halde ihsân-ı veliyyü'n-na'mîlerine muhtaç isem de mademki idâremi te'min edecek ancak ihsân-ı veliyyü'n-ni'metdir kulunuz harçlıksız kaldıkça cib-i

¹³⁴ Sertoğlu, a.g.e., s.3434.

hümâyunları atâyâ-yı seniyyesine mürâcaat ve yalnız idâreye kâfi ihsanlarda kanaat eder kölelerdenim ve işbu okunmaz hatt-ı kemterânemle arz edişimde şu istirhâmıma âhirin muttali' olmamasını iltizâmdan nâşî bulunduğundan her halde afv ve merhamet-i celîle-i erhamîlerine sığınırım kâtibe-i ahvâlde kavilde fermânda ihsanda veliyyü'n-ni'met-i bî-minnet azîmü'l-merhamet efendimiz hazretinindir. Abd-i Memlukları " (bkz. Resim 4).¹³⁵

1. 14 Mayıs 1882'de Rusya ile Harp Tazminatı Antlaşması Yapılması

Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasındaki mücadele, Osmanlıların 1453'te İstanbul'u fethetmeleri ve 1480'lerde Tuna deltasını ele geçirmelerini takiben bir "Osmanlı gölü"ne dönüşen Karadeniz bölgesinde gerçekleşti. 1475 yılında Cenevizlilere ait Kefe ile Don Nehri ağzındaki Azâk şehrinin fethi, ayrıca 1478'de Kırım Hanlığı'nın İstanbul'un tâbiyetine girmesi, 1768-74 Rus-Osmanlı Savaşı ve Rusların 1783'te Kırım'ı ilhakına kadar uzanan süreçte, Osmanlıların Karadeniz ve Doğu/Orta Avrupa stratejilerinde fevkalade önemli rol oynamıştır. İkinci dönem mücadele, Moskova'nın Kazân 1552 ve Astarhan'ı 1554-1556 fethi ile başlar ve 1670'lere kadar devam eder. Osmanlıların 1550'lerdeki Moskof yayılmasına verdiği cevap, 1569'daki başarısız Astarhan Seferi ve Don-Volga Kanalı projesi ile oldu. Üçüncü devre ise Çehrin'in kontrolü için girişilen 1677-81 Rus-Osmanlı Savaşı ile başlamış ve iki imparatorluk ordularının birçok defa karşılaşmasına şahit olmuştur. (1686-1700, 1710-11, 1735-39, 1768-74, 1787-91). Bunlar arasında güç ilişkilerini temelden değiştiren ve Rusların büyük zaferi ile sonuçlanan 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı bir dönüm noktası teşkil eder.¹³⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Halk dilinde 93 Harbi bilinen bu savaşta Ruslar 1877 de savaş ilan etmeden saldırdılar. Bu savaşta büyük kayıplar verilirken biryandan savunma hattında bulunan Gazi Osman Paşa Plevne destanını, Kafkas-

¹³⁵ BOA, Sadaret maaşının 25 bin kuruş tahtid edilmesi çok görüneceğinden zammın şimdilik tehiri ve ihtiyaç olursa durumun bildirileceğine dair Sadrâzam Abdurrahman Paşa'nın arzı, Y. EE., 1299 Z 29, 2/8.

¹³⁶ Gabor Agoston, **Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç**, çev. Kahraman Şakul, Timaş Yay., İstanbul 2012, s.223-225.

ya'da bulunan diğer kuvvetler de Zivrim ve Erzurum destanlarını yazdılar. Savaş sonucu itibari ile Ruslar Ayastefanos'a kadar ilerleyip Ayastefanos Antlaşması ile büyük Bulgaristan kurulmasına, Sırbistan ve Karadağ'ın genişlemesine neden oluyorlar. Rusya Ayastefanos Antlaşması ile (3 Mart 1878), Avrupa devletleri arasındaki dengeyi dikkate almadan Şark Meselesini sadece kendi menfaatleri açısından halletmek isteyince de, bu durum başta İngiltere ve Avusturya olmak üzere diğer Avrupa devletleriyle birlikte Balkanlarda yeni kurulan devletlerin de muhalefetiyle karşılaşmıştı. Çünkü Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerinde aşırı derecede nüfuz sahibi olması İngiltere'nin menfaatlerine ters düşüyordu. Avusturya ise kendisi için hayati önem taşıyan Balkan toprakları üzerinde büyük bir Bulgaristan'ın kurulmasından son derece rahatsız olmuştu. Balkanlarda kurulan devletlerin memnuniyetsizliği de kendilerine ümit ettikleri kadar toprak verilmemesinden kaynaklanıyordu. Hâlbuki Sırbistan, Bosna ve Hersek ile Makedonya'nın bir kısmına sahip olmayı arzu ediyor, Romanya ise Dobruca'yı almakla beraber Romenler'in meskûn bulunduğu Besarabya'yı Rusya'ya vermek istemiyordu. Ayrıca büyük bir Bulgaristan'ın mevcudiyeti diğer Balkan devletlerini de tedirgin ediyordu. Bütün bu sebepler yüzünden Ayastefanos Antlaşması'nı yeniden gözden geçirmek ve bazı değişiklikler yapmak maksadıyla Berlin'de bir kongrenin toplanması kararlaştırıldı. Berlin Kongresi 13 Haziran 1878'de Almanya Başvekili Bismarck'ın başkanlığında başladı. Berlin Kongresi'nde Ayastefanos Antlaşması'nın şartlarının hafifletileceğini ve bu hususta önemli değişiklikler yapılacağını umuyordu. Hâlbuki müzakereler başlayınca kongreye katılan devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki menfaatlerini korumaya çalıştıkları görüldü.¹³⁷

Berlin Muâhede'si, Ayastefanos Barış Sözleşmesi'ne göre Osmanlı Devleti ile Rusya arasında kararlaştırılmış olan meseleleri muâhedeye imza koyan diğer devletlerin görüşleriyle birleştirerek, ilkin Rusya'nın harp yoluyla kazandığı galibiyetin kendi açısından faydalı meyvelerini tek başına devşirememesi, dolayısıyla Şark'ta dediği dedik bir zorba sıfatını kazanamaması sonucunu verdi. İkinci olarak, Şark'ın zararını dikkate almaksızın yabancı devletlere çeşitli çıkarlar sağladı ki, yabancı devletlerin elde ettiği bu çıkarların yekûnu, Osmanlı topraklarının büsbütün parçalanma-

¹³⁷ Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 5, 1992, s. 516-517.

sı, devletin maddî ve mânevî gücünün büyük bir çöküntüye uğraması anlamını taşıdı. Bu ise, eski Roma İmparatorluğu'nun çok uzun yıllar boyunca verdiği kayıpları, Osmanlı Devleti'nin bir anda vermesi gibi bir şeydi.¹³⁸

Bu olaylardan bir yıl sonra Abdurrahman Paşa'nın da sadâret görevine rastlayan 14 Mayıs 1882 tarihinde Rusya ile Harp Tazminatı Antlaşması yapıldı. Padişah Hazretleriyle Rusya İmparatoru, 1879 senesi Rûmî Şubatının sekizi tarihiyle Osmanlı Devleti ile Rusya arasında akd ve imza olunan antlaşmanın dördüncü maddesi hükümlerini yerine getirmek üzere Rusya, harp tazminatının ödeme şekliyle bu hususta verilecek teminatı kesin olara tâyin etmek arzusunda bulunmuşdur. Sözü geçen antlaşmanın dördüncü maddesi hükümlerine göre, Rusya'ya ödenecek harp tazminatının bedeli olan 802.500.000 frank, Osmanlı Hükümeti tarafından senelik 350.000 liralık taksitlerle ödenecektir.¹³⁹

2. 30 Mayıs 1882'de Alman Askeri Reform Heyeti'nin Göreve Başlaması

1750-1850 dönemi, genellikle Batılı tarihçiler tarafından, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu topraklarını da içine alan eşitli kıtalarda dünya hâkimiyeti mücadelesine giriştikleri ilk küresel emperyalizm dönemi olarak kabul edilmektedir. Osmanlılar bu dönemde İngiliz ekonomik emperyalizminin oluşturduğu sıkıntıyla Rusların kuzey sınırı boyunca peşinden koştukları toprak arzularının yol açtığı baskı arasında sıkışıp kalmışlardır.¹⁴⁰ Osmanlı Devletinin Düvel-i Muazzama'nın saldırgan siyasetleri karşısında ayakta durabilmek için takip ettiği yollardan bir tanesi, Öncelikle bu devletleri birbirlerine karşı kullanmak, mümkünse bir veya birkaç tanesiyle önce askeri ittifaklar yapmak, bu olmazsa diplomatik olarak yine birkaçını veya bir tanesini yanına çekmektir. Osmanlı devlet adamları bunu bir gelenek haline getirerek, bu yolla devletin ömrünü uzatmaya ve ayakta kalmaya çalışmışlardır. II. Abdülhamid de seleflerinden kalan bu diplomatik geleneği fazlasıyla ve çok

¹³⁸ Mahmud Celaleddin Paşa, **Mirat'ı Hakikat Tarihi**, haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, s.679.

¹³⁹ Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.699.

¹⁴⁰ H.Aksan Virgina, **Erken Modern Osmanlılar**, Timaş yayınları, İstanbul, 2011, s.161.

başarılı bir şekilde uygulamıştır.¹⁴¹ Ordunun yeni silâhlarla donanmasına ve yeni harp sanatına uygun hazırlanmasına önem vermiştir.¹⁴² II. Abdülhamid de bu politika gereği yandaşını Almanlardan taraf olarak kullanmıştır. II. Abdülhamid'in Almanları seçmesinin nedeni ise diğer Devletler gibi islam memleketlerini sömürge altına almamaları ve Osmanlı yanlısı siyaset izlemelerindendir. Ayrıca Ermeni meselesinde de pasif kalmalarıdır. Siyasi, askeri ve sanayi alanındaki gelişmeleri de etkili olmuştur. Ordu ile ilgili reformlar ise 1880 yılında başlamış ve 1882'de Alman askeri heyetlerinin gelişinden itibaren hızlanmıştır.¹⁴³

Sultan II. Abdülhamid bu konuda şöyle demiştir:

“Benim Almanlara yanaşmam demek, Almanların Hindistan'a kadar uzanan bir sahada hareket kabiliyeti kazânması demektir. Bunu ne Çar ister, ne İngiliz hükümeti razı olurdu. Nitekim bir yandan Ruslar, bir yandan İngilizler bana daha dostane davranmaya başladılar. Niyetim Almanlarla birlik olmak değil, birlikmiş gibi görünerek ittifakımı, dünya denizlerine hâkim devlete pahalı satmaktır. İngiltere, Hindistan ve Asya güvenliğini, ya Osmanlı İmparatorluğu topraklarına sahip olarak, ya Osmanlının müttefiki olarak sağlayabilirdi. Tek başına sahip olamazdı, çünkü dünya ayağa kalkacaktı. Ruslar, paylaşma teklifini red etmiş olduklarına göre, bana yanaşmaktan başka çareleri yoktu. Bu sebeple hem siyaset olarak bize yaklaştı, hem de içimizden idareyi ele geçirmek için Mason localarını kullanmaya başladı. İngilizleri ittifaka zorlamak için, Bağdat Demiryolu inşaatını Almanlara verdim. İngilizlerin öfkesi büyük oldu. Bu yüzden başımıza Makedonya gâilesini çıkardılar. Umursamadım, çünkü ipler elimdeydi. Nasıl olursa olsun, beklediğim tekliflerle karşıma çıkacaklardı.”¹⁴⁴

Bu nedenlerden dolayı, II. Abdülhamid Almanya'yı denge siyasetine çekmek istemiş ve bunu yapabilmek için kullandığı en önemli araç, Alman askeri heyetinin istihdam edilmesi olmuştur.¹⁴⁵ 11 Mayıs 1880'de bu ricasını Almanya'dan talep etmiş, bu talep 14 Mayıs 1880 yılında Bismarck'a iletilmiştir. Belirlenen heyet 30 Mayıs 1882 yılında iş mukavelesi imzalamıştır. Heyetin başında bulunan Otto August Johannes von Kaehler 1882-1885 yılları arasında Osmanlı ordusunda Osmanlı üni-

¹⁴¹ Necmettin Alkan, II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen ilk Alman Askeri Heyetinin Komutanı Otto Von Kaehler ve Her İki Tarafın Beklentileri, **Tarih Dergisi**, Sayı:3, 2012, s.143.

¹⁴² İsmet Bozdağ, a.g.e., s.72.

¹⁴³ Gökhan Çetinsaya, a.g.e., s.386.

¹⁴⁴ İsmet Bozdağ, a.g.e., s. 74.

¹⁴⁵ Necmettin Alkan, a.g.e., s.145.

formasıyla görev yapmıştır. Alman askeri heyetlerinin talim ve eğitim alanında Osmanlı ordusunu ne derece modernleştirdikleri sorusu tartışılabilir. Ancak tartışılmayacak bir konu, bu heyetlerin gelişiyile birlikte Ruhr'daki Alman silah fabrikalarının depolarındaki malların, Osmanlı ordusunun alımlarında ön sıraya yükselmesidir.¹⁴⁶

3. Mısır Meselesi

Osmanlı, tarihinin en buhranlı dönemine koşar adım gidiyordu. Avrupa ise patlamaya hazır bir bomba haline geliyordu. Avrupa'da ortaya çıkan ulusçuluk rüzgârı, özellikle Balkanları etkiliyordu. Kilise, monarşi ve aristokrasi; liberalizm, demokrasi ve sosyalizmin karşısında hızla geriliyordu. İnsanlar eşitlik, özgürlük istiyordu. Avrupa yeniden biçimleniyordu. Güç dengeleri altüst olmuştu. İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan ve Rusya karşısına, uluslaşma süreçlerini tamamlamış Almanya ve İtalya olarak çıkmıştı. Amerika Birleşik Devletleri çok uzakta olmasına rağmen, Avrupa'ya doğru yola çıkmıştı. Hepsi yeni pazarlar, kaynaklar peşindeydi.¹⁴⁷

Avrupa emperyalizminin doruğa çıktığı son aşamasında kıyasıya rekabetin egemen olduğu, kendi kendini besleyen karmaşık yapının içindeydi. Bunun en çarpıcı örneği Afrika'da görülüyordu. 19. yüzyıl başlarında kâşifler, misyonerler ve köleliğe karşı kampanya yürütenler, Avrupa'nın Kara Kıta'ya hâkim olmasını, uygarlığın nimetlerini buraya getirme iddiasıyla mazur gösteriyordu. Afrika 1881'de oldukça huzursuz bir kıtaydı. Bu tarihte başarılı oldukları takdirde Süveyş Kanalı'nın güvenliğini tehdit etmelerinden korkulan milliyetçi harekete karşı hükümetin güvenliğini sağlamak üzere bir Britanya ordusu Mısır'a gönderildi.¹⁴⁸ Devrimin etkileri kısa sürede Arap dünyasında, özellikle de Mısır'da hissedildi. Bu ülkede feodal çözülme muazzam bir yol almıştı ve ülke toplumsal ve ekonomik anlamda feodalizme karşı savaş için yeterince olgunlaşmamıştı.¹⁴⁹

Böylece Avrupa Kültürünün yıpratıcı etkisi, Mısır'ın hâlâ resmen parçası olduğu Osmanlı Devleti'nin gerilemesinde yeni bir aşamayı başlattı zira Mısır'daki

¹⁴⁶ İlber Ortaylı, **İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara, 1981, s.68.

¹⁴⁷ Soner Yalçın, **Beyaz Türklerin Büyük Sırrı**, Doğan Kitap, İstanbul 2011, s. 28.

¹⁴⁸ J.M. Roberts, **Avrupa Tarihi**, İnkılâp yayınları, İstanbul 2015, s.523-524.

¹⁴⁹ Borisovic Lutskiy, **Arap ülkelerin Yakın Tarihi**, çev. Turan Keskin, İstanbul 2016, s.37.

milliyetçi fikirlerin kaynağı bu kültürdü.¹⁵⁰ Afrika sahilinin doğu ucunda, Mısır'da çıkan ulusal uyanış Avrupa dünyası dışındaki ilk büyük modernleştirici ulusal lider olan Mısırlı Mehmet Ali Paşa'nın ortaya çıkmasını sağladı. Avrupa'yı takdir eden Mehmet Ali Paşa, sultandan bağımsızlığını ilan ederken Avrupa'nın fikirlerini ve tekniklerini getirmeye çalıştı. Daha sonradan sultan, Yunan Devrimi'ne karşı yardım etmesi için çağırınca, Mehmet Ali Paşa ödül olarak Suriye'yi almaya çalıştı. Osmanlı İmparatorluğu'na edilen bu tehdit 1830 yılında Fransa'nın, Mehmet Ali Paşa'nın yanında yer almasıyla uluslararası bir krizin çıkmasına neden oldu.¹⁵¹ Süveyş Kanalı da Fransa ile İngiltere arasında Mısır üzerindeki mücadeleyi şiddetlendiren en önemli faktör olmuştur.¹⁵² Süveyş Kanalı 17 Kasım 1869'da Dünya ticaretine açılır ve yeni mücadele sahası olarak tarihte yerini alır.

Mısır ise bu alevli ortamda batıya ayak uydurma konusunda çaba sarfetmekteydi. Sait Paşa zamanında başlayan modernize hareketleri ve Avrupalaştırma hareketi, İsmail Paşa zamanında da daha bir hızla devam etti. Birçok bayındırlık işleri yapılıyor ve pamuk tarımının geliştirilmesinde birçok teknik kaydediliyordu. Lakin bunlar Mısır'ın kendi gelirleri ile değil, özellikle İngiltere ve Fransa'dan alınan borçlarla yapılıyordu. 1872 yılına gelindiğinde Mısır'ın borçları 100 milyon Mısır lirasına yaklaşıyordu. Her borçlanma Mısır'a Avrupa sermayesinin yanında Avrupa'nın siyâsi nüfuzunu da getiriyordu.¹⁵³

II. Abdülhamid zamanına gelindiğinde Mısır meselesi, yüzyılın son çeyreğinin en önemli sorunlarından biri durumundaydı. Batı'nın yayılmacı politikası karşısında, Osmanlı Devleti'nin siyâsal bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü korumayı amaçlayan ve dış politikada hükümeti devre dışı bırakarak inisiyatif ele alan Sultan, meselenin çözümü için İstanbul'da düzenlenen konferansa karşı politikalar geliştirdi. Konferans öncesi Mısır sorunu, Hidivliğin borçları yüzünden daha da derinleşmişti. 1879 yılında, olaylardan sorumlu tutulan Mısır Hidivi değiştirilmesine rağmen, sorun gittikçe büyümekteydi. Yabancıların Mısır ekonomisi üzerindeki kontrolünden rahatsızlık duyan halkın tavrı ve borçlanmalar sonrası yapılmak istenen sıkı tasarruf poli-

¹⁵⁰ J.M. Roberts, **Avrupa Tarihi**, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2015, s. 523-524.

¹⁵¹ J.M. Roberts, **Dünya Tarihi**, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2013, s.808-809.

¹⁵² Fahir Armaoğlu, a.g.e., s.405.

¹⁵³ Armaoğlu, a.g.e., s.407.

tikası ile ordudan bazı subayların çıkarılması, bardağı taşıran son damla oldu.¹⁵⁴ Bu durum, Mısır'da ilk defa olarak Arapçılık bilincinin uyanmasına sebebiyet verdi. Bu arada Mısır'da "Mısır Mısırlılarıdır" sloganı ile milliyetçilik yükselişeydi. Halk, yabancıların Mısır ekonomisi üzerindeki denetim ve kontrolünden rahatsızdı. Ayrıca ordudaki Arap - gayr-i Arap subaylar arasında yaşanan güç mücadelesi bir isyanı doğurdu. İsyancılar, hükümeti ele geçirdi ve yabancıların ülke içindeki mali denetimine son verdi. Böylece Mısır'ın kontrolü isyancıların eline geçti.¹⁵⁵

1881'de ordu içindeki az sayıda Arap asıllı subaydan biri olan Albay Ahmet Arabi (Urabi) Paşa önderliğinde bir grup asker ayaklandı. Meşrutiyet ortamında kurulan Vatan Partisi'nin faaliyetleri de, İngiltere ve Fransa tarafından hoş karşılanmıyordu. Vatan Partisi (el-hizbu'l-vatani) taraftarları, Mısır'daki ekonomik, siyasi ve sosyal olumsuzlukların sebebi olarak yabancıları görüyor ve onları protestoya davet ediyordu. "Mısır Mısırlılarıdır" ideali üzerinde hareket eden ve Cemaleddin Afganî'nin öğrencisi olan Muhammed Abduh ile Raşid Rıza'nın da kalem ve nutuklarıyla destek verdiği Urabi Paşa ve taraftarları bir süre sonra hükümeti ele geçirdi.¹⁵⁶ Urabi Paşa önderliğindeki bir kısım subayların Mısır idaresine karşı başlattıkları hareketin önlenmesi için II. Abdülhamid, Hidiv Tevfik Paşa'yı azledip yerine İstanbul'da yaşayan Hidiv'in amcası Halim Paşa'yı getirmek istiyordu. Said Paşa başkanlığında Bâbîâli'de toplanan bir komisyon bunu uygun bir tedbir olamayacağı gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Bâbîâli'nin bu muhalefeti üzerine Abdülhamid olayları tetkik etmek üzere Mısır'a bir heyet gönderdi. Bunun Mısır'ın sahip olduğu imtiyazlara aykırı olduğunu ileri süren Fransa ve İngiltere İskenderiye sahillerine donanma gönderdikleri gibi, Bâbîâli nezdinde de girişimde bulundular. Bâbîâli Padişahı ikna ederek giden heyeti geri çağırdı. Bu olayların akabinde tekrar Urabi Paşa'nın baskılarıyla Mısır'da bir kısım Türk ve Çerkez subaylar tevkif edilerek mahkemeye sevk edildiler. Tevkif edilen subaylar Mabeyne başvurunca II. Abdülhamid de sadaret aracılığı ile mahkeme evrakının Mabeyne gönderilmesini ve bir irade çıkmadan bir işlemin yapılmamasını Hidiv'e bildirdi. Ayrıca Padişah Mısır sularına donanma göndermeyi tasarladığı-

¹⁵⁴ Yunus Özger, "Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Layiha", *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, C. 2, 2010, s.301-323.

¹⁵⁵ Ahmet Yaramış, "Mısır'da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı, Cromer Örneği (1883-1907)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IX, Sayı: 2, 2007, s.121-130.

¹⁵⁶ Özger, a.g.e., s.306

nı da ilave etti.¹⁵⁷ Said Paşa bu duruma karşı çıktı. O sırada Said Paşa azl ile Abdurrahman Paşa başvekil oldu. Said paşa'nın yerine sadarete gelen Abdurrahman Paşa Mısır'daki karışıklıkları düzeltmedi. Padişahın iradesine rağmen Mısır'da tevkif edilen subaylar gizlice muhakeme edildiler. Bunun üzerine Abdülhamid, Hidivle irtibatı keserek direkt Hidiv'in muhalifi olan Heyet-i Nuzzarla muharebeye girişti. Heyet-i Nuzzar ise, Tevfik Paşa'nın azliyle Amcası Halim Paşa'nın Hidivliği'ni tekrar gündeme getirdi. Ancak Bâbîâli'de toplanan Meclis-i Vükela, Heyet-i Nuzzar'ın isteklerinin milliyetçilik hedefi güttüğüne karar vererek eski Hidiv'in görevde kalmasında ısrar etti. Olayların bu boyuta varmasından istifade eden milliyetçiler Mısır hükümetini tamamen ele geçirdiler.¹⁵⁸

Tevfik paşanın reylerini almak istediği bütün ecnebi mümessiller kendisine itidal ve refet tavsiyesinde bulundular. Tevfik paşa bu meselede ittihaz edeceği son kararda daha ziyade kuvvetli olmak arzusu ile ve mahkûmlardan bazısının yüksek rütbeli olması vesileyle işi Bâbîâli'ye arz etti. Bu hükmü ajans Havastan haber alan Başvekil Abdurrahman Paşa, derhal Tevfik Paşa'ya (Mısır asakir şahane zabitlerinin, husus ile irade-i seniye ile terfi eden feriklerin rütbe ve nişanlarının bu suretle ref-i saltanat-ı seniyyenin haklarına mugayirdir. İstizansız yapılmaması) beyanı ile bir telgraf çekti. Tevfik paşa tereddüde düştü. Bu telgraf nameyi Fransız ve İngiliz konsoloslarına gösterdi. Mısır nâzırları bunun imtiyazları ihlâl ve tenzil olacağını iddia ettiler. Konsoloslarla yeni istişarelerden sonra Tevfik paşa zabitlerin cezalarını tahfifen hükmü tasdik etti. Nefi kararı tağribe tahvil, rütbe ve nişanların refi iptal edildi. Hidiv Tevfik paşanın Mısırdaki mevkii sarsılmış görünüyordu. Fransa ile İngiltere arasında Hidiv'i muhafazâtan Mısır'a donanma şevki müzakeresi başladı.¹⁵⁹ Mısır'da savaş halinin yaygınlaşması süper güçleri memnuniyetsiz bırakmıştı. Rusya bir protesto işareti olarak, delegelerini İstanbul Konferansında geri çağırdı. Almanya ve Avusturya ve Britanya'nın Avrupa'dan gönderilen talimatlara değil de kendi başına risk üstlenip eyleme girişme özgürlüğünü onaylıyordu. Fransa'nın görüşlerinde de bir birlik yoktu.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Zekeriya Kurşun, a.g.e., s.40.

¹⁵⁸ Kurşun, a.g.e., s.41.

¹⁵⁹ Süleyman Kâni irtem, "Saray ve Bâbîâlinin İçyüzü", **Akşam Gazetesi**, Tefrika No.481, s. 10.

¹⁶⁰ Borisovic Lutskiy, a.g.e., s. 210.

Haziran ortalarında ortak bir İngiliz Fransız donanması da İskenderiye önlerine gelmiş bulunuyordu (12 Haziran 1882). İngiltere bu tahkimatın durdurulmasını istedi. Arabî Paşa bunu kabul etmedi. 13 Temmuz'da İngiliz donanması İskenderiye'yi topa tuttu. 15 Temmuzda da İngiliz askerleri karaya çıkıp şehri işgal ettiler. İngilizlerin İskenderiye'ye çıkması üzerine Urabi Paşa şehri boşalttı. İngilizler kendisini Seylan'a sürdüler.¹⁶¹

Sultan Abdülhamid, Arabi vakasında hemen asker sevkine rıza göstermiş olsaydı devlet için büyük menfaatler temin edebileceği şüphe götürmeyecek kadar açık idi. Fakat Abdülhamid asker toplayıp sevketmekte tereddüd ve taallülleri, redleri nihayet Mısır'ın İngilizlerce işgaline meydan vermişti. Bu meselede başvekil Abdurrahman Paşa, Abdülhamid'in vehmine kurban olmuştur. Abdurrahman Paşa'nın başvekâleti zamanında Mısır'a asker sevkinin Lüzumuna dair vükela meclisinden mazbata tanzim ve takdim etmişti.¹⁶²

Ziya Paşa, Abdülhamid'in son günlerinde sarfettiği şu sözlerini kaydeder:

"Mısır meselesinde bir yanlışlık var. Filhakika o zaman, Urabi Paşa'ya nasihat etmek için adam gönderdim. Fakat aynı zamanda İngilizler üzerine de lâzım gelen tesiri yaparak Mısır'ın elden çıkmasına mâni oldum. Mısır daha o zamanlar ya bütün bütün İngilizleri eline geçer yahut ta istiklâlini (bağımsızlığını) ilân ederdi. Ben buna mâni oldum. Aradan bu kadar seneler geçtiği halde, daha hâlâ Mısır bugün bizim sancağımızın altında yaşıyor. Eğer isterlerse, ben bütün meselelerin içyüzünü meydana çıkarır, bütün bu söylediklerinin aksini ispat edebilirim. Fakat ne yapayım ki burada mahpusum. Evrakım elimde değil. Mamafih (bununla birlikte, ben açıkça söylüyorum. Gitsinler, benim hususi evrakımı arasınlar. Orada, çok şey bulacaklardır."¹⁶³

Padişah'ın bu açıklamalarını ve ihtiyatını, bilhassa gönderilecek askerin 4 binle sınırlandırılması karşısında, çok gereksiz görmek, İngiltere'nin Mısır'a konmak maksadıyla İstanbul'da büyük bir siyasî devrim düşüncesini dahi mümkün saymak lazımdır. Sınırlı bir Osmanlı müdâhelesinin şu durumda kesin bir sonuç doğurmayaacağı, Mısır'ı yeniden merkeze bağlamayacağı gibi, İslâm âlemi nezdinde Hilâfet ma-

¹⁶¹ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s.411.

¹⁶² Süleyman Kâni İrtem, **Bilinmeyen Abdulhamid Hususi ve Siyasi Hayatı**, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2003, s.164.

¹⁶³ Ziya Şakir, a.g.e., s.393.

kamına duyulan derin sempatiyi de sarsabileceği muhakkak görülmüş; bu sebeple tehlikeli bir oyuna girilmek istenmemiştir.¹⁶⁴

E. Abdurrahman Paşa'nın Sadrâzamlıktan Azli

12 Temmuz 1882 de Abdurrahman Paşa sadaretten azl edilir. Eski Dâhiliyye nâzırlarından Memduh Paşa'nın "Asvât-i sudür"undaki rivâyete nazâran Abdurrahman Paşa'nın pek az süren sadâretinden azline sebep, Mısır'da çıkan İrâbî Paşa isyânını bastırmak için asker toplanmasını istemesi ve pâdişah'ın da bu teklifi öyle bir bahâne ile toplanacak bir kuvvetle paşanın kendisini hal'etmek istediğine hükmetmesidir.¹⁶⁵

Mısır meselesinden oraya asker sevki konusunda Padişahla aralarında ihtilaf zuhur etmesi üzerine başvekâletten istifa etti. İstifa nâmenin sûreti;

"Kulunuz, değersiz bir bendeleri olduğumu daha evvelinden arz etmiştim. Abdi memluketlerine bu aczimi elde bulunan muhim işlerdeki kifayetsizliğim dahi gösteriyor gibi geliyor. Hal böyle olunca kullarına mahza ihsânı vacibu's-şükranı veliyyi nimet olan bu mesnedin aher bir ehlü erbabına ihale buyrulması hükmi tabiatı maslahattır. İtikadı acizanemce aslı sadakat, miham-ı seniyye-i kendi menfaatime tercihtir. Bu fikirde olan bendegani sıdk nişan, mansıbın değil ancak nazârı hümayunlarının bekasını ister. Şu hallere göre kul da ferman da veliyyi nimeti azimül merhame, amiül atife olan efendimiz hazretlerininindir."¹⁶⁶ Bu İstifanâme üzerine 1882 (23 Şaban 1299 Pazartesi akşamı) mihri hümayun aldırıldı.¹⁶⁷

Said Paşa, 1882 (24 Şa'ban 1299) da 25000 kuruş maaşla üçüncü defa, Başvekil oldu. Hatt-ı hümayun sureti;

Vezir-i maalisemirim Said Paşa Vezir-i maalisemirim Said Paşa, Abdurrahman Paşa'nın hasbel'icab azliyle¹⁶⁸ nezdinizde derkâr olan sadâkatınız ve umur-i siyasiyede tecrubenize istinâden Başvekâlet hizmet-i muhimmesi uhde-i istihaliyi zetafviz ve ihale kılınmıştır. Vaktin nezâket ve ehemmiyeti ma'lumunuz olmakla

¹⁶⁴ Ziya Nur Aksun, a.g.e., s.233.

¹⁶⁵ Danişmend, a.g.e., s.109.

¹⁶⁶ İnal, a.g.e., s.1324.

¹⁶⁷ İnal, a.g.e., s.1325.

¹⁶⁸ İsmail Hami Danişmend: "Abdurrahman Paşa merhum istifa etmiş olduğu halde, halefinin sedâret Hatt-ı hümayununda 'Azledilmiş' gösterilmesi belki de Sultan Hamid'in istifaya kızmış ve yahut belli etmemek istemiş olmasındandır" demiştir.

vukelây-i fehâimimizle bil'ittifak heman husn-i ifay-i vezaif-i me'muriyete bezl-i mesai ve makderat olunsun. Cenab-ı hak tevîk ihsan buyursun âmin. 24 Şaban 1299

Mahmud Celaleddin Paşa'nın tarihin de;

Hatîf-i gayb eyledi tebşîr tarihin Celal, Başvekil oldu Said Paşa üçüncü def'adır.¹⁶⁹

Cevdet Paşa Tezâkir'inde bu konu hakkında şu malumatları verir; Abdurrahman Paşa mutasarrıflık ve vâilîlik me'muriyetlerinde bulunup İstanbul'ca bir işte kullanılmamış ve mecâlis-i mahsûsada bulunmamış olduğu cihetle Başvekâlete âid olan mesâlih-i cesimenin tesviyesinden âciz kaldı. Bu esnada ise Mısır meselesi pek ziyade nezâket ve ehemmiyet kesb eylemiş olduğundan Abdurrahman Paşa hemen azl ile yine Said Paşa başvekil olmuştur.¹⁷⁰

Said Paşa üçüncü sadaretine olan ısrara mütehayyır kalıp Başmabeynci Osman Bey'e durumu sorar, Osman Bey cevabında;

— Ben sana söyliyeyim mi? Abdurrahman Paşa öküzleri dikti.

Vakayı nakl sırasında Said Paşa (öküzleri dikdi) deyince zabt-ı nefis edemiye-
rek;

— Paşa hazretleri; öküzleri dikmek ne demektir? dedim. Said Paşa cevaben:

— Bu tabiri ben de ilk defa olarak Osman Bey'den işittim ve ben de sizin gibi sordum. Öküzleri dikmek Anadolu halkınca ısrar etmeki inat etmek makamında istimal olunur bir tabirmiş, dedi.

Said Paşa, mührü kabulden kurtulmanın çaresi olmadığını anladı. Çünkü Abdurrahman Paşa sadareti bütün azm ve inadıyla reddetmiş idi. Said Paşa, Osman Bey vasıtasıyla bilcümle evrakı ve lazım gelen malûmatı Abdurrahman Paşa'dan aldı.¹⁷¹

Abdurrahman Paşa sadareten azlinden sonra, önce Kastamonu, sonra Aydın ve Edirne'de vazife yaptı. 1895'te bir kere daha Adliye Nâzırlığı'na getirildi. İyi bir yönetim tarzı benimsemiş ve uygulamış olacak ki, 1908 İkinci Meşrutîyet'in ilanına kadar on üç sene aynı görevde kaldı. Bu, uzun süreli Adliye Nâzırlığı İsmail Hamî Danişmend'e şu cümleyi yazdırmıştır: "Birçok vazifelerde hakkı müdafaa için Padi-

¹⁶⁹ Mehmet Zeki Pakalın, **Son Sadrâzamlar ve Başvekilleri**, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1948, C,5, s.60.

¹⁷⁰ Ahmet Cevdet Paşa, **Tezâkir-i Cevdet**, TTK. Yay., Ankara 1953, s.215.

¹⁷¹ Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e., s.62.

şahın iradesini bile reddedecek kadar celadet ve metânet göstererek kendisinden sonraki nesillere, devirlere örnek olan bu mümtaz veziri on üç sene Adliye'nin başından ayırmamış olması da Sultan Hamid'e şeref veren bir kadirşinaslıktır."¹⁷²

¹⁷² Tektaş, a.g.e., s.650,651.

III. BÖLÜM

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA’NIN KASTAMONU VALİLİĞİ DÖNEMİ VE SONRAKİ GÖREVLERİ

A. Abdurrahman Nureddin Paşa’nın Kastamonu Vâliliğine

Tâyini

Abdurrahman Nureddin Paşa, 20 Aralık 1882 / 5 safer 1300'de ikinci defa Diyarı Bekir vâliliğine tâyin kılındıysa da hizmeti vekaletle şeref yap olanların hiç biri Diyarı Bekir'e tâyin buyrulmadığından ve nazârı padişahiyi tağyire sebep ne ise anın tahkikiyle tebeyyün edecek hale göre muamele edilmesi ve o vakte kadar sarayda tevfiği hakkında takdim eylediği arıza üzerine, 9 Safer 1300'de (6 Kanun-i Evvel 1298) 25.000 kuruş maaşla Kastamonu Vâliliğine vazifelendirildi.¹⁷³

Abdurrahman Paşa, bu yılın 23 Ekim ayında Başvekâletten azledilmiş, yerine Sait Paşa tâyin edilmiş olduğundan bazı müfsitlerin Sultan Abdülhamid 'e tesir ederek Paşanın İstanbul'dan uzaklaştırılması münasip olduğundan bahsetmişler, Sait Paşa da sadârete geçer geçmez hemen Sırrı Paşa'yı Trabzon'a, Kastamonu Vâliliğine de Abdurrahman Paşa'nın gönderilmesi muvafık bulunduğunu arz ile Paşa'nın tâyini ne irade çıkarttırmış ve bu suretle Abdurrahman Paşa'yı, menkûp bir vaziyette Kastamonu'ya göndermiştir.¹⁷⁴

Mâbeyn başkitabetinden başvekil Said Paşaya yazılan tezkirenin sureti;

"Diyarı Bekir vilayetinin vehâmeti hevâsından naşi evvelki memûriyetinde hastalıkla imrar-ı zaman eylemesine nazâran oraca bir-hakkın ifay-ı memuriyete muktedir olmayacağından bahs ile tahirih-i me'mûriyeti istid'asında bulunmasına mebni Abdurrahman Paşa hazretlerinin başvekâleten infisal edenlerden vâlilik de bulunan zevata tahsis ve itası zaten tahtı irade-i seniyyede bulunan maaş ile Kastamonu vilayeti vâliliğine tahvili me'mûriyeti ve Kastamonu'dan infisal eyleyerek Sırrı Paşa hazretlerinin dahi Trabzon vilayeti vâliliğine tâyini rehini musaâde-i seniyye-i padişahî olduğu gibi eğerçi müşarun ileyh Abdurrahman Paşa hazretlerinin boşta kalmamak için münasib bir vâliliğe tâyini arzu buyrulmuş ise de tâyini mahal buy-

¹⁷³ **Kastamonu Vilayeti Salnamesi**, Matbaa-i Vilayet, Defa 15, H.1306, Kastamonu.

¹⁷⁴ Demircioğlu, a.g.e., s.14.

rulmamış olduğu halde Diyarı Bekir vâililiğinin arz ve istizanı kendisinin mukaddema bu vâililikten infisali, oranın hevasıyla ademi imtizactan neş'et eylediğinin mütalea olunmaması, bu suretle tasdii seri aliye badi olması bundan böyle bu misullu şeylerde iltizamı dikkat kılınması münasip olacağının dahi ihtar ve izdarı muktezayı emru fermanı cenabı şehriyariden bulunmuş ve müşarun ileyh tarafından bir nevi tarizatı mütezammin olarak takdim olunmuş olan veraka dahi ba'delmüteala iade kılınmak üzere ber mantukı irade-i seniyye leften irsal olunmuş olmağla ol babda."¹⁷⁵

7 Safer 1300 Kanun-i Evvel 1298

Hava Şartlarından dolayı Diyarbekir'dan Kastamonu'ya tayin edilen Paşa teşekkür yazısı gönderir.¹⁷⁶ Bu olayın akabinde, Kastamonu'ya gönderilen Abdurrahman Paşa'da küskünlükten eser görülmemiş,¹⁷⁷ Kastamonu'ya doğru yola çıkmıştır. Yeni Vâlinin İstanbul'dan hareket ettiğini haber alınınca, Belediye Reisi eski Vâliyi çıkarmak ve yeni Vâliyi karşılamak üzere bir heyet halinde İnebolu'ya gitmiş ve Sırrı Paşa'yı uğurladıktan sonra Abdurrahman Paşa'yı karşılamıştır.¹⁷⁸ Abdurrahman Paşa 31 Kânunuevvel 1298 / 12 Ocak 1883'te Kastamonu Vâililiğine başlamıştır.¹⁷⁹

İzmir'in yetiştirdiği meşhur kalem sahibi kişilerden olan Halit Ziya Uşaklıgil göre II. Abdülhamid, genelde anlaşılamadığı veya zaman içinde güvenini kaybeden idarecilerini İzmir'e vâli olarak göndermiştir.¹⁸⁰ Kıbrıslı Kamil Paşa, Abdurrahman Paşa ve Halil Rıfat Paşa, Halit Ziya'nın ifade ettiği bu duruma örnek olarak gösterilecek vâlilerindendir. Abdurrahman Paşa "1882'de kısa bir süre sadrâzamlık yapmış, İkinci Abdülhamid ile anlaşılamadıkları için bu görevinden ayrılmış, yarı sürgün niteliğinde Kastamonu vâililiğine gönderilmiştir. Daha sonra İzmir ve Edirne vâililiklerine atanan Abdurrahman Paşa."¹⁸¹ İzmir'e vâli olmadan önce İzmir Aşar Memurluğunda bulunmuş, 1891 ile 1893 yılları arasında iki yıl İzmir vâililiği görevini yürütmüştür.

¹⁷⁵ İnal, a.g.e., s.1326.

¹⁷⁶ BOA, Hava şartlarından dolayı Diyarbekir'dan Kastamonu'ya tahvil-i memuriyet eden Kastamonu Valisi Abdurrahman Paşa'nın beyan-ı teşekkürünü havi yazı, Y.MTV., 21 S./1300, 10/19.

¹⁷⁷ Ebubekir Hazim Tepeyran, **Hatıralar**, Pera Yayınları, İstanbul 1998, s.54.

¹⁷⁸ Ziya Demircioğlu, **Kastamonu Vâlileri (1881-1908)**, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu, 1973, s.13

¹⁷⁹ Mustafa Eski, **Kastamonu Vâlileri**, Ankara, 2000, s. 24.

¹⁸⁰ Abdullah Acehan, "Sürgün Bir Kalem Sahibinin Elinden Tutmak", **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, Cilt, 4, Sayı: 1, 2011, s.306.

¹⁸¹ Halit Ziya Uşaklıgil, **Kırk Yıl**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1987, s.701.

Fakat anlaşılmadıkları için II. Abdülhamid tarafından Kastamonu, İzmir ve Edirne vâililiklerine gönderilen Abdurrahman Nureddin Paşa'nın yine aynı padişah tarafından Adliye Nâzırı olarak saraya geri alınması Halit Ziya'nın bu düşüncesini çürütmektedir.¹⁸²

B. Kastamonu Vâlisiyken Yaptığı Hizmetler

Abdurrahman Paşa vâililiği sırasında; eğitim, sağlık, sosyal, kültürel hizmetler, bayındırlık ve imar gibi birçok alanda hizmetleri bulunmuştur. Abdurrahman Paşa, eğitime çok önem vermiş bu yönde de çalışmalar yapılmasını istemiştir. İlk iş olarak Maarif Komisyonu kurdurmuş ve plan ve projeler bu komisyon marifetiyle yürütülmüştür. Sayıca eksik bulunan Rüştîye okulları ve mevcut bulunmayan İdâdîlerin yapımına başlanmıştır.

Tepeyran, hatıralarında; "İlk temel taşını Abdurrahman Paşa'nın koyduğu idadi mektebi; keşfi gereğince verilen para ile bitirilemedi. Buna iki defa para ilave edildiği halde, Sinop'a vardığımda mektebi üstü bile kapanmamış buldum. Hâlbuki bu mektebin yapılmasına memur edilen komisyon azâsından üçünün mükemmel birer ev yaptırıp içine kuruldukları anlaşılmıştı."¹⁸³ Komisyon azâlarının rehavetine rağmen halkın da desteği ile mektep tamamlanmıştır. Kastamonu'da o dönem erkek ve kız iki rüştiye, yirmi yedi İslam Sıbyan Mektebi ile Rumlara ait erkek ve kız iki mektep ve bir Ermeni mektebi bulunmaktaydı.¹⁸⁴ Bolu İdadisi de yine onun zamanında yapılmış ve Paşa bu okulun 15 Kasım 1304 tarihindeki açılış törenine katılmıştır.¹⁸⁵

Abdurrahman Paşa, halkı çocuklarını okutmak için uzak yerlere göndermekten kurtarmak maksadıyla Maarif komisyonuna rapor sunmuştur. Komisyon 2 Mayıs 1299 / 14 Mayıs 1883 yılında Rüştîye Askeriyenin yapılmasını onaylamıştır.¹⁸⁶ Maarif Komisyonu'nun kararı üzerine Askeri Rüştîye de açılmasına karar verilmiştir. Be-

¹⁸² Mehmet Ali Keskin, **İzmir Vâilileri**, Karınca Matbaacılık, İzmir, 1989, s.65.

¹⁸³ Tepeyran, a.g.e., s.97.

¹⁸⁴ Erol Karcı, "Hicri 1299 (1882) Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi'ne Göre Kastamonu Sancağı ile Bağlı Kazâların İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapılarına Dair Tespitler", **Yerel Politikalar Dergisi**, Sayı: 2, 2012, s.124.

¹⁸⁵ **Kastamonu Vilayeti Salnamesi**, Kastamonu Vilayet Matbaası, Kastamonu 11 Mayıs 1885, Sayı: 586, Kastamonu.

¹⁸⁶ Demircioğlu, a.g.e., s.16.

lirlenen ilan dâhilinde 14.05.1883 günü temel atılmıştır.¹⁸⁷ Bu mektep için açılan yardım defterlerine İskilipli Osman ağa 30 bin kuruş vermiştir. Mektebe getirilecek suyun masrafını kendi kesesinden vermek üzere Uğurlu Zade Hafız Mehmet Beye bütün su yollarını yaptırmış ve Vilayetçe bu fedakârlığı takdirle karşılanmıştır.¹⁸⁸ Okulun açılışı da 25 Şubat 1884 tarihinde yapılmıştır.¹⁸⁹ Okul Müdürlüğüne Kolağası Ragıp Efendi, İmla öğretmenliğine Yakup Bey atanmış ve öğretim başlamıştır. Askeri Rüüştiye'nin açıldığı günden itibaren 1892 yılına kadar, 124 öğrenci diploma almıştır.¹⁹⁰ Eğitimde nicelik kadar niteliğin de önemini bilen vâli çalışmaların da bu yönde yapılması için çaba harcamıştır.

Vâli iyi bir eğitim için öğretmen ihtiyacını bilmekteydi. İlk iş bu öğretmenlerin yetişmesi için gerekli kurumların temelini atılmasıydı. Bu minvaldeki boşluğu doldurmak üzere; Kastamonu'da 1884'te Darülmuallimin ve 1915'te ise Darülmualimat açılmıştır.¹⁹¹ Abdurrahman Paşa Kastamonu'ya geldiğinde yani 11 Ocak 1299 tarihinde beş sınıflı bir Dârü'l-muallimin açmak için teşebbüse geçmiş ve bir de nizamname yaptırmıştır. Bu nizamnameye göre ilk mektep ve köy muallimleri ve aynı zamanda Köy İmam-Hatipleri buradan yetiştirilecek bunun için kendi başkanlığı altında bir maarif komisyonu kurmuştur.¹⁹²

Abdurrahman Paşa, eğitim faaliyetlerini sadece Kastamonu merkezinde yoğunlaştırmamış; o zaman Kastamonu'ya bağlı Çankırı, Sinop ve Bolu sancak merkezlerinde de yeni okulların açılmasına önem vermiştir. Abdurrahman Paşa, çeşitli zamanlarda vilayet dâhilinde sık sık ziyaretlerde bulunmuş, bu gezilerinde okullara da uğramış; onların sınavlarına ve diploma merasimlerine iştirak etmiştir. Çankırı'ya gitmiş, Çankırı'da da İdadi mektebinin yapılması için emir vermiştir.¹⁹³ Kastamonu, Sinop, Bolu ve Çankırı'daki idadi mektepler, zührevi illet hastaneleri, şoseler hep

¹⁸⁷ "Kastamonu Vilayeti Salnamesi", Kastamonu Vilayet Matbaası, Kastamonu 21 Mayıs 1883, Sayı: 487, Kastamonu.

¹⁸⁸ Demircioğlu, a.g.e., s.16.

¹⁸⁹ "Kastamonu Vilayeti Salnamesi", Kastamonu Vilayet Matbaası, Kastamonu 21 Mayıs 1883, Sayı: 522.

¹⁹⁰ Eski, a.g.e., s.25.

¹⁹¹ S.Tunay Kamer, "Öğretmen Yetiştirmede Kastamonu Kız İlköğretmen Okulu Uygulaması (1956-1975)", **Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi**, Cilt 1, Sayı: 2, 2016, s. 2 vd.

¹⁹² Demircioğlu, a.g.e., s.17.

¹⁹³ Demircioğlu, Ziya, **Kastamonu Vâlileri 1881-1908**, Kastamonu 1973, s.19.

onun gayretiyle meydana getirilmiş eserlerdendir.¹⁹⁴ Bu çalışmalar, II. Abdülhamid döneminde geleneksel ve modern uygulamaların bir araya getirilmeye çalışıldığı bir takım faaliyetler olarak ortaya çıkmıştır.¹⁹⁵

Frengi ve Guraba hastanesi de Abdurrahman Paşa'nın eserlerinden biridir. Bu hastane yalnız Sinop'un değil, bütün liva halkının hakikaten pek cömertçe yardımlarıyla yapılmıştır. Bu yardım yalnız para değil, daha çok kazâlardan, nahiyelerden, köylerden gönderilen ve getirilen her nevi kereste ile oluşmuştu. Bu keresteler gümrük vergisinden muaf tutulduğu için büyük kısmı Sinop'a, gümrük dairesi bulunan küçük limandan değil, hiçbir suretle kontrol altında bulunmayan büyük limandan çıkartılmıştı.¹⁹⁶

Liman şehirleri olan Safranbolu, İnebolu ve Sinop bu dönemde frengi hastalığının en çok yayıldığı yerlerdendi. Bu kentlerin payitahta olan yakınlığı ve deniz ulaşımının kolaylığı sebebiyle devlet hassasiyet göstermiş ve dönemin Kastamonu Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın teşebbüsüyle Kastamonu'da frengiye karşı ilk tedbirler alınmaya başlanmıştır. Bilhassa Kırım Harbi'nden sonra salgın halini alan frenginin bölgedeki durumu ve alınması gereken tedbirler memleket tabipleri vasıtasıyla İstanbul'a bildirilmiştir. Devlet, gereken hastaneleri kurmak için hazırlıklara başlamış, mevcut hastanelerin bazı koşulları veya yatakları frengili hastalara ayrılmış, ayrıca bölgeye sağlık personeli ve ilaç sevk edilmiştir.¹⁹⁷ 1882 yılında kadın ve erkeklere mahsus olmak üzere iki hastane daha inşa edilmiştir.¹⁹⁸ Abdurrahman Paşa, fırsat buldukça hastaneleri de ziyaret etmiş ve hastalarla görüşmüştür.¹⁹⁹

1885 yılında İnebolu yanmıştır. Abdurrahman Paşa derhal İnebolu'ya gitmiş ve ilçenin yeniden imar edilmesini emir buyurmuştur. Ahşap binaların yangın tehlikesine karşı taştan yapılmasını istemiştir. Halk kolay olması ve kerestenin ucuza sağlanması yüzünden binaların yine eskisi gibi ahşap olmasını istemiş ise de vâli buna izin vermemiştir. Bugün İnebolu'da mevcut taş binalar o dönemin eseridir. Vâli bu

¹⁹⁴ Tepeyran, a.g.e., s.78.

¹⁹⁵ Esra Demirci Akyol, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları", **Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi**, Sayı:31, 2013, s.44.

¹⁹⁶ Tepeyran, a.g.e., s.97-98.

¹⁹⁷ Şennur Şenel, "19.Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele", **Celal Bayar Ün. Sosyal Bilimler Dergisi**, C, XIII, Sayı:1, 2015, s.261.

¹⁹⁸ Pars Tuğlacı, **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985, s.206.

¹⁹⁹ Eski, a.g.e., s.30.

kararlı tutumuyla hem imar çalışmalarına yön vermiş; hem de uzun vadede yeni bir yangın tehlikesinden vatandaş malıyla, canıyla korumuştur.²⁰⁰ Paşa, yine öngörüsü ile olabilecek tehlikeleri önlemiştir.

Abdurrahman Paşa'nın vâililiği boyunca planlı bir imar politikası izlediği görür. Bugün hala kullanılmakta olan meşhur Saat Kulesi de onun döneminin eserlerinden birisidir. Vilayette çalar saatin eksikliğini hisseden Paşa, ilgili makamlara bildirerek bu eksikliğin giderilmesini istemiştir. Belediye meclisi karar almış ve İstanbul'a saatin siparişi verilmiştir.²⁰¹ Saat 1885 yılı Temmuz ayında gelmiştir. Kalenin şehre bakan yamacına yerleştirilmesi düşünülmüş ve hazırlıklar ona göre yapılmıştır. Ancak jeologlar, söz konusu yerin zeminini sağlam bulmamışlardır. Ayrıca kale yamacının kısmen kuzeye bakması sebebiyle rutubet olacağı ve bunun da çalar saatin zincirlerinde paslanma yapacağı düşünüldükten sonra planlanan yerden vazgeçilmiş ve Saray üstü diye bilinen şimdiki yerine konmasına karar verilmiştir.²⁰²

Abdurrahman Paşa'nın 8 Şubat 1887 tarihli Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, kârgir duvarlar üzerinde ahşap odaları bulunan Kastamonu hapishanesinde sabaha karşı yangın çıktığını bildirmiştir. Yangın kısa sürede çevreye yayılmadan kontrol altına alınmıştır.²⁰³ Buraların yeniden yapılması için bir komisyon kurulmuş, gerekli tahsisat alınmış ve inşaat malzemesi tedarikine gidilmiştir.²⁰⁴ Yangından sonra yeni bir hapishane binasının yapılması için çalışmalar başlatılır. Zira şehir merkezinde bulunan Yanık Han'da uzun süre mahpusların bulundurulması sakıncalı görülmektedir. Yeni hapishane binası için hazırlanan keşif defterinde binanın yapımında kullanılacak malzeme ve fiyat listesi çıkarılarak merkeze gönderilir. İki katlı kârgir olarak tasarlanan binada 19 koğuş, bir mutfak, banyo, çamaşırhane, 16 tuvalet, bir şadırvan bulunmaktadır. Ayrıca hapishanede görev yapacak polis, zabıta ve gardiyanlar içinde odalar yer almaktadır. Hapishanenin alt katı mahkûmlara üst katı ise tutuklulara ayrılmıştır. Hapishane üç yüz kişiyi alacak kapasitededir. Keşif defterine göre binanın yapımında ikiyüz altmış yedibin ikiyüz ellialtı kuruş on yedi para harcanacaktır. Dâhiliye Nezareti'nden gerekli olan tahsisat alındıktan sonra binanın ya-

²⁰⁰ Eski, a.g.e., s.31.

²⁰¹ Kastamonu 16 Şubat 1888, Sayı: 574.

²⁰² Eski, a.g.e., s.32.

²⁰³ Lütfü Seymen, **Üsküdar'a Kadar Kastamonu**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s.300.

²⁰⁴ Abdulkadiroğlu, a.g.m., s.9.

pımı için dokuz kişiden oluşan bir heyet kurulur. Heyetin başkanlığını vilayet alay beyi Derviş Bey üstlenir ve binanın yapımında kullanılacak olan taş ve kereste gibi malzemenin de tedarikine başlanır. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra yeni hapishane binasının temel atma töreni 18 Mart 1888 tarihinde yapılır. Töreni başta Vâli Abdurrahman Paşa olmak üzere askeri ve mülki erkân, Kastamonu eşrafının ileri gelenleri katılır. Tören sırasında askerlerin "Padişahım çok yaşa" nidaları arasında kurbanlar kesilir ve dualar edilerek inşaata başlanır.²⁰⁵

Asırlardan beri devam eden kale zindanları işkencelerine artık bir nihayet vermek maksadıyla vâli Abdurrahman Paşa'nın ilk temel taşını bizzat koyduğu büyük bir umumi hapishane²⁰⁶ yapılmasına karar verilir. Hapishane binasının inşaatı ise 27 Aralık 1888 tarihinde biter. Mahkûmlar yeni binalarına taşınır. Hapishane binasının hemen yanında ise yine vâli Abdurrahman Paşa tarafından yaptırılan Kastamonu İdadisi bulunmaktadır.²⁰⁷

Kastamonu'daki iki katlı vilayet binasının temeli 17 Mayıs 1890 günü Vâli tarafından atılmıştır.²⁰⁸ Vâli Abdurrahman Paşa, her sene üç ay, vilayete bağlı yerleri dolaşıp teftiş etmekle beraber, İnebolu'da uzun müddet kalırdı. Bunun sebebi, orada bir liman bulunmamasından ileri gelen tehlikeli güçlüklerle ve facialara bir nihayet vermek istemesiydi. Bu maksatla kâfi tahsisat almak için padişaha, Babiâli'ye, Maliye ve Bahriye nezaretlerine yıllarca o kadar çok yazmış ve emri altında sarf edilen az çok tahsisatın bir parası bile boşa gitmemesi için, sanki kendine bir apartman yaptırmış gibi mutlaka İnebolu'ya giderek güneş altında işlere nezaret etmiştir.²⁰⁹ 10 metre genişliğinde ve 38 metre derinliğinde liman ve rıhtım inşaatı yapılmıştır. 19. Asırda başlayan bu liman inşaatı daha sonraki vâliler zamanında, hatta 20.yüzyılda ve münhasıran Cumhuriyet döneminde de devam etmiş; ancak bitirilememiş ve 21. asra miras kalmıştır.²¹⁰

²⁰⁵ Seymen, a.g.e., s.301.

²⁰⁶ Tepeyran, a.g.e., s.96.

²⁰⁷ Seymen, a.g.e, s.301.

²⁰⁸ **Kastamonu Vilayeti Salnamesi**, Kastamonu Vilayet Matbaası Kastamonu 18 Mayıs 1890, Sayı: 888., Kastamonu.

²⁰⁹ Tepeyran, a.g.e., s.78.

²¹⁰ Mustafa Eski, "İnebolu Limanının Tarihçesi ve Önemi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.13, Sayı:39, 1997, s. 929.

Abdurrahman Paşa vilayet dâhilindeki yolların yapımı konusunda gerçekten büyük gayretler göstermiş; çeşitli zamanlarda çok sayıda geziler yapılarak çalışmaları bizzat yerinde incelemiştir. Onun en fazla hassasiyet gösterdiği yol İnebolu-Kastamonu arasındaki güzergâhı olmuştur. Onun zamanında 20 yıl kadar önce çalışmalara başlanmış; ancak bitirilememiştir.²¹¹

Tarım konusunda ise Kastamonu'da ve oraya bağlı yerlerin büyük bir kısmında arpa, buğday ekiminden, en verimli yıllarda bile ancak yüzde altı, yedi ve nadiren sekiz nispetinde mahsul alındığından, Vâli Abdurrahman Paşa, daha bereketli ve kıymetli şeyler, bilhassa haşhaş ve patates ekilmesini istemiştir.²¹² Gazetede haşhaş tarımı ile ilgili aydınlatıcı ve özendirici yayınlar yapılmış ise de halk, haşhaş ziraatına pek itibar etmemiştir.²¹³

Eskiden beri Kastamonu'da dokumacılık yapılmıştır. Abdurrahman Paşa'nın teşviki ile Şirket-i İbtidaiye adıyla bir şirket kurulmuş ve idaresini de matbaa müdürü Hüseyin Hüsnü Efendi deruhte etmiştir. Bu çalışmalara paralel olarak Sanayi Mektebi'nde dokumacılık şubesi açılarak,²¹⁴ okul ve sanayi işbirliği sağlanmıştır.

Abdurrahman Paşa, mütegalibenin nüfuzunu kırmış ve halkı korumuştur. O, bu insanları salyangoza benzetmiş; onlar güneşi gördükleri zaman başlarını kaldırırlar, bunlara karşı sert davranılmalıdır, demiştir. Taşköprülü mütegalibeden biri, kocası asker olan bir kadını almak istemiştir. Olayın duyulması üzerine vâli emir vermiş, adamı yakalattırarak huzuruna getirmiş ve "Hain adam, devlet ve milleti korumak için hudut boylarında bekleyen bir askerin ailesine tecavüz elini uzatmaktan sıkılmıyor musun?" diye bağirmiştir.²¹⁵

Nureddin Paşa, Kastamonu vâlisi bulunduğu sırada Taşköprü'ye uğrayarak Şeyh Şaban-ı Veli'nin doğduğu evi, halk tarafından kutsiyet izafe edilen su kuyusunu ve mescidi ziyaret ederek evin bulunduğu mahalleyi yeniden imar ettirmiş, "Şaban-ı Veli Mahallesi" adını vermiştir. Mudurnulu Şeyh Halil Rahmi Efendi'nin müntesiplerinden olan Paşa, bir Mîraç gecesini dergâha bir sandık dolusu mum ile altmış kuruş hediye göndermiş, her ne sebepten ise Şeyh Saîd Efendi, "Şeyh Şâban-ı Velî'nin Pa-

²¹¹ Eski, a.g.e., s.33.

²¹² Tepeyran, a.g.e., s.61.

²¹³ Eski, a.g.e., s.34.

²¹⁴ Demircioğlu, a.g.e., s.30.

²¹⁵ Eski, a.g.e., s.32.

şa'nın ne mumuna ne de parasına ihtiyacı yoktur" diyerek hediyeleri iade etmiştir. Paşa da Şeyh Efendi'ye sitayişle:

"Vekîl-i postnişîn Cenâb-ı Şeyh Saîd Sultan
Cenâb-i Rif'ati elbet umûma sây ü bândır bu"

beytini yazmıştır.²¹⁶

Abdurrahman Paşa, Aydın vâililiğine tâyin emri geldiğinde İnebolu'da bulunduğu Kastamonu'ya tekrar dönememiş ve 13 Teşrinievvel 1891 günü Galata vapuru ile İstanbul'a hareket etmiştir.²¹⁷

C. Aydın Vâililiğine Abdurrahman Paşa'nın Tâyini ve Osmâni Nişânı Verilmesi

Abdurrahman Paşa, 9 Ekim 1891 / 5 Rebiyülevvel 1309'da 25.000 kuruş maaşla Aydın Vâililiğine tâyin olunur.

Ma'rûz-ı Çârkemîneleridir ki

Aydın vilâyetinden derkâr olan ehemmiyeti cihetiyle mezkûre vâililiğine Kastamonu vilâyeti vâlisi ehmetli devletli Abdurrahman Paşa Hazretlerinin tahvîl ve icrâs-yı me'muriyeti şerefsâdır olan irâde-i seniyye-i hazreti hilâfetpenâhî iktizâ-yı âlisinden olmakla ol babda emr ve ferman hazreti veliyyü'l-emrindir.

Fî 5 Rebîü'l-Evvel Sene 1309 ve Fî 27 Eylül Sene 1307. Serkâtib-i Hazreti Şehriyârî.²¹⁸

Abdurrahman Nureddin Paşa, 1891 Kasım'ında İzmir'e vâli olarak gelip, Belediye Meclisi'nin yeni bir seçimle yenilenmesini istedi. Dürüstlüğüyle tanınan vâli Abdurrahman Nureddin Paşa, belediyenin eski heyetinden tek bir kişinin yeniden seçilmesini istemediğini belirtmekten geri durmadı. Seçimin güvenli geçmesi, hile yapılmaması ve en önemlisi eski üyelerin tekrar seçilmemesi için, Vilâyet İdâre Meclisi üyesi olan güvendiği iki kişiye seçim kontrol görevi verdi. Nisan ayı başında da

²¹⁶ Mahmut Yücer, a.g.e. s.129.

²¹⁷ **Kastamonu Vilayeti Salnamesi**, 19 Teşrinievvel 1891, sayı: 909, Kastamonu Vilayet Matbaası Kastamonu.

²¹⁸ BOA, Aydın Vâililiğine Abdurrahman Paşa'nın tâyini, İ.DH., 1298 Ca 21, 1246/97622.

seçimler bitti. En çok oyu alan Sadık Efendi'in başına bazı olaylar gelince, İkinci kez göreve gelen Evliyazâde Hacı Mehmet Efendi belediye başkanı seçilmiştir.²¹⁹

Bu dönemde, Belediye kadrosunun da yüzde yetmişinde değişim yapılır. Başta Belediye binası olmak üzere birtakım düzenlemeler yapılır. Belediye Vilayetin bir şubesi haline getirilir. Bina yeni yerine taşınır. Vâlinin de isteği üzere Belediye reisliği muavinliği kalemi oluşturularak Belediyenin yükü azaltılır. İlde asayiş önlemleri arttırılır. Hamalların taşıdıkları malların alınmalarını önlemek, serserilerin düzen altına alınmasını sağlamak için, belediye kolluk gücü kuvvetlendirilir. Ayrıca düğünlerde silah atımı da yasaklanır.²²⁰

Vâlilik, İzmir'i kasıp kavuran tifo hastalığı ile de mücadele etmiştir. Şehir temizliği denetim altında tutulmuştur. Bu konuda Jandarma, Sıhhiye ve Belediye ortak çalışmıştır. Bütçe yeterli olmamasına rağmen doktor sayısı artırılmıştır. Ama ne yapıldıysa da hastalığın önüne geçilememiş, Başkanın oğlu da bu hastalıktan vefat etmiştir.²²¹

Aydın Vâlisi Abdurrahman Paşa'ya hizmetlerinden dolayı Nişan-ı Osmâni verilir."İstanbul'a gelüb atebe-i seniyyeye yüz sürdükten sonra Aydın'a azimetine müsaade buyrulmasına istirham etmesi üzerine mucibince iradei seniyye sadır" oldu. O ayın 27' sinde murassa Osmanî nişânı verildi.²²²

Bu sürette verilen arşiv vesikasının içeriği;

Ma'rûz-ı Çârkemîneleridir ki

Aydın Vâlisi ehhemetli devletli Abdurrahman Paşa Hazretlerine murassa' nişan-ı âlî-i Osmânî ihsan buyurulmasına mebnî muamele-i lâzîmenin îfâsı şerefsâdır olan irâde-i seniyye-i hazreti hilâfetpenâhî iktizâ-yı âlîsinden bulunmuş olmakla ol babda emr ve ferman hazreti veliyyü'l-emrindir.

Fî 24 Rebîü'l-Evvel Sene 1309 ve Fî 16 Teşrîn-i Evvel Sene 1307. Serkâtib-i Hazreti Şehriyârî Süreyya.²²³

²¹⁹ Yalçın, a.g.e., s. 29.

²²⁰ Yalçın, a.g.e.,s. 31.

²²¹ Yalçın, a.g.e., s. 31.

²²² İnal, a.g.e., s.1327.

²²³ BOA, Aydın Vâlisi Abdurrahman Paşa'ya Nisan-ı Osmani itası, İ.DH., 1309 Ra 05, 124/97933.

D. Aydın Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın Edirne Vilâyeti Vâililiği'ne Tâynini ve İmtiyaz Nişânı Verilmesi

1893 Mayıs (19 Şevval 1310) da, Erzincanlı Hacı İzzet Paşanın vefatı ile münhal olan Edirne vâililiğine Abdurrahman Paşa getirilir. H.1310/M.1892-1893.²²⁴

Re'sen sadır olan irade-i seniyye ise şu şekildedir:

Ma'rûz-ı Çârkemîneleridir ki

Aydın vilayet-i celîlesi vâlisi ebhemetli devletli Abdurrahman Paşa Hazretlerinin münhal olan Edirne vilâyet-i celîlesi vâililiğine icrâyı me'mûriyeti şerefsâdır olan irâde-i seniyye-i hazreti hilâfetpenâhî iktizâ-yı âlîsinden bulunmuş olmakla ol babda emr ve ferman hazreti veliyyü'l-emrindir.

Fî 19 Şevval Sene 310 ve Fî 24 Nisan Sene 309. Serkâtib-i Hazreti Şehriyârî Süreyya.²²⁵

Abdurrahman Bey'in Edirne Vilâyetine tâynini sonrası maaşına zam yapıldı.

Bu konu ile ilgili vesikanın içeriği ise;

Edirne ve Aydın vilâyetlerinin vâililik maaşları esasen yirmişer bin kuruş olup zât-ı âlî-i cenâb-ı dâverilerine mahsus olmak üzere Aydın vilâyetince yirmi beş bin kuruş maaş tâyin olunduğu kayden anlaşılmış ve Edirne vâililiğine tahvîl-i me'mûriyet sâmiye-i âsîfâneleri tarii olan üç yüz dokuz senesi nisanının yirm dördüncü gününden itibaren mezkur Aydın vilâyeti vâililiği maaşından beş bin kuruşun bi't-tenzil Edirne'ye muvâsalat ve işe mübâşeret buyurulduğu tarihten itibaren yine zât-ı âlî-i cenâb-ı vilâyetpeâhîlerine mahsus olmak üzere Edirne vilayeti maaşına zammıyla şimdi yirmi beş bin kuruştan muamele-i kaydiyesi icrâ edildiği cihetle oraca da ona göre iktizâsının îfâ ve târih-i mezkûrun îfâsı hususlarının tebliği muhasebe-i nezârete ifâde kılınmış olmakla ol babda vâli-i vilâyet ebhemetli devletli Abdurrahman Paşa Hazretlerinin münhal olan Edirne vilâyet-i celîlesi vâililiğine tahvîl-i me'mûriyeti icrâ buyurulmasına ve müşârünileyh makâm-ı sadâret ma'zullerinden olmasına biñâen maaşına zamîmeten i'tâ edilmekte olan şimdi beş bin kuruş sene-i hâliye nisanının yirmi dördüncü gününden itibaren müşârünileyhin me'mûriyet-i

²²⁴ Ratip Kazâncıgil, **Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi (1300-1994)**, Edirne Vâililiği Yayınları, İstanbul, 1999, s.125.

²²⁵ BOA, Aydın Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın Edirne Vilayeti Vâililiği'ne Tâynini, İ.DH., 1310 L 19, 1303/50.

cedîdeleri maaşına zam edildiğinden oraca da ona göre muamele-i muktaziyenin îfâsı lüzûmunun tebliği ve iş'ârı muhasene-i nezârete ifâde kılınmış olmakla icabının icrâsı bâbında. Battalı muhasebeye verilmiştir.²²⁶

Hacı İzzet Paşa'nın vefatından sonra vâli olan Abdurrahman Nureddin Paşa, Eğitim kurumlarının eğitim ve öğretim durumunu perişan bir halde bulduğundan, aşağıda adı yazılan kişilerden oluşan bir teftiş ve geliştirme komisyonu kurdurmuştur. Saptandığına göre, o tarihte Defter-i Hâkani Müdürü olan Müfit Bey'in çok önemli hizmetleri olmuştur.²²⁷ Komisyon, Müfit Bey'in Başkanlığında, şehrin ileri gelenlerinden Râsim, Cezzar damadı Mehmet, Kürt Mustafa Vasfî, Mustafa Ağazâde Hamdi, Hâlis, Eğitim Müdürü Sait ile Vilayet matbaası Müdürü Şevket Arif Bey'den oluşmuştur. Komisyon, her şeyden önce, harap ve yetersiz olan binayı yıkarak, dayanıklı ve kullanışlı ve özellikle amaca uygun bir okul yaptırmaya karar vermiştir. Mevcut medrese rüşdiye binası yıktırılarak arsasına, hâlen var olan okul binasının yapılmasına R.27 Mart 1311 / H.13 Şevval 1312 / M.23 Nisan 1894 Pazartesi tarihinde başlanılmış. 19 Ağustos 1312 Pazartesi / H.22 Rebiül âhir 1314 / M.30 Eylül 1896 tarihinde açılışı yapılmıştır. Yapılışı için 8400 lira para harcanmıştır.²²⁸

Vâliliği döneminde 2500 kuruş maaş tahvil olan Paşa'ya, murassa Mecîdî nişanı ve 1893 (22 Cümâdelâhıra 1311)'te murassa imtiyaz nişanı verilir. Arşiv belgesinin içeriği;

Ma'rûz-ı Çârkemîneleridir ki

Edirne vilâyet-i celîlesi vâlisi ehhemetli devletli Abdurrahman Paşa Hazretlerine hidemât-ı hasene ve mesa-i rüviyetmendânesine mebnî imtiyaz nişan-ı fûrûğ efşânı ihsan buyurularak muamele-i muktaziyenin îfâsı şerefsudûr buyurulan irâde-i seniyye-i hazreti hilâfetpenâhî icab-ı âlîsinden olmakla ol babda emr ve ferman hazreti veliyyü'l-emrindir.

Fî 23 Cemâziye'l-Ahire Sene 311 Fî 20 Kânûn-i Evvel Sene 309 Serkâtib-i Hazreti Şehriyârî.²²⁹

Abdurrahman Bey, verilen nişana karşılık teşekkür ettiği belgenin içeriği;

²²⁶ BOA, Aydın Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın münhal olan Edirne Vâliliğine naklen tâyini ve maaş zammının yapılması, DH.MKT., 1310 Za 13, 52/3.

²²⁷ Ratip Kazancıgil, Nilüfer Gökçe, Ender Bilar, **Edirne'nin Eğitim Tarihi (İlk-Orta Öğretim 1361-2005)**, Edirne Vâliliği Yayınları, Edirne 2006, s.238.

²²⁸ Ratip Kazancıgil, Nilüfer Gökçe, Ender Bilar, a.g.e., s.238.

²²⁹ BOA, Edirne Vâlisi Abdurrahman Paşa'ya İmtiyaz Nişanı İhsanı, İ.TAL., 1311 C: 23, 40/59.

O veliyyü'n-ni'amın bendesine her germi lâl eder emr-i teşekkürde zebân-ı kalemi beytinin medlûlü zamm-ı maaş hakkındaki irâde-i ihsan'âde-i velîni'metleri bir kat daha zâhîr olmağın atebe-i seniyyeye yüzler sürerek arz-ı tahmîdât ve teşekkürât-ı azm eylerim ma'amâfih külliyyât ve cüz'iyâtda velîni'metimi sıyânete ahd ve mîsâk eylediğimden bir gûnâ istiğnâ ma'nâsına mahmûl olmayarak mahzâ ifâdemizi vikâye farîzasını menfa'at-i zâtiyeme tercih fikrinin ilcâsıyla şurasının arzına müsaa-de niyâzında bulunurum ki tensîk-i ma'aş nizamnâmesinde başvekâlet maaşı yirmi beş bin olarak tahdîd olunmuş ve nizâmın mer'îyyü'l-icrâ tutulması dahi irâde-i seniyye ile de musaddak bulunmuşdur. Şimdi nasb ve ta'yin-i çâkerânemin akabinde bunun intişârı kulunuz için daha ibtidâsından yalnız menfa'at-i şahsiyesini nizân tağyîrinde aramaya başladı gibi bir sözün tekevvününü davet etmek tabî'îdir. Çâkerlerince bunun da te'siri olamaz. Çünkü bana yalnız rızâ-yı âlî-i velîni'met lazım halk ne derslerse desinler fakat mademki bu abd-i âcizi hiçkimsenin sevki olmayarak bil-hassa efendimiz intihâb buyurdunuz şu intihâb-ı mahsûs hükmünce böyle ufak bir şeyden de efendimize söz getirmeyi kat'îyyen istemem ve kulunuz her ne kadar tehîdest ve her halde ihsân-ı veliyyü'n-na'mîlerine muhtaç isem de mademki idâremi te'min edecek ancak ihsân-ı veliyyü'n-ni'metdir kulunuz harçlıksız kaldıkça cib-i hümâyunları atâyâ-yı seniyyesine mürâcaat ve yalnız idâreye kâfi ihsanlarda kanaat eder kölelerdenim ve işbu okunmaz hatt-ı kemterânemle arz edişimde şu istirhâmıma âhirin muttali' olmamasını iltizâmdan nâşî bulunduğundan her halde afv ve merhamet-i celîle-i erhamîlerine sığınırım kâtibe-i ahvâlde kavle fermânda ihsanda veliyyü'n-ni'met-i bî-minnet azîmü'l-merhamet efendimiz hazretinindir. Abd-i Memlukları..²³⁰

Yine Edirne'de bulunduğu dönemde, Hamidiye Sanayi Mektebi binası (1895) ve Saat Kulesi kargir olarak yapılır. 1310'da Edirne'de büyük bir deprem olur, Kıyık caddesi Bürüncükcü Camii etrafında yetmiş kadar dükkân yanar. Üç Şerefeli Cami yanında çıkan yangında da 23 dükkân yanmıştır. Vâliliği sırasında bir takım olaylar gelişir; H.1311-M.1893-1894'te Kirişhanede bulunan Abdurrahman Camii'si tamir

²³⁰ BOA, Edirne Vâlisi Abdurrahman Bey'in imtiyaz nişanıyla taltif edilmesinden dolayı yaptığı teşekkür, Y.PRK.UM., 1311 C 29, 29/8.

ettirilir.²³¹ H.1310-M. Ocak 20 1893'de gerçekleşen su Taşkını sonrası, Taşan nehirler Saraçhane köprüsünün üzerinden geçmiştir.²³² Köprü zarar görmüş ve tadilat yapılmıştır. H.1310-M.1893'de Hacı Doğan Mescit ve medresesi yıkılıp arsa haline gelmiştir. H.1310-M.1893'de ise Kabûli tekkesi II. Abdülhamid tarafından yeniden yaptırılmıştır. H.1310-M.1893 Şiddetli lodos sonunda eriyen kar suları nehirleri taşırılmış ve tekke kapıdan kırıhaneye kadar olan su kenarındaki mahalleler sular altında kalmış, tren seferleri durmuştur.²³³

Yine Paşa'nın Edirne Vâliliği sırasında, Dâhiliye Nezareti Ermeni nüfusun belirlenmesine özel bir önem verdiği için, Paşa'dan Ermeni nüfusun miktarının ne kadar olduğu ve Edirne'deki nüfusun cemaatlere göre dağılımı hakkında ayrıntılı bilgi istemiştir. Dâhiliye Nezareti'nden 26 Temmuz 1893 tarihli şifreli telgraf gönderilmiş, Edirne Vâliliği'nden de 1893 tarihli yazı ile cevap olarak istenilen bilgiler sunulmuştur.²³⁴

Osmanlı Devleti nüfus sayım çalışmalarına önem verdiği için, 1885 yılının sonlarına doğru sayım çalışmalarını denetlemek, genel nüfus istatistikleri oluşturmak ve nüfusla ilgili bütün değişikliklerin kesintisiz ve doğru olarak kaydedilmesini sağlamak amacıyla nitelikli müfettişlerden oluşan ekipleri sayım bölgelerine göndermiştir. Osmanlı Devleti'nin nüfus sayımlarına çok önem vermesinin sebebi, Berlin Antlaşması'nda yer alan Ermenilere ıslahat yapılmasıyla ilgili 61. madde dolayısıyladır. Doğu Anadolu nüfusunun çoğunluğunu olmasa da önemli bir bölümünü oluşturdıklarını göstermeye çalışan Ermeni Patrikhanesi, Berlin kongresine sunduğu istatistiklerde Ermeni nüfusunu çok abartılı bir biçimde fazla göstermiştir. Ancak bizzat konuyla ilgili Batılı devletler bu rakamların tutarsız olduğunu tespit etmişlerdir.²³⁵

²³¹ Oral Onur, **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Edirne Yönetim Şekli ve Edirne Vâilileri**, Edirne Vâliliği Yay., Edirne 2014.

²³² Ratip Kazâncıgil, a.g.e, s.125.

²³³ Ratip Kazâncıgil, a.g.e, s.125.

²³⁴ Edirne Vâliliğinden Vâli Es seyyid Abdurrahman Nurettin imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen R. 26 Temmuz 1309 tarihli (7 Ağustos 1893) tahrirat; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),Yıldız Perakende Dâhiliye (Y.PRK. DH.) Nr. 6/73.

²³⁵ Bülent Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Yapılan İlk Modern Nüfus Sayımına (1881/1882-1893) Göre Edirne'deki Ermeni Nüfusu", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, C, I, Sayı: 2, s.94.

IV. BÖLÜM

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA'NIN ADLİYE NÂZIRLIĞI

A. Adliye Nezâretine Abdurrahman Paşa'nın Tâyini

Adliye Nâzırlığı 6 Kasım 1895 / 18 Cümadelula 1313 hey'eti vükelânın tebeddülünde,²³⁶ 25 Teşrîn-i Evvel Sene 1311'de kırk bin kuruş maaşla adliye nezâret-i celîlesine nasb buyurulmuştur."²³⁷

Adliye Nâzırı iken mecliste "Vekili sadaret adliyye nâzırı" unvanı ile ifayı vazifeye de başladı.

Arşiv belgesinin içeriği şu şekildedir:

Ma'rûz-ı Çâkerkemîneleridir ki

Meclis-i Hâss-ı vükelâdan a'zalığı Şûrâ-yı Devlet reisi sâbık übbehetlü devletli Arif Paşa Hazretlerine ve adliye nezâret-i celîlesi Edirne vâlisi sâbık ebhemetli Abdurrahman Paşa Hazretlerine tevcîh ve serasker devletli atûfetli Rıza Paşa ve bahriye nâzırı devletli Hasan Paşa Hazerâtı me'muriyetlerinde ibkâ ve şûrâ-yı devlet riyâset-i celîlesi Hâriciye Nâzırı sâbık devletli Said Paşa Hazretlerine ve Hâriciye Nezâret-i Celîlesi Berlin Sefîri sâbık devletli Tevfik Paşa Hazretlerine ve dâhiliye nezâret-i celîlesi Ankara Vâlisi sâbık devletli Memduh Paşa Hazretlerine tevcîh ve Tophâne-i Âmire Müşîri Devletli Zeki Paşa ve Evkâf-ı Hümayun Nâzırı devletli Galip Paşa ve Ma'ârif Nâzırı Devletli Zühdü Paşa hazerâtı me'muriyetlerinde ibkâ ve ticaret ve nâfi'a nezâret-i celîlesi Girit Vâli Vekîli sâbık devletlü Mahmud Paşa Hazretlerine ve maliye nezâreti uhdesine rütbe-i bâlâ tevcîhiyle muhasebât-ı umûmiye muhasebecisi sâbık Sabri Beyefendi hazretlerine tevcîh buyurulmasına mebnî mu'amele-i lâzımenin îfâsıyla gazetelerden ale'l-usul ilanı şerefsâdır olan emr ve fermân-ı hümayun-ı hazreti hilâfetpenâhî icab-ı âlisinden olmakla ol babda emr ve ferman hazreti veliyyü'l-emrindir. Fî 18 Cemâziye'l-Evvel Sene 313 ve Fî 25 Teşrîn-i Evvel Sene 311. Serkâtib-i Hazreti Şehriyârî (bkz. Resim 5)²³⁷

²³⁶ İnal, a.g.e., s.1328.

²³⁷ BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükela Azâlığına Arifi Pasa, Adliye Nezareti'ne Abdurrahman Pasa, Sura-yı Devlet Riyaseti'ne Said Pasa, Hariciye Nezareti'ne Tevfik Pasa, Dâhiliye Nezareti'ne Memduh Pasa, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne Mahmud Celaleddin Pasa'nın ve Maliye Nezareti Hayri Beyefendi'nin tâyini ile diğer vekillerin memuriyetlerine devamları, İ.DH., 1313 Ca 18, 1328/38.

B. Adliye Nezâreti'nin Genel Durumu ve Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Getirdiği Yenilikler

II. Abdülhamid döneminde hukuk alanında; adliye teşkilatının çalışmaları'nın hızlandırılmasını sağlayarak güvenilir bir hukuk sistemi kurulmuş ve adliye çalışanlarını özlük hakları ile çalışma koşullarını düzenlemek amaçları ile mahkeme teşkilatlarına ilişkin yasal düzenlemeler yapılmıştır. Hukuk ve ceza muhakemeleri usulü ile mahkemelerin teşkilatına dair düzenlemeler yapılmıştır. İcra memurlarına, mübaşirlere, mukavelat (sözleşmeler) muharrirlerine, hapishaneler ile ilgili Adliye Nezaretî'nin görevleri ve teşkilatına dair nizamnameler düzenlenmiştir. Nezarette müdürlükler, Osmanlı Nizamiye Mahkemelerinde müdde-i umumilik (savcılık), "merkezde ve vilayetlerde adlî müfettişlikler, mahkemelerde icra memuriyetleri teşkili, mukavelat muharrirliklerinin fiilen teşkilatı, mahkemelerde hey'et-i ithamiyye tesisi gibi önemli yapısal değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Hariciyye kitabeti kaldırılarak bu görevler mahkemelere verilmiş, Mezahib (mezhepler) idaresi Hariciye Nezaretî'nden alınarak Adliye Nezaretine bağlanmış ve mahkemelere arz-ı hal (dilekçe) verme izni verilmiştir. Yine bu dönemde nizami mahkemeler gibi şer'i mahkemelerde de istinaf ve temyiz usulü getirilmiştir.²³⁸

Yine bu dönem de, Mahkemeler müstakil, davalar ise yüksek maaş alan dürüst ve bilgili olan hâkimler tarafından, serbestçe, kanunlara dayalı hükümlerle veriliyordu. Dâvâ sayısı az olmakla beraber, mahkemeye gitmek de ayıp sayıldığından, anlaşmazlıklar; aile, esnaf, mahalle arasında çözülmeye çalışılıyordu.²³⁹ Düzenlemelere rağmen hâlâ Adliye Teşkilatı ile ilgili eksikler de bulunmaktaydı.

Kanun-i esasi ikinci defa yürürlüğe konduğunda Adliye Nezaretî'nin başında kariyerinde Edirne Vâliliği ve Sadrâzamlık tecrübeleri bulunan Abdurrahman Nureddin Paşa bulunuyordu. Nezaretin durumu ise; personel sayısı merkez ve taşra teşkilatındaki iş yoğunluğunu karşılamakta yetersiz kalıyordu. 1903 bütçesinde kuruma ayrılan ödenekler, hayata geçirilmesi gereken projeleri finanse etmekten uzaktı. Nezaret 43.393.811 liralık harcama payı ile Dâhiliye Nezaretî bütçesinin ancak yarısına ulaşırken, Posta ve Telgraf Nezaretî kadar dahi bir ödeneye sahip değildi. Yönetme-

²³⁸ Halil İbrahim Çelik, A.G.E., s.88-89.

²³⁹ Yılmaz Öztuna, **Tarih Sohbetleri 1**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s.210.

liklerle karmaşık bir yapı kazanan teşkilat, hem personel hem de büro sayısı bakımından, gözle görülür bir genişlemeye uğramıştı.²⁴⁰

Öncelikle Personel ve büro sayısında azaltılmaya gidilmiştir. Kadro haricine çıkarılan memurların tazminat ve emeklilikleri de kesin bir şekilde tespit edilip²⁴¹ uygulamaya konulmuştur. Bütçe ve ödeneklerde rahatlama sağlanmıştır. Ayrıca, Protokol kurallarında da bir değişiklik olmuş, Adliye nâzırına kabinede 3. ve seraskere 4. sıra verilmiştir.²⁴² Mahkeme işlerinin, azâlarının ve diğer adliye memurlarının namuslu ve işinin ehli kişiler olmasına dikkat eden, Abdurrahman Nureddin Paşa, özellikle adliye memurlarının rüşvet almalarına karşı savaş açmıştır. Ayrıca kendisi İntihab-ı Memurin Komisyonu'na da başkanlık ettiğinden memurluğa atanacakların sicillerini kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Hâkimlerin intihabı ve tercüme-i halleriyle bizzat ilgilenerek adâlet mekanizmasını da ıslah etmeye gayret etmiştir.²⁴³

Hapishanelerin durumuna gelince, II. Abdülhamid döneminde af kanunlarıyla hapishanelerdeki doluluk oranını azaltılmaya çalışılmış,²⁴⁴ Mali suç işleyip mahkûm olanlar ve cinayete karışmayıp bazı adi suçlardan dolayı tutuklu olanlar af kapsamında yer alarak kanundan yararlanmışlardır.²⁴⁵ Adliye Nâzırı Abdurrahman Nureddin Paşa, hapishanelerin durumu hakkında İçişleri Bakanlığına yazı göndermiş gereğinin yapılmasını arz etmiştir. Gönderdiği yazının özeti ise şu şekildedir:

“Bazı ceza davalarının uzaması yüzünden tutuklular cezaevlerinde gereğinden fazla kalmakta, İstanbul'daki ve diğer vilâyetlerdeki hapishanelere her türlü silah girmekte, mahpuslar istedikleri yerle her şekilde haberleşebilmekte, dışarıdan çamaşır, elbise ve diğer eşyaları serbestçe getirebilmektedirler. Bazı adliye müfettişleri görevlerini gereği gibi yapmamakta ayrıca hapishanelerdeki hastahanelerin ihtiyaçları karşılanmamaktadır. Gerçi hükümlülere karşı sert uygulamalarda bulunulmamalı-

²⁴⁰ Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye ve Mezâhip Nezareti'nde Bürokratik Reform", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2008, s.227-229.

²⁴¹ Tural, a.g.m, s.227-229.

²⁴² Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar**, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 2005, C. II, s.1077.

²⁴³ Fatmagül Demirel, **Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faliyetleri (1876-1914)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2008, s.44.

²⁴⁴ Ömer Şen, **Osmanlı'da Mahkûm Olmak Avrupailaşma Sürecinde Hapishaneler**, Kapı Yayınları, İstanbul 2007, s.142.

²⁴⁵ Ali Rıza Gönüllü, **20.Yüzyılın Başında Burdur'da Asayiş Olayları (1912-1919)**, I. Burdur Sempozyumu, Burdur, 2005, s.756.

dır ama gardiyanların hükümlülerle bu şekilde anlaşma içerisinde bulunmalarına da meydan verilmemesi gerekir.”²⁴⁶

Padişah hazretlerinden gelen bu konudaki şerefli emir üzerine böyle hareketlerin önüne geçilmesi için bakanlığımızda acil bir çalışma başlatıldı. Yargıtay başsavcısına bir yazı gönderilerek cinayet davalarının bir aylık yasal zorunluluk süresinde neticeye bağlanması istendi. Adliye müfettişlerine her ayın sonunda hapishaneleri denetleyerek durumlarının gözden geçirilmesi ve davalarının uzaması yüzünden içeride kalan tutuklu sayısının artışına dikkat edilmesi talimatı verildi. Hapishanelerde güvenliğin sağlanması işi, bilindiği gibi İçişleri Bakanlığı'nın görevidir. Adliye müfettişlerin ve özel komisyonların cezaevlerinde yapılması gereken düzenlemelerle ilgili raporları konu, yer ve zaman belirtilerek İçişleri'ne gönderilmesine rağmen bugüne kadar hiçbir cevap alınamadı.”²⁴⁷

Celâl Bayar, o dönemin Türk adliyesi hakkında şunları yazar:

"İkinci Abdülhamid, kendisine muhalefet eden hâkimlere, davaya ve mahkemenin kararlarına karşı hiçbir hareket ve teşebbüste bulunmamıştır. Esasen İkinci Abdülhamid, adlî ve kazâ hakkına bağlı işlerin sorumluluğunu, adliye nâzırı Abdurrahman Paşa'ya bırakmıştı. Adliye işlerine karışmazdı. Abdurrahman Paşa da bu konuda ziyadesiyle dikkatli ve ciddi idi. Müdahale, kimden ve nerden gelirse gelsin asla kabul etmez, reddederdi. II. Abdülhamid de Abdurrahman Paşa'nın bu hareketini takdirle karşılardı. Bu yüzden Abdurrahman Paşa zamanının adliyesi ve kazâ organlarının başında bulunan hâkimleri, vasıfları ve feragatleri bakımından, bugün için dahi aranacak değerli şahsiyetlerdi.”²⁴⁸

Tahsin Paşa hatıratında; Sultan Abdülhamid'in müdahale etmediği bir sınıf memurin vardı ki, o da hâkimler idi. Bu tâyinleri, arz olundukları veçhile aynen ve bilâ tereddüt tasdik ederdi. Hatta bir defasında Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa, münhal bir hâkimliğe birkaç isim teklif ve bunlardan birinin tercihini arz ettiği halde, Abdülhamid bu tezkereyi reddetmiş ve o makama kim münasip ise onun arzını em-

²⁴⁶ Y.A.Hus. Adliye Nâzırı Abdurrahman Nureddin Paşa 11 Mayıs 1902 tarihli yazısı, 429/47.

²⁴⁷ Y.A.Hus. Adliye Nâzırı Abdurrahman Nureddin Paşa 11 Mayıs 1902 tarihli yazısı, 429/47.

²⁴⁸ Yılmaz Öztuna, **Tarih Sohbetleri** 1, s. 208.

reylemişti.²⁴⁹ Saraydan yapılan hâkim tâyinlerini reddedecek kadar irade gösteren Paşa'yı,²⁵⁰ Mithat Cemal Kuntay²⁵¹ şöyle tanımlar:

"Vezir, sivil kahraman örneğidir. Eğer Vezir Abdurrahman Paşa, Adliye nâzırı olmasaydı Osmanlı Adliyesi, Sultan Abdülhamid'in uşak odasına dönerdi. Fakat daha sonra şöyle bir olay gelişir: Genç bir molla, amcasını curnal eder. Padişah sadakatini akraba hukukuna bile üstün tutmak anlamına gelen Sultan Hamid, bu mollayı bir irade ile İstanbul Bidayet mahkemesine âzâ mülâzimi yapar.

Bunu duyan Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa, Yıldız Sarayına giderek padişaha şunları söyler.

"Yerliye ve yabancıya karşı mahkemelerimizin istiklâlini muhafazâ ederek, efendimize ve memleketimize en büyük hizmeti görüyorum. Amcasını curnal edecek kadar ahlâksız bir adamın hâkimler safında bulunmasına tahammül edemem, Padişahıma da memleketime de ihanet etmiş olurum. Ya o, ya ben!"

Bu sözler üzerine İkinci Sultan Hamid, amcasını curnal eden genç mollayı adliyeden atar ve Abdurrahman Paşa'nın nâzırlığa devam etmesini emreder. Bu olay, aleyhinde kitaplar yazılan ve kitaplar dolusu lâkırdılar söylenen Sultan II. Abdülhamid'in büyüklüğüne delil diye gösterilecek kadar güzeldir.

Sultan Abdülhamid, Osmanlı Meclis-i Âyanına seciye kahramanı Abdurrahman Paşa'yı âzâ yapmaz. Hal böyle olunca Türk mahkemelerinin istiklal bekçisi olan bu vezir, geçimini temin için her birini bir hizmet karşılığında aldığı nişanlarını Bedesten'de satar. Bu olayı Kuntay şu şekilde yorumlar:

"Bu vezirin göğsünden sandal Bedestanına giden bu nişanlar, 1908 inkılâbının göğsünde eğer birer leke değilseler, birer damla gölgedirler."²⁵²

Abdurrahman Nureddin Paşa, adliye nâzırı olduktan sonra Eşref'in hicivlerine maruz kalmıştır. İbnülemin Mahmut Kemal ve Ebubekir Hazım (Tepeyran), Abdurrahman Nureddin Paşa'yı devlet hizmetine girdiği günden son memuriyeti olan Adliye Nezaretinden ayrıldığı güne kadar iffeti, gayreti ve bilgisiyle tâyin olunduğu görevlerde başarılı olan bir devlet adamı olarak tanıtır. Daha öne adliye işlerinde

²⁴⁹ Mustafa Müftüoğlu, **Yalan Söyleyen Tarih Utansın**, Çile Yayınları, İstanbul 1988, C. 2, s.168.

²⁵⁰ Demirel, a.g.e., s.44.

²⁵¹ Adliye Nezareti Özel Kalem Müdürü.

²⁵² Ayşe Belkıs Sanay, **Mithat Cemal Kuntay Hayatı Sanatı ve Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002 s.203.

bulunmadığı hâlde Adliye Nezaretini en müşkül bir devirde başarıyla idare etmiş ve mahkeme reislerinin, üyelerinin ve diğer adliye memurlarının iffet ve dürüstlükten ayrılmamalarına dikkat ederek adâleti sağlamak için bazı konularda padişahla çatıştığını belirterek Paşa hakkında olumlu bir tablo çizmektedir.²⁵³

Paşa, adliyenin her suretle istiklâlini padişaha karşı da muhafazâ ederek memurların azil ve nasbı ve saire hakkında sadır olan yolsuz ve istiklâli bozucu mahiyetteki iradeleri de red ile padişahı kızdırmaktan geri durmadığı hâlde memuriyetinin devam ettirilmesi, memurların ve adliye mahkemelerinin, halkın emniyetini boza gelen hâllerini düzeltme yolundaki gayreti, başarısı herkesin bildiği şeylerdendir.²⁵⁴

Eşref ise bunların tersine Abdurrahman Paşa'yı "Seyfullahü'l Mesl'ul alâ-A'daü'r-Resul" kaidesinde yer alan aşağıdaki beyitlerde terbiyesiz, ilmi ve aklı noksan, cahil, bunak gibi sıfatlarla ağır bir şekilde hicvetmektedir.

“Siyyemâ nâzır-ı adliye adüvvü'r-rahman
Saldırır her tarafa, yırtıcı hayvan gibidir
Şol kadar terbiyesizdir ki ayı oğlu ayı
Ana nisbetle eşekler bile insan gibidir
Uluorta budalâdır, bunamıştır diyemem
Adetâ ilmi gibi aklı da noksan gibidir.
Oğlunun ismini bazen düşünür de bulamaz
Cehl ü cinnet karışık sâhib-i nisyân gibidir.”

İbnülemin Mahmud Kemal ise yukarıdaki beyitleri şairin hezeyanları olarak görmekte ve "şairin bu hezeyanları, şuuruna hâkim iken söylediğine ben kanaat etmek isterim" diyerek Eşref'in suçlamalarını yalanlamaktadır. Bu tip tanıklıklar Eşref'in zaman zaman subjektif davrandığını göstermektedir.²⁵⁵

Hüseyin Cahit Yalçın anılarında, Abdülhamid döneminde sansür uygulamasına takılan Fransızca makalesinden dolayı, makale sansür memuruna gönderildiğini ve sorgu sonrası mahkemeye çıkmayı beklerken başından geçen olayı şöyle aktarır:

²⁵³ Şerife Çağın, **Bir Hiciv Ustası Şair Eşref**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, s.179.

²⁵⁴ Şerife Çağın, a.g.e., s.179.

²⁵⁵ Şerife Çağın, a.g.e., s.180 vd.

Sorgu yargıcı Ali Rıza Bey, Abdülhamid'in o zorlu buyruğuna karşın bizi tutuklamak şöyle dursun, yargılanmamız için bir neden bulunmadığını söylemek derecesinde bir yiğitlik göstermişti ve Adâlet Bakanı Abdurrahman Paşa da bunu kabul etmiş, Saraya bildirmişti. Saraydan ikinci bir yazı daha. Saray, bizlerin cezasız kalmamızı kendine yediremiyor, gerçekten suçsuz olup olmadığımızı soruyordu. Namuslu ve mert Adliye bakanı bu ikinci yazıyı işleme bile koymadı. İkinci bir cevapla işi kestirdi, attı. Biz de kovuşturmadan kurtulduk. Bizim için yönetimle ilgili bir ceza da vermediler.²⁵⁶

Şu küçük olay Türk adliyesinin tarihine şeref veren örneklerden biridir. Basıkıcı ve zorba bir padişahın o kadar yıldırıcı bir buyruğu, namuslu Adliye Bakanının, adâleti karşısında parçalanıyor, geçersiz kalıyordu. Bir dalkavuk adliye bakanı Sarayın hoşuna gitmek için, bizim külümüzü havaya savurmaya kalkar hüküm giymemiz için yargıçlara buyruk verirdi. Yapmadı. II. Abdülhamid dönemi için bu çok büyük bir erdemdir. Türk adliyesi, en kara günlerde bile böyle erdemli adamlar yetiştirdi. Bunun ne büyük bir hareket olduğunu ben iyice değerlendirdiğim için, bu anı karşısında saygıyla eğilmeyi bir görev sayıyorum.²⁵⁷

Meşrutiyet ilan edildiğinde diğer nezaretlerde yaşanan durum, Adliye'de de tekrarlanmış ve Abdurrahman Paşa makamında bırakılmıştı. Ancak Paşa'nın ilerleyen yaşı ve sarayla olan aile bağları hızla gözden çıkarılmasına neden olmuştu ve İkinci Said Paşa kabinesinde koltuğunu Hasan Fehmi Paşa'ya terk etmişti. Fehmi Paşa'nın nâzırlığı eski devlet ricalinin gözaltına alınması süreci ile çakışmıştı. Olayı kanun dışı bir eylem olarak değerlendiren yeni Adliye Nâzırı söz konusu kişilerin serbest bırakılması için Bâb-ı âli'de bir hassasiyet oluşturmaya çalışmıştır.²⁵⁸ Paşa, "Diyânet, metânet, nezâket ve doğrulukla tanınmış olması" sebebiyle Padişahça takdîr edilmiş; 13 seneye yakın bu makamda tutulmuştur.²⁵⁹

²⁵⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, **Edebiyat Anıları**, İş Bankası Kültür Yayınları, s. 156.

²⁵⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, a.g.e., s.156.

²⁵⁸ Tural, a.g.e., s.227-229

²⁵⁹ Ziya Nur Aksun, a.g.e., s.226.

C. Adliye Nâzırıyken Gelişen Olaylar

1. Kâğıthane-Hamidiye Suları Projesi

1898 yılında; Abdülhamid, adıyla anılacak Hamidiye suyu projesini hayata geçirtmek üzere Adliye ve Mezâhib Nazın Abdurrahman Paşa'nın başkanlığında bir komisyon kurdurdu.²⁶⁰ Abdurrahman Paşa'nın riyasetine (başkanlığına) bağlı, mabeyinci Dağıstanlı Emin Bey, istihkâm ferîği Berriye Paşa ve kimyager Bongofski Paşa'dan mürekkep bir komisyon, Kâğıthane gerilerinde ve Cendere vadilerindeki membaları yoklamışlar, tetkiklerde bulunmuşlardır.²⁶¹

Bu komisyon, yaptığı incelemeler neticesinde çeşitli raporlar hazırlayarak padişaha sundu. Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'nın başkanlığında Emin Beyefendi ve Bertie Paşa ile tahlil işleriyle görevli Bonkofeski Paşa'dan oluşan komisyon, konuyla ilgili fizibilite çalışmalarını tamamladı. 9 Ağustos 1900 tarihinde projenin yürütülmesine nezaret eden Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa, mabeyne sunduğu arzında, Kâğıthane Menba suları inşaatı için Avrupa'dan boru ve makineler sipariş edildiğini bildirdi. İnşaatın tamamlanabilmesi ve tüccarlara ödeme yapılması için paraya ihtiyaç vardı. Bu paranın temini için Osmanlı Bankası'ndan kredi alınmasını arz etti.²⁶² Bu yatırımın finansmanı için gerekli paranın büyük kısmı Maliye Nezâreti, bir kısmı da II. Abdülhamid tarafından karşılandı.

Sonuç olarak; Kâğıthane Menba Suları Projesi başarıyla tamamlanmış lakin Terkos suyuna rakip olacak büyüklüğe sahip olamamıştır.

2. Galata ve İstanbul Limanlarının Devletçe Satın Alınması İçin Teşebbüsler

1901'de II. Abdülhamid, Galata ve İstanbul limanlarının devletçe satın alınması için vükelâya gerekli işlemin yapılmasını emretti ise de Şeyhülislâm Cemalettin Efendi ile Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'nın, muhalefeti üzerine (Gelirlerin devlet tarafından iyi kullanılamıyacağı gerekçesiyle) iş sürümcemede kaldı. Padişah nihayet bu iki zatı ayrı ayrı çağırıp ikna etti. Fakat bu sefer Sadrâzam Said Paşa ile şirket temsilcileri arasında çıkan ihtilâf yüzünden satış muamelesi tamamlanamadı. Buna

²⁶⁰ Mehmet Mazâk, **Gündelik Hayatından Renklerle Eski İstanbul**, Kitabevi Yayınları, 2009, s.103.

²⁶¹ Faruk İlkan, **Eski Günlerde**, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.161.

²⁶² İlhami Yurdakul, **Aziz Şehre Leziz Su**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s.161.

da sebep hükümetin otuz milyon frank teklif etmesine mukabil şirketin kırk beş milyon istemesi idi. Bu ihtilâf diplomatik bir hâdiseye yol açtı. Hissedarların çoğu Fransız olduğundan Fransız elçisi, menfaatlerini savunmak için müdahale etti. İmtiyaz fermanında ihtilâfların Osmanlı mahkemelerince görüleceği kaydının tespit edilmiş olduğu için bu müdahale nesnetsizdi.²⁶³ İhtilaf çözüldü ve İstanbul Limanı inşaatına ilk olarak Nisan 1892'de Galata sahillerinde başlandı. 1894'teki büyük İstanbul depreminin meydana gelmesiyle inşaat faaliyetleri bir süre aksadı ancak liman çok önemli bir hasar görmedi. Liman işletmesinin imtiyazı 1934 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarafından satın alınıncaya kadar bazı değişikliklere uğramasına rağmen yürürlükte kalmıştır.²⁶⁴

3. Midilli Hâdisesi

Abdurrahman Paşa Adliye nâzırı iken, Fransa tebâasından Lorendo namında bir zatın hazineden mühimce miktar bir matlubu vardı. Buna dair mahkemeden bir de ilam elde etmişti. Hazine-i maliye bu parayı her nedense vermiyordu. Mesele saraya da aksetmişti. Fransa elçisi Mösyö Konstan Hariciye nâzırı ve sadrâzam nezdinde birçok teşebbüsler yaptığı halde parayı tahsil etmek kabil olamıştır.²⁶⁵ Fransız Hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Lorendo ve Tabini'ye ait borcun derhal ödenmesini, aksi halde İstanbul'daki elçisini geri çekeceğini bildirmiştir.²⁶⁶

Sultan Hamid, Adliye Nâzırı Abdurrahman ve İzzet ve Ragıp Paşalardan mürekkep bir komisyonda meselenin incelenmesini emretti. Elçi Mösyö Konstan bu aralık gelmişti. Adliye nâzırı Abdurrahman Paşa'ya tevcihi hitap ederek:

“Paşa Hazretleri, mahkeme ilamına bağlı bir alacağın tahsil olunmamasına ve bir ilamın icrasız kalmasını siz, Adliye nâzırı sıfatı ile nasıl tecviz edebilirsiniz?” dedi.

Bittabi Abdurrahman Paşa bu suale verecek cevap bulamamıştı. Bu alacak meselesinin mahkemeden sadır olmuş bir ilam bulunmasına rağmen tesviye oluna-

²⁶³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, İstibdat Devri Müesseseleri*, TTK Yay., Ankara 2011, C, VIII, s. 453.

²⁶⁴ *İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, C,9-10, 2010, s.25.

²⁶⁵ Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Pergole Yayınları, İstanbul 2018, s.114.

²⁶⁶ Nuh Yavuzalp, *Elazığ Eğitim Tarihi*, Elazığ Milli Eğitim Müdürlüğü Yayınları, Elazığ 2010, s.63.

²⁶⁶ Tahsin Paşa, a.g.e., s.115.

maması, daha doğrusu bunun tesviyesi lüzumuna dair sarıh bir hatve atılamaması korkudan sebep idi. Vaktiyle Lorendo'dan alınmış olan bu para, Sultan Aziz'in hal'inde kullanılmıştı. Bunu ortaya atmak şöyle dursun, bahsini etmek bile tehlikeli şeydi. Hangi cüretle nâzır veya sadrâzam çıkıp da Padişaha:

“Bu parayı amcanızı "hal" etmek için istikraz etmişler, yoluyla maruzatta bulunabilirdi. İşte tedhiş siyaseti altında yaşayan o devrin ricâli bu mülahazâları göz önüne getirerek kendi nefis ve mevkilerini sıyanet için bu Lorendo işini sürümcede bırakıp durmuşlardır” diyebilir.²⁶⁷ Abdurrahman Paşa da o an sessiz kalsa da daha sonra Osmanlı İmparatorluğu borçların ödenmesini kabul etmiştir. Fransız Hükümeti ise elçisini geri çekmiş ve yeni isteklerde bulunmuştur. Bu istekler genel olarak Osmanlı topraklarında bulunan ve Fransa'nın hamiliğini yaptığı, şahıs veya cemaatler tarafından idare olunan okulların mevcudiyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından resmen kabul edilmesidir. Fransız Hükümeti isteklerinin kabul edilmemesi halinde zor kullanacağını belirtmiş, 7 Kasım 1901'de Fransız donanması Midilli Adası'na asker çıkartmıştır. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun, Fransız Hükümeti isteklerini kabul etmesi ile 11 Kasım 1901 tarihinde son bulmuştur.²⁶⁸

Lorando-Tobini Alacakları Meselesi ve 1901 Midilli Hadisesi, Osmanlı Tarihinde siyasi ve malî bir hadisenin, eğitim tarihini etkilediği ilk ve yegâne olaydır.²⁶⁹

4. Hicaz Demiryolu Projesi

Bağdat demiryolundan sonra II. Abdülhamid Han'ın en büyük rüyası Hicaz Demiryolunu inşa ettirmektir. Böylece Hicaz bölgesiyle münasebetleri kuvvetlendirmek, mukaddes topraklarla aradaki mesafeyi kaldırmak ve her yıl hac farızası için Mekke'ye gelen milyonlarca Müslüman arasında İslam birliğini güçlendirmek arzusunundaydı.²⁷⁰ Bu proje kapsamında yapımı planlanan Hicaz Demiryolu ile Şam, Medine'ye bağlanacaktı. Hicaz Demiryolu Projesinin sembolik açıdan anlamı da büyüktür. Bu yol sayesinde Müslümanların kolaylıkla kutsal bölgelere ulaşabilmeleri sağlamanın yanı sıra, Hicaz bölgesinin demiryolu vasıtasıyla merkeze bağlanması, hem hacılar nezdinde hem de İslam dünyasında Halife lehine propaganda yapma

²⁶⁷ Tahsin Paşa, a.g.e., s.115.

²⁶⁸ Nuh Yavuzalp, *Elazığ Eğitim Tarihi*, a.g.e., s.63.

²⁶⁹ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları 2005, s.151.

²⁷⁰ Ahmet Şimşirgil, *II. Abdülhamid Han*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s.150.

olanağı sağlamıştır.²⁷¹ Hicaz Demiryolu'nun yapılmasının bir nedeni de İslam dünyasında birliktelik sağlamak ve bir karışıklık çıktığında süratle asker sevk edebilmektir. Batılı devletlerin Panislamizm adını koydukları İslam Birliğini sağlamak ve Avrupalı devletlerin yayılmacı politikalarına karşı koymaktır.

Sultan II. Abdülhamid'in bu politikası konusunda birbirinden farklı değerlendirmeler yapıldığına işaret etmek gerekmektedir. Ancak, her şeyden önce, İslam'ın Halifesi olarak tüm İslam dünyasını temsil eden bir Osmanlı Padişahı'nın İngiltere, Fransa ve Rusya imparatorluklarında büyük rahatsızlık oluşturduğu kuşkusuzdur. İngiltere'nin Hindistan'da, Afrika ve Asya'nın Müslüman ülkelerinde egemen olması, Fransa'nın Afrika'da ele geçirdiği toprakların önemli bir Müslüman nüfusa sahip olması, Fransa'nın Afrika'da ele geçirdiği toprakların önemli bir Müslüman nüfusa sahip bulunması, Rusya'nın da Kafkasya'da ve Asya'da Müslüman ve Türklere ait ülkeleri ele geçirmesi, bu imparatorlukları Müslüman Devletler konumuna da getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu sebeple avantajlı ve Hristiyan dünyasına karşı cihad ilan edebilecek bir konumda olması bittabi olumlu karşılanmamıştır.²⁷² Buna rağmen Sultan Hamid, arzu ve hayallerine ulaşmak istemiş ve bu zor ve maliyeti büyük projenin hayata geçirilebilmesi için de finansman ve kamuoyu desteğine ihtiyaç duymuştur. Öncelikle bu projenin geniş kitlelere duyurulmasına başlanmıştır.

Hicaz Demiryolu Projesinin geniş kitlelere duyurulmasında en etkili vasıtaların başında gazeteler gelmekteydi. Gerçekten de gazeteler, gerek Osmanlı topraklarında ve gerekse dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Müslümanlara ulaşmada büyük kolaylıklar sağlamıştı. Devlet, Hicaz Demiryolu'nu bütün Müslümanların müşterek arzusu olan kutsal ve hayırlı bir yatırım olarak sunarken, Hattın inşa amacını da, öncelikli olarak hac farızasını kolaylaştırmak olarak vurgulamıştı. Gazeteler de, Hicaz topraklarını baştan sona katedecek demiryolunun sağlayacağı dinî, sosyal ve ekonomik faydalar üzerinde durmaktaydı.²⁷³ Gazetelerde yayınlanmak için hazırlanan resmî ilanlarda, Hicaz Demiryolu'nun Müslümanların ortak eseri olacağı ve Hattın, haccı herkes için kolaylaştırmak düşüncesiyle plânlandığı ifade edilerek, inşaatın

²⁷¹ Ali Bilgenoğlu, **Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, İstanbul 2008, s.67.

²⁷² Numan Hazâr, **Küreselleşme Sürecinde Afrika ve Türkiye-Arap İlişkileri**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayınları, İstanbul 2011, s.54.

²⁷³ Ufuk Gülsoy, **Hicaz Demiryolu**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994, s.63-64.

tamamlanmasının Müslümanların yapacakları yardımlara bağlı olduğu söyleniyordu.²⁷⁴ Hicaz Demiryolu projesinin yalnız Osmanlıların değil Bütün Müslümanların ortak eseri olduğu ve İslamiyet'e bağlılığın bu dini maksatlı projeye destek vermeyi gerektirdiği tezi işlendi. Halka benimsetme yolunda din adamları ve tüccarlardan da yararlanıldı.²⁷⁵

Harcamalara Devlet Bütçesi yetmediği için finansman olarak Müslümanlardan toplanacak bağışlar ve Banka kredilerine başvurulmuştur. Hicaz Demiryolu'na yapılan ilk bağış elli bin lira ile II. Abdülhamid'den geldi. Padişahı, Sadırazâm Halil Rıfat Paşa, Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, Ticaret ve Nafia Nâzırı Zihni Paşa, Şurâ-yı Devlet Reisi Mehmed Said Paşa, Dâhiliye Müsteşarı Ahmed Refik Paşa, Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa, Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Abdullah Galib Paşa, Dâhiliye Nâzırı Abdurrahman Paşa birer maaşlarını bağışlayarak izledi. Çok sayıda memur kendi arzusuyla birer maaşını bağışladı. Bağışta bulunanları ödüllendirmek için İzzet Paşa'nın tavsiyesiyle nikel, gümüş ve altından Hicaz Demiryolu madalyaları ihdas edildi.²⁷⁶ Bu madalyalar birer ödül olmakla beraber projeye desteğin artmasını sağlamıştır. Yapımına 1 Eylül 1900'da başlanan Hicaz Demiryolu, 1908'de tamamlanarak hizmete sunulmuştur.

Hamidiye-Hicaz Demiryolu'nun sona erdiği akşamı üzerine Hac Muhafızı Abdurrahman Paşa'nın maiyyetinde hacı kafilesi yola çıkmıştır.²⁷⁷ Abdurrahman Paşa'ya bu görevine binaen ikinci rütbeden Nişan-ı Mecidî ihsanı ve birinci Osmani itası verilmiştir.²⁷⁸ 1319 senesinde Hac Muhafız Vekili Abdurrahman Paşa'ya altın Hicaz Demiryolu Madalyası verilmiştir. Memuriyetinin devamı da bir yıl daha uzatılmıştır.²⁷⁹

²⁷⁴ Ufuk Gülsoy, a.g.e., s.64.

²⁷⁵ Şimşirgil, a.g.e., s.151.

²⁷⁶ Şimşirgil, a.g.e., s.151.

²⁷⁷ BOA, Hamidiye-Hicaz Demiryolu'nun sona eren akşamı üzerine Hac Muhafızı Abdurrahman Pasa'nın maiyyetinde Zerka'ya müteveccihen hareket eden hacı kafilesi, Y.A.HUS,1321 L 05,23/2, 464/39.

²⁷⁸ BOA Hacc- Mevkib-ı Hacc-ı Serif Muhafızı Abdurrahman Pasa'ya tebdilen ikinci rütbeden Nisan-ı Mecidi ihsanı. Serif Muhafızı Abdurrahman Pasa'ya birinci Osmani itası, ı.TAL., ,1319 Ra 15/1, 271/64.

²⁷⁹ BOA,Mevkib-i Hacc-ı Serif Muhafızı Abdurrahman Pasa'nın memuriyetinin bir yıl daha devamı, DH.MKT.,1322 Ş 28, 908/7.

5. Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'nın, Üsküdar Tramvay ve Elektrik İmtiyâzını Talep Etmesi

6 Mart 1907'de Abdurrahman Paşa, Üsküdar ve Kadıköy taraflarında tramvay yapmak ve oraların elektrikle aydınlatılması için kendi namına verilecek imtiyazı talep etmiştir.²⁸⁰ Abdurrahman Paşa'nın bu talebi mecliste hararetli tartışmalara neden olmuş²⁸¹ ve Hükümetin bazı üyeleri tarafından ağır ithamlara maruz kalmıştır. Vükelâ ise diğer imtiyazlara kayıtsızlık gösterdikleri halde bu imtiyazın verilmemesine çalışmıştır. Paşa, vükelânın hakaretine hedef olduğundan bahs ile padişaha arzı şikâyet eylemiş ve verilecek imtiyazı da ret etmiştir. Ayrıca meclise devam etmeye de karar vermiş,²⁸² ancak kendisine gönderilen bir ferman ile meclise devam etmeye zorlanmıştır.

Abdurrahman Paşa'nın, Üsküdar Tramvay ve Elektrik imtiyaz talebinin sebebi olarak oğlu Arif Hikmet Paşa şunları söylemektedir.;

Kuru çeşmede harap bir halde bulunan yalının tamiri için hayli paraya ihtiyaç duyuldu. Osmanlı Bankasına ve esnafa olan borcun ödenmesi için Üsküdar Tramvay ve Elektrik imtiyâzına talep olundu. Paşa'nın maksadı, bu imtiyazdan hâsıl olacak menafî nakdiyye ile düyun tesviye ve yalının nevakısı ikmal edildikten sonra doğduğu Kütahya'da büyük ve mükemmel bir hastane ve ecdadının eseri olan tahıl pazârı camiinin yeniden inşasını sağlayacak vakıf kurmaktır.²⁸³

Padişah tarafından, Mecliste yaşanan münakaşanın arzı emredilince, sadrâzam da arızasını padişaha sunmuştur.²⁸⁴ Sadrâzam Yaşanan olayları ifade ederken, Abdurrahman Paşa'nın sandalyesini terk ile mindere çekildiğini beyan etmiştir. Said Paşa da "vükelâyı saltanatı seniyyeden oldukları halde böyle bir para kazânmak için kumpanyaları irza etmeye çabalamak ve bu suretle kesbi servet eylemek hiçbir suretle kabili kabûl şeylerden olmadığından böyle servete lanet olsun ve ben olsam

²⁸⁰ BOA, Üsküdar ve Kadıköy taraflarında tramvay inşası ve oraların elektrikle aydınlatılması için kendi namına verilecek imtiyaza dair, Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa'nın arızası, Y.EE., 1325 M, 21/3, 14/148.

²⁸¹ İnal, a.g.e., s. 1335

²⁸² İnal, a.g.e., s. 1335.

²⁸³ İnal, a.g.e., s. 1334.

²⁸⁴ BOA, Meclis-i Vükelâ'da vuku bulan münazaaya dair, Sadrazam ve Maarif Nazırı Hasim pasaların arizaları. Y.EE. 1325 M, 21/3, 14/148.

şimdi hâki payı şahaneden bundan afv edilmekliğimi talep ve istirham eylerim"²⁸⁵ demiştir.

İbnülemin, Abdurrahman Paşa'nın "şerefini az çok sarsan olaylardan birinin Üsküdar Tramvay ve Elektrik imtiyâzını talep etmesi olduğunu" yazmakta, maamafih bunun "bazı hayır eserleri kurmak" gibi maksadı hedeflediğini de nakletmektedir.²⁸⁶

Daha sonra, Üsküdar, Kadıköy ve Çamlıca taraflarında elektrik ile çalışan tramvaylar işletilmesi ve elektrik ile aydınlatma yapılması zımında Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa adına imtiyaz verilmesi için gerekli muamelenin yapılmasına karar verilmiştir.²⁸⁷ İstanbul gazetelerinde görüldüğüne nazâran, Sultan Abdülhamid Han, sevdiği vezirlerine "imtiyaz" ile ihsanlar verdiği anlaşılmaktadır.²⁸⁸ Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'ya, Üsküdar'dan Kadıköy'üne kadar elektrik tramvayı, Mekâtib-i Umumiye Müfettişi ve Tophane Nâzırı Zeki Paşa'ya İstanbul'un elektrik ziyasıyla tenviri ve Şeyhülislâm'a da Halep'ten sahile bir demiryolu imtiyazlarını vermiştir.²⁸⁹

D. Sadrâzam Halil Rifat Paşa'nın Rahatsızlığı Dolayısıyla Yerine Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'nın Vekâlet Etmesi

Halil Rifat Paşa, 6 seneden beri sadarete bulunmaktadır. Paşa, son zamanlarda ciddi bir şekilde rahatsızlanmış ve vazife göremez hale gelmiştir. İbnülemin'e göre, bu rahatsızlıkta Beyoğlu kabadayıları arasında faaliyet göstermiş olan oğlunun, kötü durumunun ve öldürülüşünün de büyük rolü vardır. Bu ailevi üzüntüler, 73 yaşındaki Halil Rifat Paşa'yı yatağa düşürmüştür.²⁹⁰ Halil Rifat Paşa'nın sadrâzamlığının son yılında aslen Midillili olan iki Fransız vatandaşı Lorando ve Tubini kardeşle-

²⁸⁵ İnal, a.g.e., s. 1337.

²⁸⁶ Ziya Nur Aksun, a.g.e., s.226.

²⁸⁷ BOA, Üsküdar, Kadıköy ve Çamlıca taraflarında elektrik ile çalışan tramvaylar işletilmesi ve elektrik ile aydınlatma yapılması zımında Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa adına imtiyaz verilmesi için gerekli muamelenin yapılması, İ.HUS.,1324 Ş 07,1, 9/146.

²⁸⁸ Sabri Arıkan (haz.), **Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı, İdealleri, İşleri, Tavsiyeleri ve Haberleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., C.1, 2006, s. 577.

²⁸⁹ Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000, 157-168. sayılar, s.11.

²⁹⁰ Ziya Nur Aksun, a.g.e. s.306.

rin 1875 yılından kalma alacakları yüzünden Fransızlar Midilli'yi işgal etmişlerdi.²⁹¹ İşgali önlemek maksadıyla yapılan Meclis-i Vükelâ toplantılarına hasta ve mecalsiz bir şekilde katılan Halil Rifat Paşa, Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa ile bu mesele yüzünden şiddetli bir şekilde tartışmış ve bu tartışma onu büsbütün perişan etmiştir. Hastalığı iyice artan Paşa bu yüzden Bâbiâli'ye de gelememiştir. Abdülhamid, vükelâ arasındaki ihtilaf sebebiyle sadaret makamının bu şekilde muallâkta kalmasına rıza göstermeyerek saray doktorlarını Sadrâzamı muayeneye gönderdi. Doktorlar Sadrâzam Halil Rifat Paşa'nın vazifesine devam edemeyecek kadar mecalsiz, manen harap ve günlerinin sayılı olduğunu bildirdiler. Bunun üzerine Abdurrahman Paşa, Sadaret kaymakamı sıfatıyla Sadrâzamlığa vekâleten tâyin edilmiştir.²⁹²

Bu hususta Meşîhâta Gönderilen Tezkere-i Resmiye Suretinin İçeriği;
Ma'rûz-ı bende-i dîrîneleridir ki,

Fehâmetli deletli sadr-ı a'zam paşa hazretlerinin mûcib-i te'essûf-i âllî olduğu vecihle hastalığı ziyâdeleşmiş olmasına ve evrâk ile iştigâl etmesi hastalığının iştidâdını mûcib olacağı etibbâ tarafından beyan olunmasına binâen müşârünileyh hazretlerinin iâde-i âfiyetine kadar adliye nâzırı ebhemetli devletli Abdurrahman Paşa Hazretlerinin makâm-ı sâmi-i sadârete ait vezâîfî sadr müşârünileyhe vekâleten îfâ etmesi şerefsudûr buyurulan irâde-i seniyye-i hazreti hilâfetpenâhî iktizâ-yı âlisinden olarak kendisine tebliğ edilmiş ve taraf-ı sâmi-i meşîhatpenâhîlerinden dahi makâm-ı vâlâ-yı meşîhatpenâhîlerine ait vezâîfin hazreti hilâfetpenâhîye kemâl-i sadâkatle hüsn-i îfâsına devam olunması irâde-i şerefsâdîra-i hazreti zıllullâhî iktizâ-yı âlisinden bulunmuş olmakla ol babda.

Fî 27 Ramazân Sene 1319 Fî 26 Teşrîn-i Evvel Sene 1317 mukâbele olunmuştur.²⁹³

9 Kasım 1901 (27 Recep 1319) Sadrâzam Halil Rifat Paşanın hastalığı esnasında meclisi vükelade riyasete aid vezâifin ifası 21 Receb 1319 ve sadrîâzam kesbi afiyet edinceye kadar mekâmı sadarete müteallik muamelatın rüyeti 27 Recep

²⁹¹ Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, (haz. Samih Nafiz Tansu), Pınar Yayınevi, İstanbul, 1964. s 41.

²⁹² Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990, s.101.

²⁹³ BOA, Sadrâzamanın rahatsızlığı dolayısıyla yerine Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'nın vekâlet edeceği. Y.PRK.BSK., 1319 B 27, , 65/74.

1319'da mâbeyn baş kitâbetinden kenduye tebliğ olundu. 5 Şaban 1319 (6 Kasım 1901) Selamı Şahane Taltifi Başkitabetin tezkiresinin sureti;

"Zatı samii Sadâret penâhînin rahatsızlığı mûlabesiyle Meclis-i Vükelada riyasete aid vezâifin tarafı valayı asafenelerinden ifası şeref sudur buyrulan irade-i seniye-i cenabı hilafet penah-ı iktizay-i âlisinden bulunduğu 21 Recep 1319 tarihli tezkire-i hususiyye ile tebliğ kılınmıştır. (27 Recep 1319 26 Teşrînievvel 1317 Ser Kâtibi hazreti şehriyari Tahsin).²⁹⁴

E. Halil Rifat Paşa'nın vefat etmesiyle Abdurrahman Paşa'nın Padişah'tan İkinci Defa Sadâret Teklifi Alması

İki ay kadar sonra (27 Teşrin-i Evvel 1317) Hlil Rifat Paşa vefat ederek adı geçen hastalığının ağırlaşması üzerine, on günden beri Sadâret Kaymakamı unvanıyla vekâlet etmekte bulunan Abdurrahman Paşa'ya ısrarla ikinci defa sadâret teklifi olundu.²⁹⁵ Abdülhamid, Tahsin ve Ragıp Paşaları sadaret teklifi için Abdurrahman Paşa'nın yalısına gönderdi. Başkâtip iradeyi tebliğ etti. Abdurrahman Paşa evvelki sözlerini hatırlattı; teklifi reddetti. Tahsin Paşa, padişahın Abdurrahman Paşa'ya emniyeti olduğundan bahse kalkıştı. Abdurrahman Paşa:

"Siz ki, zât-ı şahanenin yakınında bulunuyorsunuz, kendi hakkınızda emniyet bulunduğunu memul eder misiniz? Zât-ı şahane kimseden emin değildir. Bunu iyi bilmelisiniz" cevabıyla muhatablarını susturdu.²⁹⁶ Onun bu tereddüdünü gidermek için Başkâtip Tahsin, ikinci kâtip İzzet ve padişahın yakınlarından Ragıp ve Bekir Beyler her biri ikişer üçer defa gelip gittikleri halde Paşa'yı kabule yanaştıramadılar. Padişah'ın Abdurrahman Paşa'yı mutlaka sadarete getirmek istemesinde zahiren onun memleketçe namus ve iffetiyle tanınmış, cidden muhterem ve mübarek bir zat olmasından başka bir sebep görülemiyordu. Paşa merhumun sadâreti kabulden çekinmesinde Arif Hikmet Bey'in de tesirleri vardı. Her şeyi pek ince tetkik ve tefekkür eden Arif Hikmet Bey, Paşa'yı Adliye Nezareti'nden alınmak için kısa bir müddetle

²⁹⁴ İnal, a.g.e., s.1328.

²⁹⁵ Tepeyran, a.g.e., s.549.

²⁹⁶ Süleyman Kâni İrtem,, a.g.e., s. 47.

sadârete getirmek istenildiğine kanaatle hükmediyordu, buna ben de iştirak ediyordum”²⁹⁷ demiştir.

Mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa'nın hatıratında anlattığına göre, bir gün Abdurrahman Paşa kendisine:

“Halil Rifat Paşa'nın bu hastalıktan kalkamayacağı anlaşılıyor. Şayet bir emri hak vaki olursa sadâreti asla kabul etmemek azmindeyim. Kulağınızda bulunsun”²⁹⁸ demiştir.

Tepeyran; Arif Hikmet Bey o zaman Padişah'a damat olmadığı gibi gidişe göre böyle bir ihtimal de hatıra gelmiyordu. Paşa yedi seneden beri Adliye'nin her suretle istiklâlini Padişah'a karşı da muhafazâ ederek memurların azli, nasbı vesaire hakkında çıkan yolsuz ve istiklâli bozucu mahiyetteki iradeleri de red ile Padişah'ı kızdırmaktan geri durmadığı halde, memuriyetinin hallerini düzeltme yolundaki gayretle başarısı herkesin bildiği şeylerden olduğu için kendisinin sebepsiz yere Adliye'den alınmasının, memleketçe, pek fena bir tesir hâsıl edeceği düşüncesinin mahsulü olduğu sanılıyordu. Paşa'nın Vükelâ Meclisi'nde Padişah'ın arzusuna uygun olarak verilen bazı kararları da haklı itirazlarla baltalamaktan geri durmadığı için Sadaret makamına getirilmesinin bu kadar ısrarla arzu edilmesinden şüphelenmekte Arif Hikmet Bey'in hatta bizzat Paşa'nın hakları da vardı²⁹⁹demektedir.

Tahsin Paşa Hatıratında;

Hünkâr tekrar edip ısrar etmemizi emretti. Sultan Hamit gibi bir Padişahın ısrarı kolay kolay reddolunamazdı. Abdurrahman Paşa yumuşadı. Ancak Babiâlinin muamelâtına sarayın müdahale etmesini şart olarak ileri sürdü ve bunu imzası altında bir arıza ile bana verdi. Biz bu arizayı hâmilan saraya döndük, huzura gitmek için Hünkârın dairesine doğru yürüdüm. Kapıdan içeri gireceğim sırada arkadan bir muhasibin koşarak bana doğru geldiğini gördüm. Bu muhasip beni aramak için dairei kitabete gitmiş, hâlbuki ben Kuruçeşmeden geliyordum. Muhasip Ağa, "Efendim, acele sizi ferman buyurdular" dedi. Süratle dairei humayuna yürüdüm. Nöbetçi arz

²⁹⁷ Tepeyran, a.g.e., s.549,550.

²⁹⁸ Süleyman Kâni İrtem, **Sultan Abdulhamid: Yıldız Kamarillası**, haz. Osman Selim Kocaoğlu, Temel Yay., İstanbul 2003, s.47.

²⁹⁹ Tepeyran, a.g.e., s.550.

etti. İçeri çağrıldım. Hünkâr beni görünce Abdurrahman Paşa ile mülâkatım neticesini sormadan şu sözleri söyledi:

“Şimdi mabeyinci beylerden biri hemen Kuruçeşme’ye gitsin. Abdurrahman Paşa’yı görsün. Yalısında intizar etmesini söylesin.”

Huzurdan çıktım. Mabeyinci Bekir Bey’i çağırttım. Kuruçeşme’ye gönderdim. Bekir Bey gidip geldi. Paşa’yı bulmuş, iradeyi tebliğ etmiş. Yalısında bekleyecek imiş. Bu cevabı zatı şahaneye arz ettim. Ve aynı zamanda Abdurrahman Paşa’nın sadâreti kabul hakkındaki şeraiti havi arizayı Hünkâra takdim eyledim. Paşanın bu arizasını Hünkâr okumadan masanın üstüne koydu. Ben, Abdurrahman Paşa’ya sadâreti kabul ettirdiğimizi arza hazırlanıyordum. Hünkâr buna vakit bırakmadan:

“İsmet Bey’i Sait Paşa’ya gönderdim, şimdi gelecektir” dedi.

Sait Paşa’ya İsmet Bey’in gönderilmesi sadâret teklifi demekti. Sait Paşa’nın saraya gelmesi de bu teklifi kabul ettiğine delildi. Sultan Hamid, Abdurrahman Paşa’ya iki teklifte kabul ettirdiği sadâreti Sait Paşa’ya bir teklifle kabul ettirmişti.³⁰⁰

Tahsin Paşa’nın bu ifadesinden anlaşıldığı üzere, Sultan Hamid, önce Abdurrahman Paşa’ya teklifte bulunmuşsa da sonra Said Paşa’yı getirmeyi münâsip görmüştür.³⁰¹

Abdülhamid, kendisini sadâret makamına getirmek istediye de kabul etmedi. Israr edilince, Bâb-ı âli’nin eski istiklâli geri verilmek ve saraydan hiçbir şeye karışılmamak şartlarını ileri sürdü. Abdülhamid’in bunları kabulüne imkân yoktu, birden reddetmedi. 16 Kasım 1901 Cumartesi günü sadâret tevcihinin yapılacağı haber verildi. O da perşembe gecesı teşekkürnâme takdim etti. Cuma günü, meselenin pazar-tesiye kaldığı bildirildi. Bu sırada aleyhine birçok jurnallar verilmiş olduğunu ve bunların incelenmekte bulunduğunu duyarak müteesir oldu. Sadâret vekâletinden kat’i şekilde çekilerek yanındaki evrakı Bâb-ı âli’ye gönderdi. Abdülhamid, birçok vasıtalarla sadâreti kabul etmesinde ısrar etti. Abdurrahman Paşa kendisine kızan padişahın uzun müddettir muvaffakiyetle ifa ettiği Adliye nezaretinden azletmek istediğini, lâkin bahane bulamadığını sadâretten azlin ise daha kolay olacağını düşündüğü için ısrar ettiği kanaatindeydi. Bunun üzerine bazı şartlar ileri sürdü. Buna

³⁰⁰ Tahsin Paşa, **Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931, s. 58.

³⁰¹ Ziya Nur Aksun, a.g.e., s.307.

göre istediği zaman istifada serbest bulunacak, idâri ve mâli ıslahat mutlaka tatbik edilecek, sadâret makamında geçmeyen hiçbir arz Padişah tarafından kabul edilmeyecek ve Bab-ı âli'nin haberi olmadan saraydan hiçbir emir verilmeyecekti. Kendisi bu şartların kabul edilmeyeceğini biliyordu. Nitekim de edilmedi.³⁰² Aynı olayı farklı anlatımlarından yola çıkarak, Abdurrahman Paşa'nın teklifin kabulüne ilk önce yanaşmayıp ısrar sonrası bazı şartlar öne sürerek yanaştığıdır.

Tepeyran yine hatıratında; Namuslu ve değerli bir zat olan, Padişah'ın yakınlarından Emin Bey'le samimi bir dostluk peyda etmiştim. Emin Bey bir gün:

“Size gizli bir şey söyleyeceğim, fakat Paşa'ya söylememek şartıyla” dedi. Geçen gün Şevketmeab Efendimiz bana bir arıza göstererek: ‘Biliyor musunuz ya, Abdurrahman Paşa'yı sadarete getirmek istiyordum. Meğer onun fikrini bozan ve çok kötü şartlar teklif ettiren sabık Musul Vâlisi imiş, ne dersiniz?’ buyurdular. Arizayı yani tam manasıyla jurnalı³⁰³ okudum. Bunu takdim eden zatın adını söylemeyeceğim. Böyle kötü bir jurnal vermek alçaklığı kendisine yakıştırılmaz.”³⁰⁴

Emin Bey sözüne şöyle devam etti:

“Jurnal o kadar vicdansızca yazılmış, Padişah'ın en ziyade huylandığı noktalara o derece şiddetle dokunulmuştur ki, okurken tüylerim ürperiyordu. Ben böyle şeylere çok az karıştığım ve karıştırıldığım halde sizi, daha doğrusu hakikati müdafadan lisanımı zaptedemeyerek, 'Efendim, dedim, Hâzin Bey'i tanırım; Abdurrahman Paşa ile münasebeti evlât-baba gibidir. Paşa sadârete gelirse kendisi tabii istifâde eder. Şartlara gelince Hâzin Bey, Paşa'nın istediği şekilde sadâret makamına getirmeyeceğini takdir edemeyecek bir adam değildir. Aklı başında, düşünceli bir zattır. Arıza mündericatı tamamıyla iftiradır.” Bu sözler üzerine Şevketmeab ‘Ben de inanmadım ya' buyurdular.”

Bu jurnal meselesini ben Paşa merhuma söylemediğim gibi, birbirimizden gizli hiçbir şeyimiz olmadığı halde Arif Hikmet Bey' de (Paşa'nın oğlu) söylememiştim. Fakat bir müddet sonra ikinci Kâtip İzzet Bey'e sıkı bir intisabı bulunan adliye memurlarından biri tarafından jurnalın kimin tarafından takdim edildiğini ve içinde-

³⁰² Sertoğlu, a.g.e., s.3435.

³⁰³ Jurnalın hulasâsı; Paşa'nın sadareti kabule yanaşmayıp birtakım şartlar ileri sürmesinin nedeni, Jön Türklere Meyli olan Musul Vâlisi Hâzim'in, Paşa'nın sadareti ile memlekette büyük bir inkılâp yapmayı istemesidir.

³⁰⁴ Tepeyran, a.g.e., s.555.

kileri Abdurrahman Paşa tamamıyla öğrenmiş ve birkaç sebepten çok şaşmış ve mütesir olmuştur. Hayli zaman evvel vefat eden, maruf bir paşazâde ve bizzat paşa olan, hürriyetçilerden geçinen bu jurnalcının teşhirinde bir menfaat olmadığı için ismini yazmayacağım. Vaktiyle Abdurrahman Paşa merhumun lûtfuna mazhar olmakla beraber bu jurnalden yıllarca evvel ve sonra benim dostumdu.³⁰⁵ demektedir.

Bu arizadan dolayı Padişah, kendisine hiçbir kırgınlık eseri göstermediğinden Abdurrahman Paşa Adliye Nâzırlığı görevine devam etti.³⁰⁶

Hüseyin Cahit Yalçın anılarında, Abdülhamid döneminde sansür uygulamasına takılan Fransızca makalesinden dolayı, Makale sansür memuruna gönderildiğini ve sorgu sonrası mahkemeye çıkmayı beklerken başından geçen olayı şöyle aktarır:

Sorgu yargıcı Ali Rıza Bey, Abdülhamid'in o zorlu buyruğuna karşın bizi tutuklamak şöyle dursun, yargılanmamız için bir neden bulunmadığını söylemek derecesinde bir yiğitlik göstermişti ve Adâlet Bakanı Abdurrahman Paşa da bunu kabul etmiş, Saraya bildirmişti. Saraydan ikinci bir yazı daha. Saray, bizlerin cezasız kalmamızı kendine yediremiyor, gerçekten suçsuz olup olmadığımızı soruyordu. Namuslu ve mert Adliye Bakanı, bu ikinci yazıyı işleme bile koymadı. İkinci bir cevapla işi kestirdi, attı. Biz de kovuşturmadan kurtulduk. Bizim için yönetimle ilgili bir ceza da vermediler. 3 Ekim'de kapanan Servet-i Fünun, 22 Kasım'da tekrar çıkmaya başladı.³⁰⁷

Şu küçük olay Türk adliyesinin tarihine şeref veren örneklerden biridir. Basıkıcı ve zorba bir padişahın o kadar yıldırıcı bir buyruğu, namuslu Adliye Bakanının, yiğit ve dürüst bir sorgu yargıcının kişiliklerinde görünen ve kişileşen hak ve adâlet karşısında parçalanıyor, geçersiz kalıyordu. Sorgu yargıcı, başına bir bela getirmek için, aklanma yargısını mahkeme versin diye, bizi rastgele tutuklar ve mahkemeye yollayabilirdi. Bunu yapmadı. Bir dalkavuk adliye bakanı Sarayın hoşuna gitmek için, bizim külümüzü havaya savurmaya kalkar, hüküm giymemiz için yargıçlara buyruk verirdi. Yapmadı. Abdülhamid dönemi için bu çok büyük bir erdemdir. Türk adliyesi, en kara günlerde bile böyle erdemli adamlar yetiştirdi. Bunun ne bü-

³⁰⁵ Tepeyran, a.g.e., s.555-556.

³⁰⁶ Tepeyran, a.g.e., s.553.

³⁰⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, a.g.e., s.156.

yük bir hareket olduğunu ben iyice değerlendirdiğim için, bu anı karşısında saygıyla eğilmeyi bir görev sayıyorum.³⁰⁸ diye ifade buyurmuştur.

F. Meclis-i Vükela'ya Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa Tarafından Riyaset Edilmesi

Halil Rifat Paşa'nın rahatsızlığı döneminde, göreve devam edememesi nedeni ile iyileşinceye adar Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa,"Meclis-i Vükelâ'ya Riyâset'e vekâleten memur edildi. Sadr-ı âzamın hastalığı artınca da, makam-ı samii sadarete ait bilcümle evrak ve muamelatın itâ ve maruzatın arz-ı irâde olundu.³⁰⁹

1320 yılında Meclis-i Vükela'ya Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa tarafından riyaset edileceğine emr-u ferman gelmiş ve kısa süre bu görevi ifa etmiştir. Vesika'nın içeriği;

Bugünkü Meclis-i Vükelâya Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa Hazretleri tarafından riyâset olunması telgrafla müşârûnileyh Abdurrahman Paşa Hazretlerine tebliğ olduğu ve ma'rûzâtın akşam taraf-ı âciziden takdim kılınacağı şimdi alınan telgraf üzerine ve onu müteâkip gelen tezkere-i sâmiye-i dâverîlerine cevâben arz olunur.

Ferman Fî 12 Şevval Sene 1320 Fî 29 Kânûn-i Evvel Sene 1318, Sadrâzam.³¹⁰

Abdülhamid'in yeni kabineyi onaylamasından sonra, Hatt-ı Hümayûn halka duyurulmak üzere 1 Ağustos gecesi Bâbıâli'ye gönderildi.³¹¹ Said Paşa Kabinesi 1 Ağustos gecesi açıklanmış ve ertesi gün Saray'da yemin töreni yapılmıştı. Bir önceki Said Paşa Kabinesi'nde Adliye nâzırı olan Abdurrahman Paşa ve Kâmil Paşa Meclis-i Vükela Memuriyetlerine atanmışlardı.³¹² İlk atamaların yapılacağı günlerde, Âyan üyeliğini sağlık nedenleriyle reddeden eski sadrâzam Abdurrahman Nureddin Paşa'ya kabul ederse Âyan üyeliğine atanacağı oğlu Damat Arif Hikmet Paşa kanalıyla bildirilmişti. Padişahın irade-i seniyyesi üzerine atama tezkeresi (8 Aralık 1908) Teş-

³⁰⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, a.g.e., s.156.

³⁰⁹ Ahmet Emin Yaman, a.g.e., s.201.

³¹⁰ BOA, Meclis-i Vükela'ya Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa tarafından riyaset edileceği, Y..A...HUS., 1320 L 12, 439/69.

³¹¹ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.163.

³¹² Kansu, a.g.e., s.164.

rifat Nâzırı Galip Paşa tarafından Arif Hikmet Paşa'ya tebliğ edilmiştir. Ancak Nureddin Paşa görevi reddetmiştir.³¹³

Abdurrahman Nureddin Paşa, Ferid Paşa'nın sadareti sırasında³¹⁴ araları açıldığından Ferid Bey'in sadareten azline kadar hükümet toplantılarına katılmamıştı. Sadarete Said Paşa geçince, meşrutiyet meselesinin müzakeresi için Nureddin Paşa'yı meclise davet etti. Bunun üzerine Paşa, sarayda toplanan Vükelâ meclisine katılmıştır. Meşrutiyet'in ilânı üzerine Adliye nâzırlığı Hasan Fehmi Paşa'ya verilip kendisi 'Meclisi Vükelâya memur' yani devlet bakanı olmuş ancak dokuz gün sonra emekliliğini istemiştir.³¹⁵

G. Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'ya Murassa İftihar Nişânı ve İhsanı Altın Liyakat Madalyası İtâsı

Abdurrahman Paşa 1895 yılında adliye nâzırı olduğunda maaşı kırk bin kuruşken çalışmalarındaki gayret ve başarısından dolayı 1905 yılında maaşı kırk altı bin kuruşa yükseltildi.”³¹⁶

Abdurrahman Paşa, Adliye Nâzırlığı görevini ifa ederken kendisine 1318 yılında murassa iftihar nişanı ihsan edildi. Belgenin içeriği;

Mâ'rûz-ı Çâkerkemîneleridir ki

Adliye nâzırı ebhemetli devletli Abdurrahman Paşa Hazretlerine murassa iftihar nişan-ı âlisi ihsan buyurulmuş olduğundan muamele-i lâzımenin îfâsı şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî iktizâ-yı âlîsinden olmakla ol babda emr ve ferman hazreti veliyyü'l-emrindir.

Fî 21 Zilhicce sene 318 Fî 29 Mart Sene 317 Serkâtib-i Hazreti Şehriyârî.³¹⁷

1320 senesinde de altın liyakat madalyası ita edilmiştir.

Belgenin içeriği;

Ma'rûz-ı Çârkemîneleridir ki

³¹³ Hüseyin Aliyar Demirci, **İkinci Meşrutiyette Âyan Meclisi 1908-1912**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2006, s.71.

³¹⁴ Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'nın, Üsküdar Tramvay ve Elektrik İmtiyâzını Talep Etmesi ile Mecliste tartışma çıkmıştı. Bu konuya binaen Paşa, bir süre meclis toplantılarına katılmamıştır.

³¹⁵ Sertoğlu, a.g.e., s.3435.

³¹⁶ Demirel, a.g.e., s.44.

³¹⁷ BOA, Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'ya murassa iftihar nişanı ihsanı, İ.TAL., 1318 Z 21, 247/35.

Adliye nâzırı ebhemetli devletli Abdurrahman Paşa Hazretlerine altın liyâkat madalyası ihsan buyurulduğundan muamele-i lâzımenin îfâsı şerefsudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî icab-ı celbinden olmakla ol babda emr ve fer-man hazreti veliyyü'l-emrindir.

Fî 28 Cemâziye'l-Evvel Sene 32 ve Fî 19 Ağustos Sene 318. Serkâtib-i Hazreti Şehriyârî.³¹⁸

Abdurrahman Nureddin Paşa 1908'da emekliliğini talep etmiş, Kendisine teklif edilen A'yan a'zalığine da kabul etmeyerek kalabalık ailesine rağmen az bir maaşa kanaat zorunda kalmıştır.³¹⁹ Abdurrahman Nureddin Paşa, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra 1908 (1326) Adliye Nâzırlığından emekli olmuştur.³²⁰ Meşrûtiyet'e kadar 13 yıl adliye nezâretinde bulunmuş ve istibdâdın koyulaştığı bir devirde, Türk adliyesini, Türkiye tarihinde örnek bir şekilde yönetmiştir. Padişah dâhil, hiçbir tesiri, adâlet işlerine karıştırmamış,³²¹ dürüstlüğü ile tanınmış vezirlerdendir.³²²

Necip Fazıl, "İkinci Abdülhamid" isimli kitabında;

"Abdülhamid, adâlet teşkilâtının başında öyle iki vezir kullandı ki ilimde, imanda, ahlakta, dünya çapında birer şahsiyet belirtiyorlardı: Ahmet Cevdet Paşa ve Abdurrahman Paşa. Abdülhamid, bu iki şahsiyette, adâlet cihazını temsil ve liyakatinin en parlak örneklerini bulmuştu. İkisi de eser, prensip ve üstün ideal sahibidir" demektedir.

Bundan dolayıdır ki, Abdurrahman Nureddin Paşa'nın uzun Adliye Nâzırlığı, Türk adâlet tarihinde başlı başına bir tedkik mevzuudur.³²³

H. Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Vefâtı

Abdurrahman Paşa Adliye nâzırı olarak, Adliye teşkilâtını büyük bir azim ve ferâsetle idare etmiştir. Adâleti dik duruşu ile örnek bir tavır sergilemiştir. Nâzırlığı sırasında adliyenin istiklâlini temin ve bunu Padişaha karşı müdafaa etmiştir. Prensiplerine sadık olup bunlardan fedakârlıkta bulunmaz, memlekete hizmet konusunda

³¹⁸ BOA, Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'ya altın Liyakat Madalyası itası, İ.TAL., 1320 Ca 27, 284/13.

³¹⁹ Sertoğlu, a.g.e., s.3435.

³²⁰ Tektaş, a.g.e., s.651.

³²¹ Yılmaz Öztuna, **II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti**, s. 66.

³²² Ali Said, **Saray Hatıraları, Sultan Abdülhamid'in Hayatı**, Nehir Yay., İstanbul 1994, s.179.

³²³ Mustafa Müftüoğlu, a.g.e., s. 169.

kendi şahsi ikbalini düşünmezdi. Devrinde nâzırlık ve sadrazamlık etmiş bulunanlar bir hayli servet sahibi oldukları halde, kendisi yalnız maaşıyla yetinmiştir. Buna rağmen bir daha memuriyet kabul etmemek hususunda verdiği karara sadık kalarak Devlet şurası üyeliğini reddedip zaruret içinde yaşamış³²⁴ ve nihâyet meşrutiyette tekaüd edilerek, dört sene yaşadıktan sonra M. 6 Ağustos 1912 (H.1330) tarihinde İstanbul'da vefat etmiş, naaşı Fâtih türbesi haziresine defnolunmuştur.³²⁵

Kabri Fâtih türbesi haziresindedir (bkz. Resim 6).³²⁶ Sadr-ı esbak Abdurrahman Paşa'nın defin masrafları için padişah tarafından ihsan edilen paranın hazinece tesviyesi sağlanmıştır.³²⁷

³²⁴ Sertoğlu, a.g.e., s.3435.

³²⁵ Danişmend, a.g.e., s.109.

³²⁶ Tektaş, a.g.e., s.651.

³²⁷ MB.İ.,162/58 Vefat eden Sadr-ı esbak Abdurrahman Paşa'nın defin masrafları için padişah tarafından ihsan edilen paranın hazinece tesviyesi,1330, Ş. 1.

V. BÖLÜM

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA’NIN ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

A. Şahsiyeti

Abdurrahman Paşa, vakar ve haysiyet sahibi, dürüst ve namuslu, geniş bilgili, dirayet ve liyakatli bir devlet adamıydı.³²⁸ Abdurrahman Nureddin Paşa, bir vücutta bir arada, kolay bir şekilde bulunamayacak olan yaratılıştaki, Allah’ın verdiği güzelliklere ve özelliklere sahip biri idi. Namus ve vicdanı da beyaz sakalı gibi ak ve temiz idi. Gerek bilgisini ve kültürünü artırmak gerekse üstlendiği memuriyet vazifesini hakkıyla yerine getirmek için gece gündüz demeden aralıksız çalışırdı.³²⁹ Abdurrahman Paşa, dürüst bir devlet adamı olduğu için daima doğrunun ve haklının yanında yer alması; fakirleri, düşkünleri, yoksul ve kimsesizleri korumuştur.³³⁰

O, pak ve nezih bir geçim yolu takip ederek paradan çok haysiyetini sevmiş ve onu her zaman korumuştur. Akılâne ve arifâne hizmetler etmiştir. Kuvvetli bir hafızaya sahip ve bünye olarak ölçülü ve kuvvetli biri idi. Ahlakı son derece sağlam. Dindar ve inancı bütündü. İffet ve istikameti o derecede idi ki, bir şekilde kendisine muğber olanlar bile onun doğruluğunu inkâr edemezlerdi. Bazılarının kibir ve azâmet sahibi dedikleri onda sadece vakardan ibaret olmuştur.³³¹

Paşa'nın kibrinden, azâmetinden bahsedenler, onun Nakşibendi'liğine Halidî koluna mensup bir derviş olduğunu ve hususi halini bilmeyenlerdir.³³² Abdurrahman Paşa bir teftiş için Bolu'ya gittiğinde şehrin tanınmış şahsiyetleri kendisini ziyarete gelirken şöhretini daha önceden duyduğu Şevki Efendi'nin kendisini ziyarete gelmemesi dikkatini çekmiş, şeyhi ziyaret ederek uzun uzadıya sohbet etmiştir. İntisab arzusu belirince de Vâli'ye kendi şeyhi olan Mudurnu'da Şeyh Seyyid Halil Rahmi Efendi'yi tavsiye etmiştir. Abdurrahman Paşa Mudurnu'ya giderek son günlerini yaşayan Halil Rahmi Efendi ile görüşmüş, tavsiyelerini dinlemiş, intisâb etmiş, vefatın-

³²⁸ Sertoğlu, a.g.e., s.3435.

³²⁹ Abdulkadiroğlu a.g.e., s.8

³³⁰ **Kastamonu Vilayeti Salnamesi**, 3 Şubat 1883, sayı: 471, Kastamonu Vilayet Matbaası, Kastamonu.

³³¹ Abdulkadiroğlu a.g.e., s.8

³³² Tepeyran, a.g.e., s.59.

dan sonra vekil bıraktığı Bolu'da münzevi yaşayan İbrahim Efendi'ye intisâbını yenilemiştir. Daha sonra Abdurrahman Paşa Kastamonu'da Şeyh Şâban-ı Veli Âsitâne-si'nde Şevki Efendi'nin vefatıyla boş kalan makama İbrahim Efendi'yi getirerek, Hem Şeyhine hem de Vâlisi bulunduğu şehrine hizmet etmiştir. Vâli Abdurrahman Paşa Kastamonu'dan ayrılınca kadar her cuma gecesi ve gündüz namazlarını Şâban-ı Veli Camii'nde kılmıştır.³³³

Kendisi Halveti şeyhlerinden Mudurnulu Şeyh Seyyit Halil Rahmi Efendi'den icazet almıştır. Ayrıca Abdurrahman Paşa'nın vâliliği sırasında Şâbaniliğe bir takım hizmetleri de olmuştur. Vâli Taşköprü'de Şeyh Şaban Veli'nin doğduğu ev ile yanındaki mescid ve kuyuyu ziyaret edip kasabada bir mahalleye Şâbaniye ismini vermiştir. Öte yandan dönemin postnişini Şeyh Said Efendi'nin siyasete uzak ve bu tür yakınlığı uygun görmeyen bir tavrı olduğu nakledilmiştir. Bir defasında Kastamonu Vâlisi Abdurrahman Paşa bir miraç gecesi tekkeye sandık dolusu mum ile almış kurş hediye gönderdiğinde, Şeyh Said Efendi “Şeyh Şaban Veli'nin Paşa'nın ne mumuna ne de parasına ihtiyacı yoktur” diyerek hediyeleri geri çevirmiştir. Bunun üzerine Paşa, “Vekîl-i post-nişin cenâb-ı Şeyh Said Sultan / Cenâh-ı Rif'ati elbette umuma sây ü bândır bu” beytini yazmıştır.³³⁴

Abdurrahman Paşa, bütün vilayet ahalisi üzerinde "velâyet-i âmme"siyle (herkesin velisi) kalmaz; din ve ırk farklarına bakmadan her ailenin, her ferdin velisi, babası gibi hareket ederdi. Bundan dolayı herkes de onu candan severdi.³³⁵ Altmış yıla yakın memuriyet hayatında hep doğru ve dürüst olmayı, görevini eksiksiz yapmak için aşırı titizliği ve emrinde bulunanlara adâletle muamele etmeği şiar edinmişti. Kastamonulular tarafından paşanın çok sevilmesinin sebeplerinden birisi de onun imarcı bir vâli olması ve haksızlığa uğrayanların haklarına sahip çıkmasıdır. Paşa, nüfuzlu kimselerin halk üzerindeki tahakkümünü kırmak için halkla görüşmüş ve halka yaklaşmıştır. Azâmeti ve sert mizaçlı olmasına rağmen bu mütevâzı hareketi halkın sevgisini cezbetmiştir.³³⁶

³³³ Mahmut Yücer, a.g.e., s.720.

³³⁴ Fahri Maden - Mustafa Eğilmez, “XIX. Yüzyılda Şeyh Şaban Veli Külliyesi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 42, 2014, s. 58.

³³⁵ Tepeyran, a.g.e., s.78.

³³⁶ Abdulkadiroğlu a.g.e., s.8.

Kastamonu'nun ileri gelen eşrafını az çok misafir odasında beklettiği halde, fakirleri, bilhassa köylüleri derhal kabul eder ve sözlerini pek dikkatle dinlerdi. Şaşılacak bir hafızası olan Paşa, Kastamonu'da dokuz sene kadar kalarak her tarafı birkaç kere dolaştığı için, köylerin birçoğunu ve ahaliden ileri gelenleri tanır, bir iş için kendisine müracaat edenleri ahbapça kabul eder, işlerini süratle takip ettirirdi.³³⁷ Uzun yıllar Paşa'nın maiyyetinde bulunan Ebubekir Hâzım Bey'in yazdıkları, Abdurrahman Paşa'yı tanımak bakımından mühimdir.³³⁸

Tepeyran, hatıralarında; “Abdurrahman Paşa yalnız gündüzleri değil, geceleri de ezani saat dörde, beşe kadar çalışırdı. Büyük devlet adamlarından tanıdıklarım arasında onun kadar bütün fikir ve zamanını vazifesine hasretmiş bir zata rast gelmedim”³³⁹ demektedir.

Ömründe doğruluktan ayrılmamış olan Abdurrahman Paşa, II. Abdülhamid devrinin sarsılmaz bir iffet ve nâmus âbidesi sayılır. Birçok vaziyetlerde hakkı müdâfaa için pâdişahın irâdesini bile reddedecek kadar celâdet ve metânet göstererek kendisinden sonraki nesillerle devirlere örnek olmuştur.³⁴⁰ Nâzırlığı sırasında adliyenin istiklâlini temin ve bunu padişaha karşı müdafaa etmiştir. Prensiplerine sadık olup bunlardan fedakârlıkta bulunmaz, memlekete hizmet konusunda kendi şahsi ikbalini düşünmezdi. Devrinde nâzırlık ve sadrîâzamlık etmiş bulunanlar bir hayli servet sahibi oldukları halde, kendisi yalnız maaşıyla yetindiği, ailesi kalabalık, şahsen cömerd ve eli açık olduğu için Meşrutiyetten sonra bütün maaşlarda yapılan indirmeler yüzünden zarurete uğramıştır. Buna rağmen bir daha memuriyet kabul etmemek hususunda verdiği karara sadık kalarak Devlet şûrası üyeliğini reddedip zaruret içinde ölmüştür.³⁴¹

B. Hâmil Olduğu Nişân ve Madalyalar

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde değişik tasnif gurupları içerisinde çok miktarda nişan ve madalya defteri bulunmaktadır, ayrıca "Taltifât İrâdeleri" kataloglarında, madalya ve nişan ihsan edilen kişilerin isimleri ile bunların tarihleri ve veri-

³³⁷ Tepeyran, a.g.e., s.62-63.

³³⁸ Mustafa Müftüoğlu, a.g.e., s. 166.

³³⁹ Tepeyran, a.g.e., İstanbul 1994, s.54.

³⁴⁰ Danişmend, a.g.e., s.109.

³⁴¹ Sertoğlu, a.g.e., s.3435.

liş sebepleri yazılıdır. Genel bir tanım yapmak gerekirse, madalya ve nişanlar, bunları verenler açısından hükümlerlik simgesi ve o toplumun bağımsız bir devlet olduğunun vurgulanması, bununla beraber diğer kişileri de özendirmek ve devlete olan bağlılıklarını sağlamak amacı da güden, alanlar açısından da belirli bir onurun, üstün başarı ve yararlılığın, bazen belirli bir makama atanışın sembolleri olarak nitelendirilir.³⁴²

Abdurrahman Paşa, Abdülhamid döneminin değerli ve dürüst devlet adamlarından birisidir.³⁴³ Paşa hayatı boyunca birçok nişan ve madalyaya layık görülmüştür. Bunlardan bazıları;

Abdurrahman Paşa'ya; Aydın vâlisi iken nişan-ı Osman-i (1309), Edirne Vâlisi iken imtiyaz nişanı (1311), Adliye Nâzırı iken murassa iftihar nişanı (1318) ve altın liyakat madalyası (1320) verilmiştir. Altın ve gümüş imtiyaz, altın liyakat, altın hicaz demir yolu, hareketi arz, tesisatı askeriyye, Yunan muharebesi, iane sergisi madalyaları. İran'ın birinci rütbe şir-ü hurşid ve murassa timsali şah-i, Habeşin birinci rütbe mührü Süleyman, Bulgar'ın murasa sent aleksandır, Romanya'nın birinci etüval dö rumani, İtalya'nın birinci rütbe sen morise lazâr nişanları³⁴⁴ gibi.

C. Eserleri

Abdurrahman Paşa'nın, Kastamonu Vâliliği sırasında yaptırmış olduğu, bugün de Deftardarlık olarak da kullanılan Mekteb-i İdâdi, Kültür Merkezi olarak kullanılan Hapishane, Askerlik dairesi ve Saat Kulesi şehrin en güzel mimari eserleridir. Bunlar, Enis Paşa zamanında yapılan Vilayet konağıyla beraber Cumhuriyet Alanını güzelleştiren eserler olup maddi sahada Abdurrahman Paşa'yı yaşatan en güzel abidelerdir.³⁴⁵

Bu dönem günümüze ulaşabilen eserlerden en iyi örneklerden biri de Kastamonu hapishanesidir ki günümüzde İl Kültür Müdürlüğü idarî binası olarak kullanılmaktadır. Kastamonu hapishanesi (bkz. Resim 7) 1886 yılında mevcut olan ha-

³⁴² Metin Üreten, **Osmanlı Madalyaları ve Nişanları Belgelerle Tarihi**, DMC Yay., İstanbul 2001, s.12.

³⁴³ Kamil Paşa, **II. Abdülhamid'in Sadrâzamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları, Polemikleri, Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri**, çev. Gül Çağalı Güven, Arba Yay., 1991, s. 336.

³⁴⁴ İnal, a.g.e., s. 1339.

³⁴⁵ Eski, a.g.e., s.35.

pishanenin yanmasından sonra Abdurrahman Paşa'nın emriyle 18 Mart 1888 yılında yeniden yapımına karar verilerek temeli atılmıştır. Hükümet konağının bulunduğu meydanda yer alan iki katlı, orta kısım açık avlulu, kârgir bir yapıdır.³⁴⁶ 27 Aralık 1888'de bitmiştir. Hapishane binasının hemen yanında ise yine vâli Abdurrahman Paşa tarafından yaptırılan Kastamonu İdadisi (bkz. Resim 8) bulunmaktadır.³⁴⁷

H. 17 Recep 1302 / M. 2 Mayıs 1885 yılında, Vilayet İdare Meclisince oluşturulan komisyon tarafından Mekteb-i İdadi şartlarına uygun bir okul yapımına karar verilerek temel atma töreni yapılır. 1887 Eylül ayında resmi açılışı yapılır.³⁴⁸ Kastamonu İdadisi yani Abdurrahman Paşa Lisesi olarak ta bilinen bu bina için hükümet tarafından 8.500 Osmanlı Lirası harcanmıştır. Yapı, elli yatılı talebeyi alabilecek şekilde inşa edilmiştir.³⁴⁹ Okulun orijinal planı Topkapı Sarayı Arşivinde 9474 no ile kayıtlı bulunmaktadır. 1887'de okul iki sınıf, 1888'de üç ve 1891-1892'de sınıfların adedi beşe çıkarılmış ve okul yatılı olmuştur. Aynı yıl içerisinde eğitim yedi yıla çıkarılarak okul ilk mezunlarını vermiştir. 1908'de ise Mektebi Sultanî olmuştur. 1923'te liseye çevrilmiştir. 1927'de Kültür Bakanlığı tarafından genişletilmesi uygun görülerek yeniden inşaatı uygun görülmüştür.³⁵⁰ Bu tarihi lise, günümüze kadar Defterdarlık binası olarak da hizmet etmiştir.

Yine Maarif Komisyonu'nun kararı üzerine Askeri Rüştîye de açılmasına karar verilerek okulun temeli 1883 senesi mayıs ayında günü atılmıştır. Okulda 25 Şubat 1884 tarihinde hizmete açılmıştır. Kastamonu'daki iki katlı vilayet binasının temeli de valiliği döneminde, 17 Mayıs 1890 günü atılmıştır.

1891-92 yıllarında eski Askerlik Şubesinin yangın sonucu harap olmuş ve yeniden inşa edilmiştir.³⁵¹ Bu tarihi mekân günümüzde de Askerlik Şubesi olarak kullanılmaktadır.

Bugün hâlâ kullanılmakta olan meşhur Kastamonu Saat Kulesi (bkz. Resim 9) de onun döneminin eserlerinden birisidir. Saat 1885 yılı Temmuz ayında gelmiştir. Saray üstü diye bilinen şimdiki yerine konmasına karar verilmiştir.³⁵²

³⁴⁶ Eyüpgiller, a.g.e.,s.179.

³⁴⁷ Seymen, a.g.e, s.301.

³⁴⁸ Eyüpgiller, a.g.e., s.178.

³⁴⁹ Hasan Ali Yücel, **Türkiye'de Ortaöğretim**, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1994, s. 506-508.

³⁵⁰ Behçet Ünsal, **Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Mimari Plânlar Üzerine**, Güzel Sanatlar Akademisi Yay., İstanbul 1963, s.169.

³⁵¹ Eyüpgiller, a.g.e., s. 191.

Onun vâililiği dönemindeki yapılan eserler arasında Kastamonu-İnebolu yolu, İnebolu Limanı, Hamidiye Camii ve Medresesi de bulunmaktadır. Ayrıca, Safranbolu ve Kargı ilçelerinde de posta merkezleri kurduştur.

1882 yılında kadın ve erkeklere mahsus olmak üzere iki hastane daha inşa edilmiştir.³⁵³ 5 Eylül 1883 tarihinde de İnebolu da frengi hastanesi, Sinop ilinde ise cezaevi yapılmıştır. 23 Şubat 1884'te Dâru'l-mu'allimin (öğretmen okulu) mektebi açılmıştır. Buna göre köy muallimleri ve köy imam-hatipleri buradan yetişmiştir.

Yine ihtiyaç dâhilinde yol yapımına önem vermiş; Bolu-Ankara Bartın-Safranbolu, Ankara-Çankırı, Kastamonu-Çankırı arası yollarını yaptırmıştır. Bu konu üzerinde hassasiyetle durmuş çalışmaları yakından takip etmiştir. Şehir içinde bulunan cephaneliği kaldırarak, tehlikeyi önlemek amacıyla 31 Mayıs 1300 / 12 Haziran 1884 tarihinde cephaneliği kışla deresi üstünde yaptırmıştır. 1884-1885 yıllarında Kastamonu Vâlisi Abdurrahman Nureddin Paşa tarafından kule inşa ettirilmiştir. Şehre hâkim nokta olan Saray üstü adıyla anılan tepede yer alan kule, 12 metre yüksekliğindedir ve kesme taş malzemeden yapılmıştır.³⁵⁴

Çankırı'ya gitmiş, orada da İdadi mektebinin yapılması için emir vermiştir.³⁵⁵ Kastamonu, Sinop, Bolu ve Çankırı'daki idadi mektepler, zührevi illet hastaneleri, şoseler hep onun gayretiyle meydana getirilmiş eserlerdendir.³⁵⁶ Bolu İdadisi de yine onun zamanında yapılmış ve Paşa bu okulun 15 Kasım 1304 tarihindeki açılış törenine katılmıştır.³⁵⁷

Edirne Vâililiği döneminde, mevcut medrese rüşdiye binası yıktırılarak arsasına, hâlen var olan okul binasının yapılmasına R.27 Mart 1311 / H.13 Şevval 1312 / M.23 Nisan 1894 Pazartesi tarihinde başlanılmış. 19 Ağustos 1312 Pazartesi / H.22 Rebiü'l âhir 1314 / M.30 Eylül 1896 tarihinde açılışı yapılmıştır. Yapılışı için 8400 lira para harcanmıştır.³⁵⁸ Yine Edirne'de bulunduğu dönemde, Hamidiye Sanayi

³⁵² Eski, a.g.e., s. 32.

³⁵³ Pars Tuğlacı, **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985, s.206.

³⁵⁴ Kemal Kutgün Eyüpgiller, **Bir Kent Tarihi Kastamonu**, Eren Yay., İstanbul, 1999, s.191.

³⁵⁵ Demircioğlu, Ziya, **Kastamonu Vâilileri 1881-1908**, Kastamonu,1973, s.19.

³⁵⁶ Tepeyran, a.g.e., s.78.

³⁵⁷ **Kastamonu Vilayeti Salnamesi**, Kastamonu Vilayet Matbaası, Kastamonu 11 Mayıs 1885, Sayı: 586.

³⁵⁸ Ratip Kazâncıgil, Nilüfer Gökçe, Ender Bilar, a.g.e., s. 238.

Mektebi binası (1895) ve Saat Kulesi kargir olarak yapılmış, H.1311 - M.1893-1894'te Kirişhanede bulunan Abdurrahman Camii'si tamir ettirilmiştir.³⁵⁹

³⁵⁹ Oral Onur, **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Edirne Yönetim Şekli ve Edirne Vâîleri**, Edirne Vâliliği Yay., Edirne 2014, s. 38 vd.

SONUÇ

Abdurrahman Nureddin Paşa, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve diplomatik gerilimlerinin zirve yaptığı, yeni arayışlarla çözüm üretmeye çalışan devlet ricâli arasından ortaya çıkan değerli bir şahsiyettir.

Abdurrahman Nureddin Paşa'nın başarılı hayatının temeli, iyi bir eğitim alması ve babası Vezir Hacı Ali Paşa'nın oğlu olarak Devlet memuriyetine ön hazırlıklı olarak başlamasına dayanır. Eğitim hayatına hususi muallimlerden ders alarak başlamış, bürokrasi diline ise babasının vâililiği döneminde Kethûdalık ve Divân Kâtipliği, Ticaret ve Ziraat Nâzırlığı gibi mülki işlerde bulunarak vakıf olmuştur. Babası edindiği tecrübeleri oğlu ile paylaşmış daha hayatta iken onun bazı görevlerde bulunmasını sağlayarak, teorik bilgisini pratiğe aktarmasına yardımcı olmuştur. Kuvvetli bir hafızaya da sahip olan Paşa, iyi bir Arapça ve Fransızca bilmektedir. Sürekli okuyarak kendini yetiştirmiş, edindiği bilgi ve tecrübesiyle de Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilatında önemli hizmetler sunmuştur.

Abdurrahman Nureddin Paşa, Sultan Abdülmecid döneminde çeşitli memuriyetlerde bulunduktan sonra, Sultan Abülaziz döneminde Osmanlı bürokrasisine dâhil olmuş, Sultan II. Abdülhamid döneminde ise Sadrâzamlığa kadar yükselmiştir. Kaynaklar onu iş bilir, güvenilir, dürüst ve kahraman bir devlet adamı olarak nitelendirmektedir. Paşa, mağrur, azâmet sahibi ve heybetli bir kişiliğe sahiptir. Paşa'nın, siyaseti çok iyi bilen ve nüfuzu olan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Abdurrahman Paşa, vâililikleri sırasında eğitim, sağlık, kültür, sosyal hizmetler, bayındırlık ve imar gibi birçok alanda hizmetleri bulunmuştur. Özellikle Kastamonu Vâililiği sırasında, merkezi siyasete uygun olarak uygulamış olduğu Eğitim politikası ve ismini minnetle andıracak olan eserleri, takdire şâyandır. Vilayet dâhilinde birçok yeni okul binası inşa ettirdiği gibi okulu olmayan köylerde okul açılması ve bu okullara gelir kaynağı temin edilmesi gibi birçok çalışmalar yürütmüştür. Bazı durumlarda devletin hazinesine yük olmadan yardımlaşma usulü ile ek gelir kaynağı oluşturarak imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Yürüttüğü imar politikalarında, halk devlet dayanışmasını sağlayarak çok cüz'i masraflarla kamu hizmet binaları inşa ettirmiştir.

Paşa'nın vâililikleri döneminde merkeze göndermiş olduğu lâyhalar, onun fikri kişiliğini, imarcı ruhunu ve yeniliklere açık görüşünü ortaya sermektedir. Karşısına çıkan sorunlarla mücadele etmeyi bilerek cesaret ve azminden söz ettirmiştir. Devletin ekonomisinin içinde bulunduğu durumun farkında olan Paşa, imar politikalarının bütçesini hazırlarken kendi masrafını çıkaran projeler sunmuştur. Bu da onun imarcı kişiliğinin yanın da tasarruf politikalarına verdiği önemi göstermektedir.

Padişah'a oğlunun izdivacı vasıtası ile yakın bilinen Paşa, bu konumunu avantajla çevirmemiş bizzat uzak durarak şahsiyet ve kişiliğinden taviz vermemiştir. Adliye Nâzırlığı görevini de başarıyla yerine getiren Paşa, eğitim ve liyâkata önem vermiş, Türk Hukuk Tarihine adını altın harflerle yazdırmıştır. Türk adliyesinin yetiştirdiği ender insanlardan biridir. Abdurrahman Nureddin Paşa, hayatı boyunca doğru bildiğini yapmaktan ve söylemekten çekinmemiştir. II. Abdülhamid devrinin sarsılmaz bir iffet ve nâmus âbidesi sayılır. Birçok vaziyetlerde hakkı müdâfaa için padişahın irâdesini bile reddedecek kadar celâdet ve metânet göstererek kendisinden sonraki nesillerle devirlere örnek olmuştur.

Nâzırlığı sırasında adliyenin istiklâlini temin ederek ve bunu padişaha karşı müdafaayı görev saymıştır. Prensiplerine sadık olup bunlardan fedakârlıkta bulunmamış, memlekete hizmet konusu olduğunda ise kendi şahsi ikbalini asla düşünmemiştir. Mahkeme azâlarının ve diğer adliye memurlarının namuslu ve işinin ehli kişiler olmasına dikkat ederek, özellikle adliye memurlarının rüşvet almalarına karşı savaş açmıştır. Hâkimlerin intihabı ile bizzat ilgilenerek adâlet mekanizmasını da ıslah etmeye gayret etmiştir. Abdurrahman Paşa'nın şerefini az çok sarsan olaylardan biri, Üsküdar Tramvay ve Elektrik imtiyâzını talep etmesi gösterilmiş lâkin, bunun gerekçesi ise muhtelif kaynaklardan elde ettiğimiz ifade ile "bazı hayır eserleri kurmak" olmuştur.

Dönemin kaynaklarına bakıldığında görülüyor ki devrinde nâzırlık ve sadrâzamlık etmiş bulunanlar bir hayli servet sahibi oldukları halde, kendisi yalnız maaşıyla yetindiği, ailesi kalabalık olduğu halde kendisi de cömert ve eli açık olduğu için II. Meşrutiyetten sonra bütün maaşlarda yapılan indirmeler yüzünden zarurete uğramış ama yine de bir daha memuriyet kabul etmemek hususunda verdiği karara sadık kalarak Devlet şûrası üyeliğini reddedip zaruret içinde ölmüştür.

Paşa'nın görevi ne olursa olsun çalışkanlığı dik duruşu ve tavizsiz tavrı ile kendisinden söz ettirmiştir. Birçok kişinin anılarında güzel bir insan olarak yer almıştır. Bu değerli zatın hayatı, Osmanlı tarihçileri için bilimsel araştırmalara konu olacak değerdedir. Nitekim biz de bu amaçla bu bilimsel araştırmayı yaptık. Tezimiz bu konuda yapılan ilk akademik çalışmadır. Tezimizin, bundan sonraki yapılacak çalışmalara bir basamak teşkil edeceğini düşünüyoruz.

Kıymetli şahsiyetine elimizden geldiği kadar temas etme imkânı bulduğumuz Abdurrahman Paşa'yı rahmetle anıyor, Yce Allah'tan af ve mağfired niyaz ediyoruz.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

BOA, DH SAİDd., 3/186.
BOA, MKT.MHM. , 96/1290.
BOA, İ..DH., 704/49291.
BOA, MB.İ., 31/89.
BOA, MB.İ., 34/138.
BOA, İ..MMS. , 69/3213.
BOA, Y.EE., 75/29.
BOA, Y..EE., 2/8.
BOA, İ..DH., 1246/97622..
BOA, İ..DH., 124/97933.
BOA, İ..DH., 1303/50.
BOA, İ.. TAL., 40/59.
BOA, Y..PRK.UM., 29/8.
BOA, DH.MKT., 52/3.
BOA, Y..PRK.BSK., 65/74.
BOA, Y.A.HUS., 439/69.
BOA, İ.. TAL., 247/35.
BOA, İ.. TAL., 284/13.
BOA, İ..DH., 1328/38.
BOA, DH.MKT., 908/7.
BOA, Y.EE., 14/148.
BOA, Y.EE., 14/148.
BOA, İ.HUS., 1, 9/146.
BOA, Y.A.HUS, 23/2, 464/39.
BOA, İ..TAL., 271/64.
BOA, Y.MTV., 10/19.
BOA, Y.E.E., 2/8.

ARAŞTIRMA VE KAYNAK ESERLER

Abdulkadiroğlu, Abdulkerim: "Abdurrahman Nureddin Paşa", **İlmî Araştırmalar**, S:13, 2002, s.7-16.

Acar, İsmail: **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Acehan, Abdullah: "Sürgün Bir Kalem Sahibinin Elinden Tutmak", **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, Cilt. 4, S: 1, 2011, s.303-328.

Agoston, Gabor: **Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç**, Çev. Kahraman Şakul, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Aksun, Ziya Nur: **II. Abdülhamid Han**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.

Aktepe, Mehmet Münir: **Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi**, TTK. Yay., Ankara, 1989.

Alkan, Necmettin: II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askeri Heyetinin Komutanı Otto Von Kaehler ve Her İki Tarafın Beklentileri, **Tarih Dergisi**, S:3, 2012, s.135-165.

Arıkan, Sabri (haz.): **Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı: İdealleri, İşleri, Tavsiyeleri ve Haberleri**, C. 1, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 2006.

Armaoğlu, Fahir: **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, TTK Yay., Ankara, 2003.

Bilgenoğlu Ali: **Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, y.y., 2008.

Bozan, Oktay: "Osmanlı Rus Savaşı'nın Diyarbakır Vilâyetine Etkileri ve Islahat Komisyonunun Faaliyetleri", **Turkish Studies**, C: 10, S:13, 2015, s.263-288.

Bozdağ, İsmet: **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002.

Bozkurt, Nurgül: "Bağdat Vilâyeti'nde Osmanlı Dönemine Ait Modern Askerî Okullar", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, 2017, S: 31, s.83-111.

Ceylan, Ebubekir: " **Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Osmanlı Irak'ına Dair 1880 Tarihli Lâyihası Üzerine**", Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi, C: XIX S:37 (2014/2), s.85-115.

Çağın Şerife: **Bir Hiciv Ustası Şair Eşref**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007.

Çelik, Halil İbrahim: "II. Abdülhamid Döneminde Yönetimde Değişim", **Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C:1, S:1, s.85-101.

Çetinsaya, Gökhan: "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'ta Tarikat Aşiret ve Siyaset", **Divan İlmî Araştırmalar Dergisi**, C:4 S:7, 1999, s.153-168.

Çetinsaya, Gökhan, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, S:47, 2016, s.353-409.

Çetinsaya, Gökhan: "Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkezîyetçilik", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi**, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yay., İstanbul, 2019, s.15-32.

Danişmend, İsmail Hami: **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Doğu Yayınevi, İstanbul, 2011.

Davison, Roderic H.: **Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)**, C.I-II, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

Demir, Enes: **Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Mîsâk-ı Millî II**, Hiperlink Yay., İstanbul, 2017.

Demirci Akyol, Esra: "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları", **Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi**, S:31, 2013, s 33-47.

Demirci, H.Aliyar: **İkinci Meşrutiyette Âyan Meclisi 1908-1912**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Demircioğlu, Ziya: **Kastamonu Vâlileri 1881-1908**, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu, 1973.

Demirel, Fatmagül: **Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faliyetleri (1876-1914)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2008.

- Draganova, Slavka: **Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu**, TTK Yayınları, Ankara, 2006.
- Ercoşkun, Tülay: "Salnamelere göre Kastamonu Vâlileri listesi", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C:54, S:2, 2014, s.365-394.
- Erendil, Muzaffer: **Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1976.
- Eroğlu, Cengiz, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi: "**Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat**" Orsam Yayınları, Ankara, 2012.
- Ertürk, Hüsamettin: **İki Devrin Perde Arkası**, (haz. Samih Nafiz Tansu), Pınar Yayınevi, İstanbul, 1964.
- Erüreten, Metin: **Osmanlı Madalyaları ve Nişanları Belgelerle Tarihi**, DMC Yayınları, İstanbul, 2001.
- Eski, Mustafa: "İnebolu Limanının Tarihçesi ve Önemi" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**", C. XIII, S:39, 1997, s.929-940.
- Eski, Mustafa: **Kastamonu Vâlileri**, Kastamonu Valili Yayınları, Ankara, 2000.
- Eyüpgiller, Kemal Kutgün: **Bir Kent Tarihi: Kastamonu**, İstanbul, 1999.
- Eyüpgiller, Kutgün - Topçubaşı, Mine: "19.Yüzyılda Kastamonu Eyaleti'nde Hükümet Daireleri, **İTÜ Dergisi**, C: IX, S:2, 2010, s.108-120.
- Gencer, Ali İhsan: "Berlin Antlaşması", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C:5, 1992, s. 516-517.
- Gökçe, Turan, **Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu (8-10 Nisan 1999) Bildirileri**, Türk Ocakları İzmir Şubesi, 2000, s.425-457.
- Gönüllü, Ali Rıza: "20.Yüzyılın Başında Burdur'da Asayiş Olayları (1912-1919), **I. Burdur Sempozyumu**", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Yay., Burdur, 2005, s.755-758.
- Güler, Selda: "İrak Sabîilerine Dair Bir Asayiş Dosyası (1873-1898)", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S:18, 2013, s.1-28.
- Gülsoy, Ufuk: **Hicaz Demiryolu**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Hazâr, Numan: **Küreselleşme Sürecinde Afrika ve Türkiye ve Afrika İlişkileri**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yay., Ankara, 2011.

Ilıkan, Faruk: **Eski Günlerde**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Işın, Ekrem, “Abdurrahman Paşa”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008.

İğdi, Özlem Gülenç: “Abidin Paşa’nın Ankara Vâliliği”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C:53, S:2, 2013, s.225-248.

İnal, Mahmut Kemal: **Osmanlı Devrinde Son Sadrâzamlar**, MEB. Yayınları, Ankara, 1957.

İrtem, Süleyman Kâni: **Bilinmeyen Abdülhamid Hususi ve Siyasi Hayatı**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul, 2003.

İrtem, Süleyman Kâni: “Saray ve Babıâlinin İçyüzü”, **Akşam Gazetesi**, Tefrika No:481, s.10.

İrtem, Süleyman Kâni: **Sultan Abdülhamid, Yıldız Kamerillası**, haz. Osman Selim Kocaoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2003.

Kamer, S. Tunay: “Öğretmen Yetiştirmede Kastamonu Kız İlköğretmen Okulu Uygulaması (1956-1975)”, **Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi**, C:1, S:2, 2012, s.1-18.

Kansu, Aykut: **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi, İstibdat Devri Müesseseleri**, TTK. Yay., Ankara 2011, C:VIII, s.453.

Karcı, Erol: “Hicri 1299 (1882) Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi’ne Göre Kastamonu Sancağı ile Bağlı Kazâların İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapılarına Dair Tespitler”, **Yerel Politikalar Dergisi**, S:2, 2012, s.116-147.

Kastamonu Vilayeti Salnâmesi, Matbaa-i Vilayet, Defa 15, H.1306, Kastamonu.

Kazâncıgil, Ratip: **Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi (1300-1994)**, Edirne Vâliliği Yayınları, İstanbul, 1999.

Kazâncıgil, Ratip - Gökçe, Nilüfer - Bilar, Ender: **Edirne'nin Eğitim Tarihi (İlk-Ortaöğretim 1361-2005)**, Edirne Vâliliği Yayınları, Edirne, 2006.

Keskin, Mehmet Ali: **İzmir Vâlileri**, Karınca Matbaacılık, İzmir, 1989.

Koçak, Asuman: "Salnamelere Göre Ankara Vilayeti (1871-1907)", Ankara, 2013.

Köksal, Ahmet: "Giritli Sırrı Paşa'nın Bağdat Valiliği", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C: XIV, S:1, 2014, s.197-236.

Kuneralp, Sinan: **Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber**, İstanbul, 1999.

Kurşun, Zekeriya: Mehmed Said Paşa Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri, Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul, 1991.

Küçük, Cevdet: **"II. Abdülhamid"**, TDV İslam Ansiklopedisi, C:1, s.216-224.

Lutskiy, Borisoviç: **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi**, Çev. Turan Keskin, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.

Maden, Fahri-Eğilmez, Mustafa: "XIX. Yüzyılda Şeyh Şaban Veli Külliyesi", **Vakıflar Dergisi**, S:42, 2014, s.51-67.

Mazâk, Mehmet: **Gündelik Hayatından Renklerle Eski İstanbul**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.

Mutlu, Şamil: **Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları**, Gökkubbe Yayınları, 2005.

Müftüoğlu, Mustafa: **Yalan Söyleyen Tarih Utansın**, Çile Yayınları, İstanbul, 1988.

Onur, Oral: **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Edirne Yönetim Şekli ve Edirne Vâlileri**, Edirne Vâliliği Yay., Edirne, 2014.

Ortaylı, İlber, **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enst. Yayınları, Ankara, 1974.

Ortaylı, İlber: **II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1981.

Özger, Yunus: "Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Layiha", **History Studies Ortadoğu Özel Sayısı**, C. 2, 2010, s.301-323.

Özgüldür, Yavuz - Özgüldür, Serdar: "1876 Anayasası'nın Hazırlanmasında Mithat Paşa'nın Rolü ve Fonksiyonu", Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi, S: 5, 1994, s.311-348.

Öztuna, Yılmaz: **II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti**, Kubbealtı Yayınevi, İstanbul, 2008.

Öztuna, Yılmaz: **Devletler ve Hanedanlar**, C. II, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara, 2005.

Öztuna, Yılmaz: **Tarih Sohbetleri 1**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012.

Pakalın, Mehmet Zeki: **Son Sadrâzamlar Ve Başvekiller**, C. V, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1948.

Paşa, Cevdet: **Tezâkiri Cevdet**, TTK. Yayınları, Ankara, 1991.

Paşa, Kamil: **II. Abdülhamid'in sadrâzamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın anıları: Polemikleri: Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri**, çev. Gül Çağalı Güven, Arba Yayınları İstanbul, 1991.

Paşa, Mahmud Celaleddin: **Mirat'ı Hakikat Tarihi**, Haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, İstanbul, 1983.

Paşa, Tahsin: **Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları**, Pergole Yayınları, İstanbul, 2018.

Paşa, Tahsin: **Yıldız Hatıraları ve Sultan Abdülhamid**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990.

Roberts, J. M.: **Avrupa Tarihi**, çev. Fethi Aytuna, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.

Roberts, J. M.: **Dünya Tarihi**, İdem Erman, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2013.

Said, Ali: **Saray Hatıraları: Sultan Abdülhamid'in Hayatı**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1994.

Sanay, Ayşe Belkıs: **Mithat Cemal Kuntay Hayatı Sanatı ve Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Sertoğlu, Mithat: **Mufassal Osmanlı Tarihi**, C. 4, TTK. Yay., Ankara, 2011.

Seymen, Lütü: **Üsküdar'a Kadar Kastamonu**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Süreyya, Mehmet: **Sicill-i Osmanî**, C. I, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1311.

Şakir, Ziya: **Abdülhamid'in Son Günleri**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2011.

Şen, Ömer: **Osmanlı'da Mahkûm Olmak Avrupalılaşıma Sürecinde Hapishaneler**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007.

Şenel, Şennur: "19.Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele", **Celal Bayar Ün. Sosyal Bilimler Dergisi**, C: XIII, S:1, 2015, s.256-274.

Şimşir, Bilal N.: **Bulgaristan Türkleri 1878-1985**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1986.

Şimşirgil Ahmet: **II. Abdülhamid Han**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019.

Tarih ve Toplum Dergisi, C:13, sayı: 76, Nisan, 1990.

Tektaş, Nâzım: **Sadrâzamlar Osmanlıda İkinci Adam Saltanatı**, Çatı Kitapları, İstanbul, 2009.

Tepeyran, Ebubekir Hâzım: **Hatıralar**, Pera Yayınları, İstanbul, 1994.

Tuğlacı, Pars: **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.

Tural, Erkan: "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye ve Mezâhip Nezareti'nde Bürokratik Reform", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 57, S:2, 2008, s.227-229,

Uşaklıgil, Halit Ziya: **Kırk Yıl**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1987.

Ünsal, Behçet: **Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Mimari Plânlar Üzerine**, Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri Yay., İstanbul, 1963.

Virginia, H.Aksan - Goffman, Daniel: **Erken Modern Osmanlılar**, Çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Yaman, Ahmet Emin: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sadrazamlık (1876-1922)**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara, 1999.

Yaramış, Ahmet: "Mısır'da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883-1907)", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C: 9, S:2, s.121-130.

Yalçın, Hüseyin Cahit: **Edebiyat Anıları**, Türk İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1975.

Yalçın, Soner: **Beyaz Türklerin Büyük Sırrı**, Doğan Kitap, İstanbul, 2011.

Yavuzalp, Nuh: **Elazığ Eğitim Tarihi**, Elazığ Milli Eğitim Müdürlüğü Yay., Elazığ, 2010.

Yurdakul, İlhami: **Aziz Şehre Leziz Su**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010.

Yücel, Hasan Ali: **Türkiye’de Ortaöğretim**, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1994.

Yücer, Hür Mahmut: **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**, İnsan Yay., İstanbul, 2004.

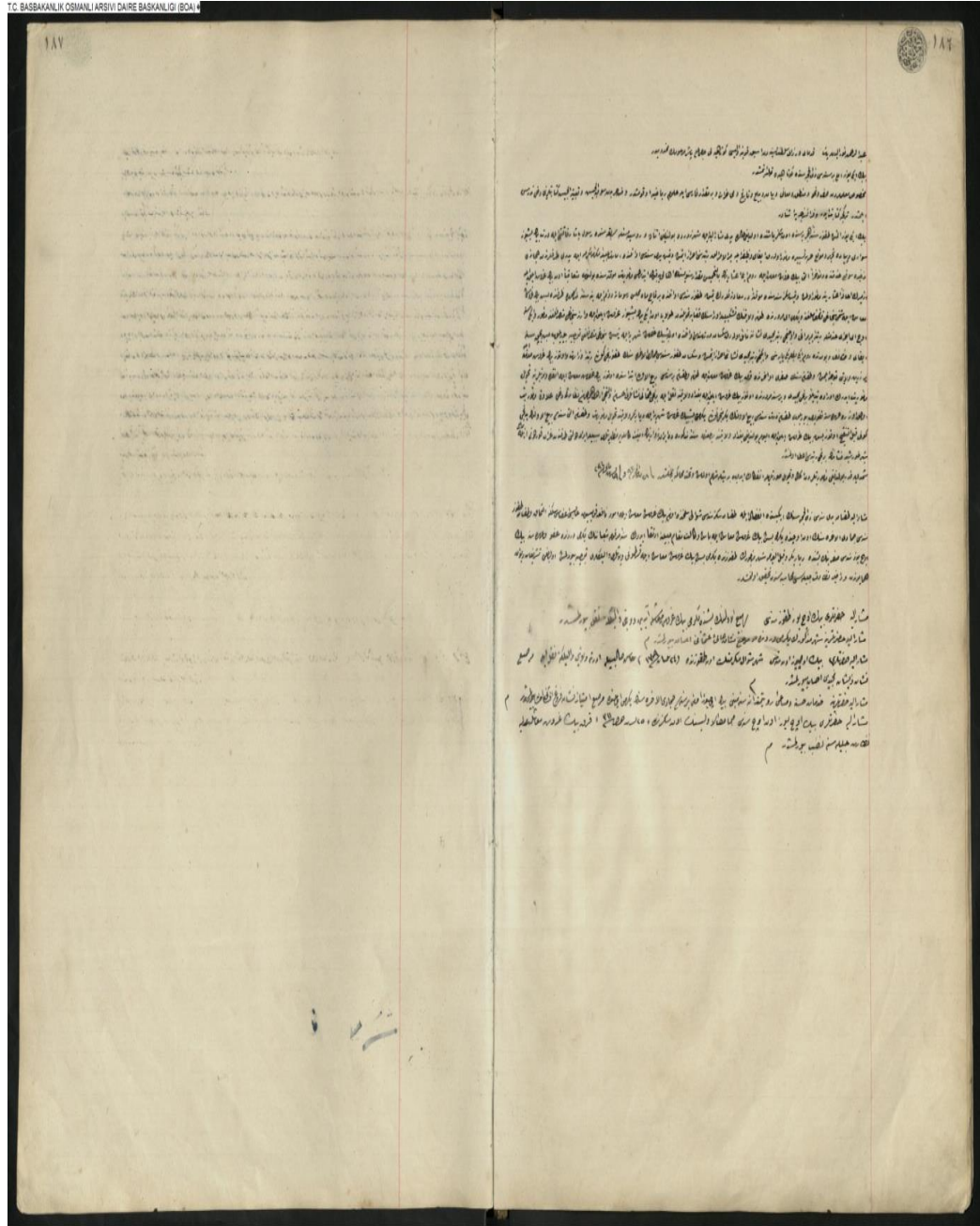
EKLER

Resim 1: Abdurrahman Nureddin Paşa

İnternet Sitesi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Abdurrahman_Nureddin_Paşa

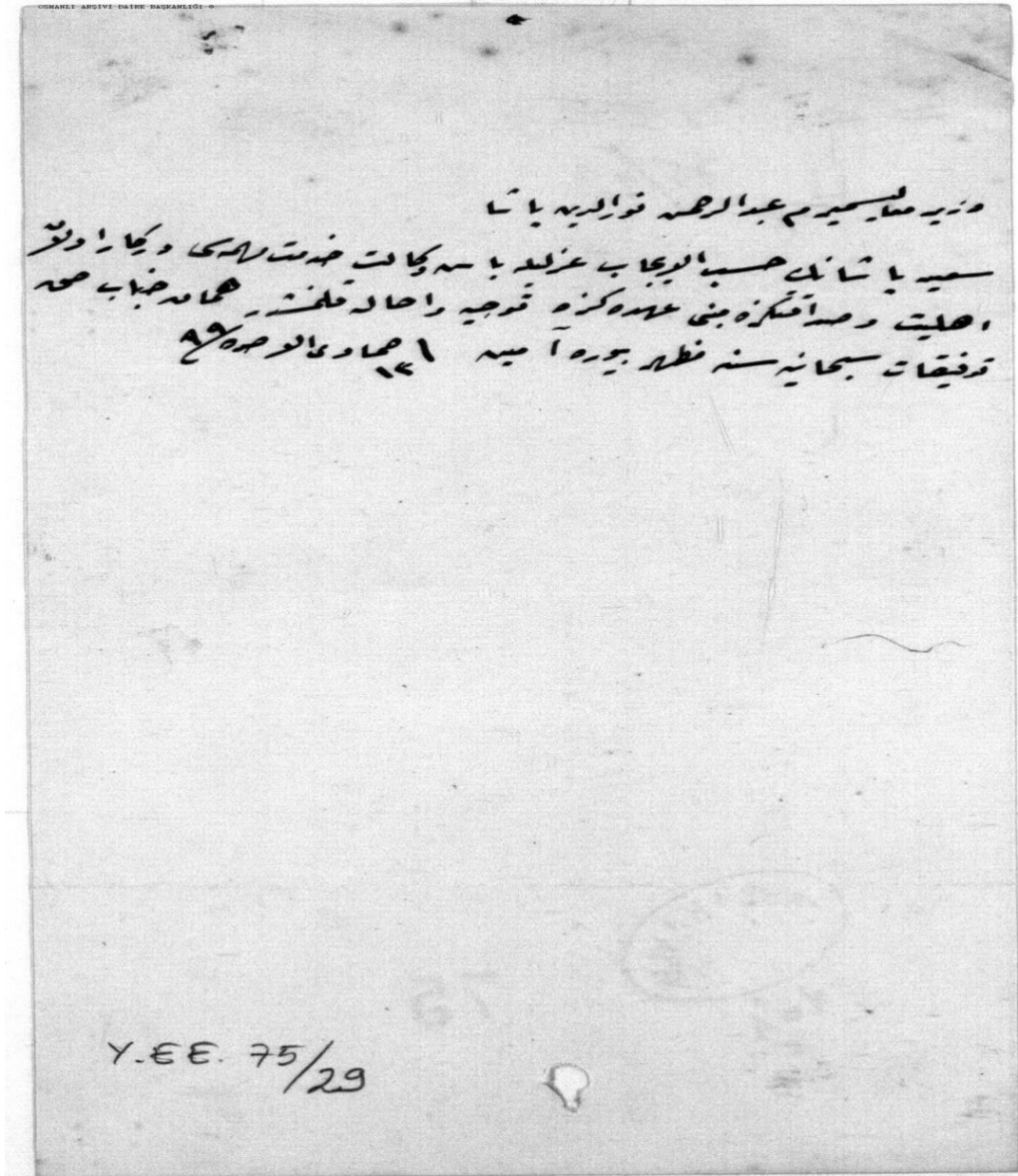
Erişim Zamanı: 05.06.2018

Resim 2: Abdurrahman Nureddin Paşa'nın kısaca hayatı.

TC. Başbakanlık Arşivi Daire Başkanlığı:

DH SAİDd.00003. Dosya No: 3 Gömlek No: 186

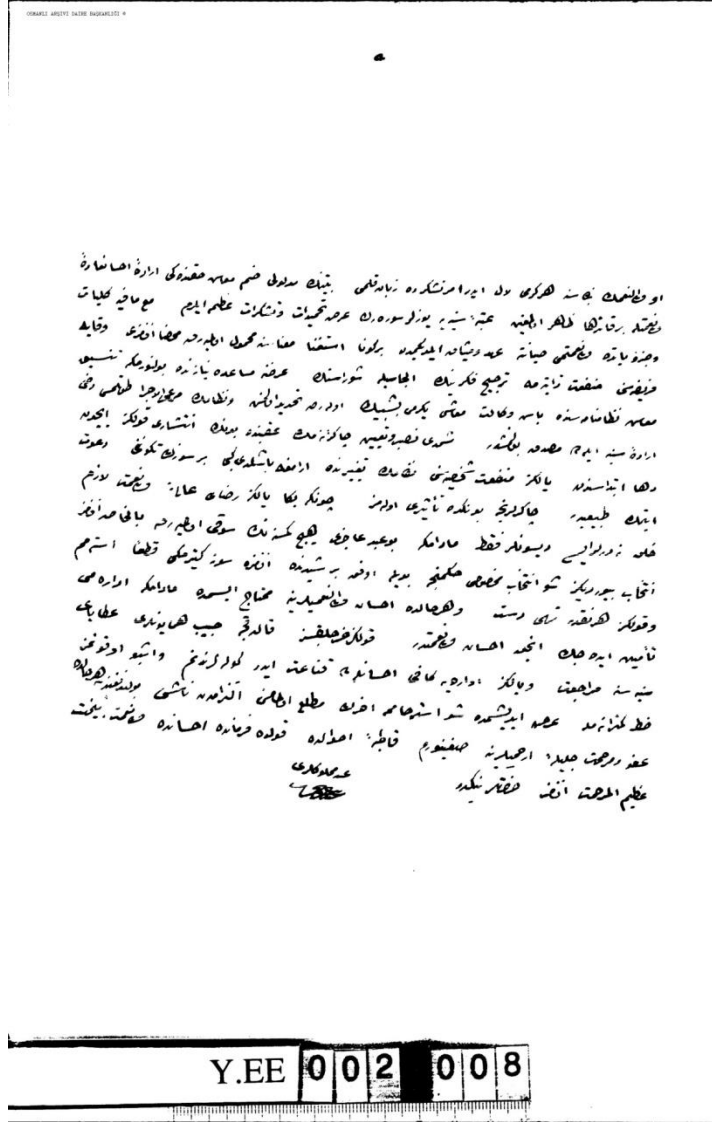

Y.EE.00075

Resim 3: Sadrazam Said Paşa'nın azli Abdurrahman Nureddin Paşa'nın sadrazamlığa getirilişini ifade eden belge.

TC. Başbakanlık Arşivi Daire Başkanlığı:

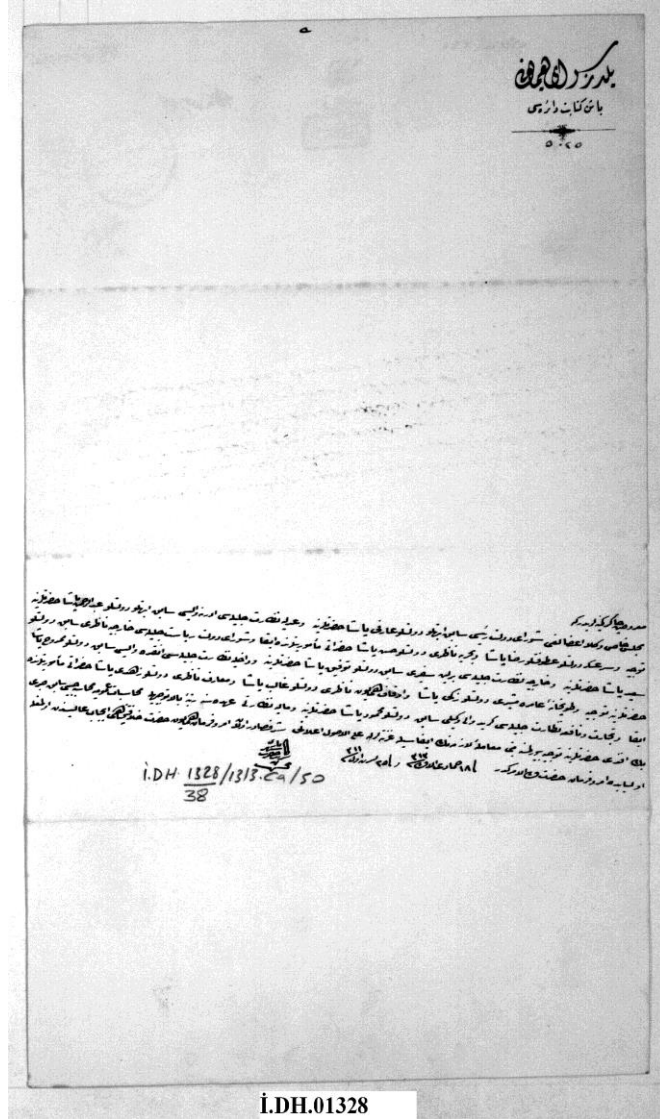
Y.EE., Dosya No: 75 Gömlek No: 29.

Resim 4: Sadâret maaşının 25 bin kuruş tahtid edilmesi çok görüneceğinden zammın şimdilik tehiri ve ihtiyaç olursa durumun bildirileceğine dair Sadrazam Abdurrahman Paşa'nın arzı.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi: Y. EE. Dosya No: 2 Gömlek No: 8

Tarih: 1299 Z 29 Belge Adedi:1

Resim 5: Abdurrahman Paşa'nın Adliye Nezareti'ne Tâynini. Meclis-i Vükela Azalığına Arıfı Pasa, Adliye Nezareti'ne Abdurrahman Paşa, Sura-yı Devlet Riyaseti'ne Said Paşa, Hariciye Nezareti'ne Tevfik Pasa, Dâhiliye Nezareti'ne Memduh Paşa, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne Mahmud Celaleddin Paşa'nın ve Maliye Nezareti Hayri Beyefendi'nin tayini ile diğer vekillerin memuriyetlerine devamları. Başbakanlık Osmanlı Arşivi: İ.DH. Dosya No: 1328 Gömlek No: 38 Tarih: 1313 Ca 18 Belge Adedi:1

Resim 6: Abdurrahman Nureddin Paşa'nın kabri, Fatih türbesi haziresindedir.
İnternet Sitesi: <https://www.msxlab.org/forum/siyaset-tr/357540-abdurrahman-nureddin-pasa.html>
Erişim Zamanı: 06.06.2018

Resim 7: Kastamonu Hapishanesi

İnternet Sitesi: <http://osmanli.site/osmanli-sultan-2-Abdülhamid -padisah/Abdülhamid -ve-eserleri/kastamonu-hapishanesi-diger-tevkifevi-binalari/>

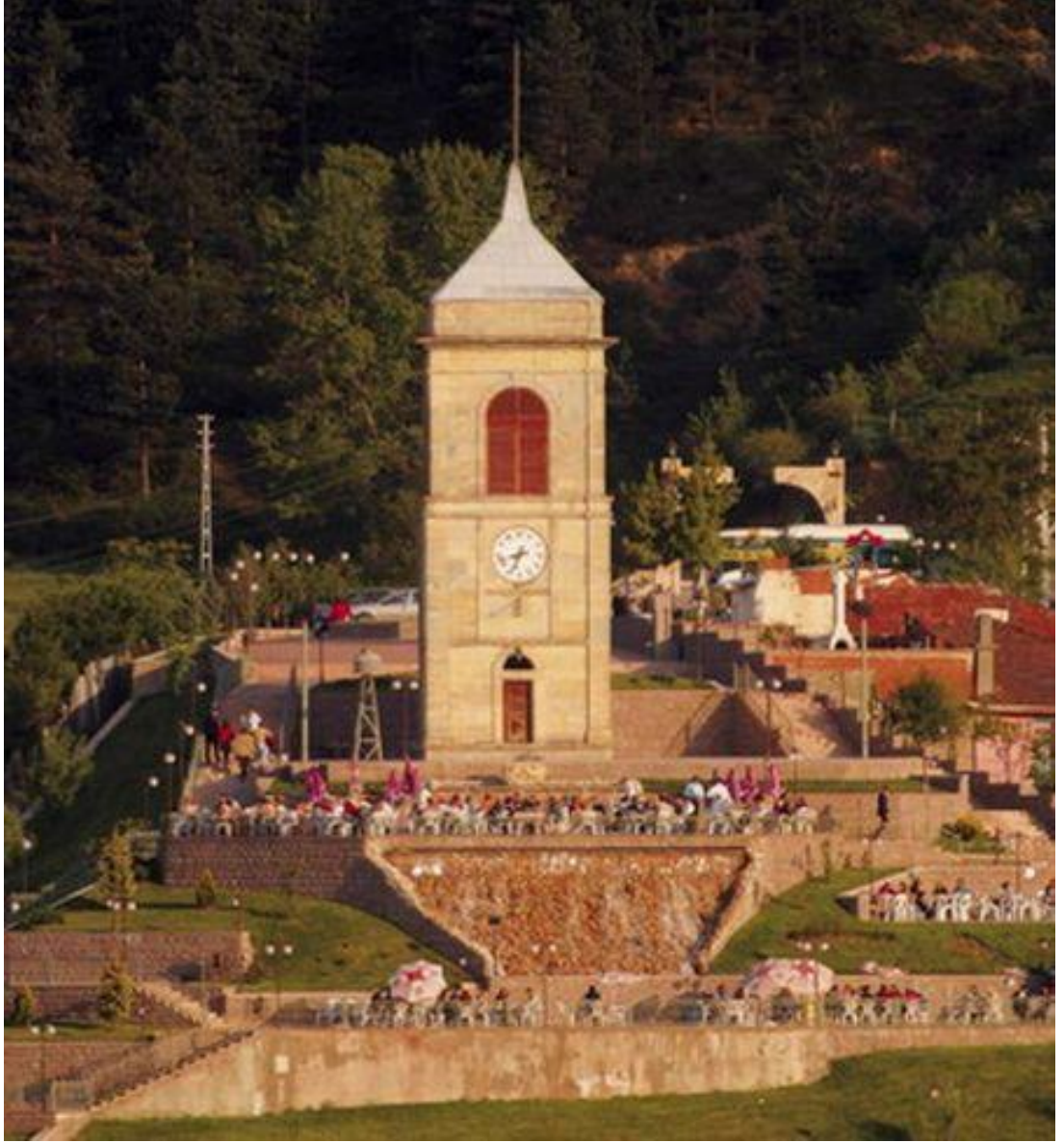
Erişim Zamanı: 05.06.2018

Resim 8: Kastamonu İdâdîsi

İnternet Sitesi: http://alikaraatailkokulu.meb.k12.tr/icerikler/anadolunun-ilk-lisesi-kastamonu-abdurrahman-pasa-lisesi_5104237.html

Erişim Zamanı: 05.06.2018

Resim 9: Kastamonu Saat Kulesi

İnternet Sitesi: <https://www.nenerede.com.tr/ilan/kastamonu-saat-kulesi-6/>

Erişim Zamanı: 05.06.2018